

Установа адукацыі
“Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”

Факультэт беларускай і рускай філалогіі
Кафедра беларускага мовазнаўства

(рэг. № _____ 2013 г.)

УЗГОДНЕНА
Загаччык кафедры

_____ 2013 г.

УЗГОДНЕНА
Дэкан факультэта

_____ 2013 г.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ
“Стылістыка беларускай мовы”

для спецыяльнасцей

1 – 02 03 01 Беларуская мова і літаратура;

1 – 02 03 03 – 01 Беларуская мова і літаратура. Руская мова і літаратура;

1 – 02 03 03 – 02 Беларуская мова і літаратура. Замежная мова (літоўская, польская);

1 – 02 03 03 – 03 Беларуская мова і літаратура. Сусветная і айчынная культура;

1 – 02 03 03 – 04 Беларуская мова і літаратура. Замежная мова (англійская, нямецкая);

1 – 02 03 05 Беларуская мова і літаратура. Журналістыка

Складальнікі: Старасценка Т.Я., Шумчык Ф.С.

Разгледжана і зацверджана

на пасяджэнні Савета БДПУ _____ 20__ г. пратакол № _____

СКЛАДАЛЬНІКІ:

Т.Я. Старасценка, дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ўстанова адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт;

Ф.С. Шумчык, прарэктар па вучэбнай рабоце ўстанова адукацыі “Мінскі дзяржаўны вышэйшы радыётэхнічны каледж”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт

РЭЦЭНЗЕНТЫ:

М.Р. Прыгодзіч, загадчык кафедры гісторыі беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, доктар філалагічных навук, прафесар;

Т.У. Балаш, дацэнт кафедры агульнага і рускага мовазнаўства ўстанова адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт

РЭКАМЕНДАВАНА ДА ЗАЦВЯРДЖЭННЯ

Кафедрай беларускага мовазнаўства ўстанова адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”
(пратакол № 6 ад 04.03.2013 г.)

Загадчык кафедры _____ Д.В. Дзятко

Афармленне вучэбнай праграмы і суправаджаемых яе матэрыялаў дзеючым патрабаванням Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь адпавядае.

Метадыст вучэбна-метадычнага
ўпраўлення БДПУ

_____ С.А. Старадуб

СТРУКТУРА ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНАГА КОМПЛЕКСУ

**Тлумачальная запіска
ПРАГРАМНЫ БЛОК
ТЭАРЭТЫЧНЫ БЛОК
ПРАКТЫЧНЫ БЛОК
КАНТРОЛЬНЫ БЛОК
СУПРАВАДЖАЛЬНЫ БЛОК**

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Сярод лінгвістычных дысцыплін, якія выкладаюцца на філалагічных факультэтах ВНУ Рэспублікі Беларусь, курс “Стылістыка беларускай мовы” займае адно з найважнейшых месцаў у сістэме падрыхтоўкі настаўнікаў-філолагаў. Styлістыка – самастойная лінгвістычная дысцыпліна, якая мае свой прадмет вывучэння, метады і прыёмы аналізу.

Праграма курса “Стылістыка беларускай мовы” дапаможа студэнтам сістэматызаваць набытыя веды пры вывучэнні лінгвістычных дысцыплін, навучыць выпраўляць стылістычныя памылкі вуснага і пісьмовага маўлення, удасканаліць уменне самастойна ствараць тэксты розных стыляў. Тэарэтычныя і практычныя веды, набытыя студэнтамі пры вывучэнні курса “Стылістыка беларускай мовы”, адыгрываюць важную ролю ў прафесійнай падрыхтоўцы настаўніка-філолага: стылістыка вучыць адбіраць з усяго арсеналу мовы тыя сродкі, неабходнасць ужывання якіх абумоўлена пэўнымі экстралінгвістычнымі фактарамі.

Мэты дысцыпліны:

- развіць і ўдасканаліць моўнае чуццё студэнтаў, павысіць узровень стылістычнай пісьменнасці і моўную культуру наогул;
- паглыбіць разуменне спецыфікі індывідуальна-аўтарскага стылю;
- выхаваць павагу і любоў да мастацкага слова.

Задачы вывучэння дысцыпліны:

- азнаёміць студэнтаў з асноўнымі паняццямі і катэгорыямі стылістыкі, з асаблівасцямі стылістычнай сістэмы сучаснай беларускай мовы;
- раскрыць сутнасць стылістычнай нормы як аднаго з асноўных паняццяў стылістыкі;
- даць неабходную сістэму ведаў пра функцыянальныя стылі і стылістычныя рэсурсы мовы;
- навучыць студэнтаў ацэньваць моўныя сродкі і мэтазгодна выкарыстоўваць іх у залежнасці ад экстралінгвістычных фактараў (зместу, задач, сферы ўжывання і сітуацыі выказвання).

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен ведаць:

- асноўныя паняцці стылістыкі;
- моўную спецыфіку функцыянальных стыляў беларускай мовы;
- асаблівасці лексічнай, марфалагічнай і сінтаксічнай стылістыкі;
- навуковую літаратуру па стылістыцы.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен умець:

- выконваць стылістычны аналіз тэкстаў розных функцыянальных стыляў і лінгвістычнае каменціраванне мастацкіх тэкстаў;
- ствараць самастойныя тэксты;
- праводзіць стылістычную праўку тэкстаў розных стыляў;
- кваліфікаваць і выпраўляць памылкі вучняў.

ПРАГРАМНЫ БЛОК

ТЫПАВАЯ ВУЧЭБНАЯ ПРАГРАМА ДЛЯ ВЫШЭЙШЫХ НАВУЧАЛЬНЫХ УСТАНОЎ

ВУЧЭБНАЯ ПРАГРАМА

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Вучэбна-метадычнае аб'яднанне
вышэйшых навучальных устаноў Рэспублікі Беларусь па педагогічнай адукацыі

Зацвярджаю
Першы намеснік Міністра адукацыі
Рэспублікі Беларусь
_____ А.І.Жук

Рэгістрацыйны № ТД-_____/тып

СТЫЛІСТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Тыпавая вучэбная праграма

для вышэйшых навучальных устаноў па спецыяльнасцях:

1 – 02 03 01 Беларуская мова і літаратура;

1 – 02 03 03 Беларуская мова і літаратура. Дадатковая спецыяльнасць

УЗГОДНЕНА

Старшыня вучэбна-метадычнага
аб'яднання вышэйшых навучальных
устаноў Рэспублікі Беларусь
па педагогічнай адукацыі

_____ П.Дз. Кухарчык

Начальнік Упраўлення вышэйшай і
сярэдняй спецыяльнай адукацыі

_____ Ю.І. Міксюк

УЗГОДНЕНА

Першы прарэктар Дзяржаўнай
установы адукацыі
“Рэспубліканскі інстытут
вышэйшай школы”

_____ І.В. Казакова

Эксперт-нормакантралёр

СКЛАДАЛЬНІКІ:

Ф.С. Шумчык, дэкан факультэта беларускай філалогіі і культуры ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт;

Т.Я. Старасценка, дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт;

В.В. Урбан, дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, кандыдат філалагічных навук

РЭЦЭНЗЕНТЫ:

Кафедра стылістыкі і літаратурнага рэдагавання Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта;

В.П. Русак, загадчык адзела сучаснай беларускай мовы дзяржаўнай навуковай установы “Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы” Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, доктар філалагічных навук, дацэнт.

РЭКАМЕНДАВАНА ДА ЗАЦВЯРДЖЭННЯ Ё ЯКАСЦІ ТЫПАВОЙ:

Кафедрай беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”

(пракол № 3 ад 21 кастрычніка 2008 г.);

Навукова-метадычным саветам установы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”

Навукова-метадычным саветам па гуманітарнай адукацыі вучэбна-метадычнага аб’яднання вышэйшых навучальных устаноў Рэспублікі Беларусь па педагагічнай адукацыі

Адказны за выпуск: **Ф.С. Шумчык**

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Тыпавая вучэбная праграма новага пакалення па дысцыпліне “Стылістыка беларускай мовы” прызначана для рэалізацыі на першай ступені вышэйшай адукацыі ў межах цыкла спецыяльных дысцыплін. Ад папярэдняга тыпу вучэбнай праграмы яе адрозніваюць: адноўлены і перакампаанаваны змест, арыентацыя на кампетэнтнасны падыход у навучанні, узмацненне ролі самастойнай работы студэнтаў, павелічэнне яе аб’ёму і колькасці часу, які адводзіцца на яе выкананне, выкарыстанне сучасных інавацыйных педагагічных тэхналогій.

1. Агульныя патрабаванні да фарміравання сацыяльна-асобасных кампетэнцый выпускніка

Агульныя патрабаванні да фарміравання сацыяльна-асобасных кампетэнцый выпускніка вызначаюцца наступнымі прынцыпамі:

– прынцып **гуманізацыі** як прыярытэтны прынцып адукацыі, што забяспечвае асобна-арыентаваны характар адукацыйнага працэсу і творчую самарэалізацыю выпускніка;

– прынцып **фундаменталізацыі**, які садзейнічае арыентацыі зместу дысцыплін сацыяльна-гуманітарнага цыкла на выяўленне сутнасных асноў і сувязей паміж разнастайнымі працэсамі навакольнага свету, прыродазнаўчымі і гуманітарнымі ведамі;

– прынцып **кампетэнтнасці**, што накіраваны на ўзмацненне практычнай арыентаванасці вучэбнага працэсу, павышэнне ролі самастойнай работы студэнтаў і фарміраванне ў выпускнікоў здольнасці дзейнічаць самастойна ў зменлівых жыццёвых сітуацыях;

– прынцып **сацыяльна-асобаснай падрыхтоўкі**, які забяспечвае фарміраванне ў студэнтаў кампетэнтнасці, заснаванай на набытых ведах і сфарміраваных уменнях з улікам інтарэсаў, патрэб, магчымасцей;

– прынцып **міждысцыплінарнасці і інтэгратыўнасці** адукацыі, рэалізацыя якога забяспечвае цэласнасць засваення гуманітарных ведаў і іх узаемасувязь з будучай прафесійнай дзейнасцю выпускніка.

У адпаведнасці з названымі мэтамі і прынцыпамі сацыяльна-гуманітарнай падрыхтоўкі выпускнік вышэйшай навучальнай установы пры падрыхтоўцы па адукацыйнай праграме першай ступені (спецыяліст) павінен набыць наступныя **сацыяльна-асобасныя кампетэнцыі**:

- культурна-вартаснай і асобаснай арыентацыі;
- грамадзянскасці і патрыятызму;
- сацыяльнага ўзаемадзеяння;
- камунікацыі;
- захавання і ўмацавання здароўя;
- самаўдасканалення.

Выпускнік у працэсе сацыяльна-гуманітарнай падрыхтоўкі павінен развіць і ўдасканаліць наступныя **метапрадметныя кампетэнцыі**:

- валоданне метадамі сістэмнага і параўнальнага аналізу;
- сфарміраванасць крытычнага мыслення;
- уменне працаваць у калектыве;
- валоданне навыкамі праектавання і прагназавання;
- сфарміраванасць самастойнасці, адказнасці, арганізаванасці, мэтанакіраванасці і матывацыйна-каштоўнаснай арыентацыі;
- здольнасць вучыцца, пастаянна павышаць кваліфікацыю.

2. Мэты і задачы дысцыпліны “Стылістыка беларускай мовы”

Сярод лінгвістычных дысцыплін, якія выкладаюцца на філалагічных факультэтах ВНУ Рэспублікі Беларусь, “Стылістыка беларускай мовы” займае адно з найважнейшых

месцаў у сістэме падрыхтоўкі настаўнікаў-філолагаў. Гэта самастойная лінгвістычная дысцыпліна, якая мае свой прадмет вывучэння, метады і прыёмы аналізу.

Праграма дапаможа студэнтам сістэматызаваць набытыя веды пры вывучэнні лінгвістычных дысцыплін, навучыць выпраўляць стылістычныя памылкі вуснага і пісьмовага маўлення, удасканаліць уменне самастойна ствараць тэксты розных стыляў. Тэарэтычныя і практычныя веды, набытыя студэнтамі пры вывучэнні “Стылістыкі беларускай мовы”, маюць важнае значэнне ў прафесійнай падрыхтоўцы настаўніка-філолага: стылістыка вучыць адбіраць з усяго арсеналу мовы тыя сродкі, неабходнасць ужывання якіх абумоўлена пэўнымі экстралінгвістычнымі фактарамі.

Асноўныя мэты выкладання дысцыпліны:

- развіць і ўдасканаліць моўнае чужцё студэнтаў, павысіць узровень стылістычнай пісьменнасці і моўную культуру наогул;
- паглыбіць разуменне спецыфікі індывідуальна-аўтарскага стылю;
- выхаваць павагу і любоў да мастацкага слова.

Задачы вывучэння дысцыпліны:

- азнаёміць студэнтаў з асноўнымі паняццямі і катэгорыямі стылістыкі, з асаблівасцямі стылістычнай сістэмы сучаснай беларускай мовы;
- раскрыць сутнасць стылістычнай нормы як аднаго з асноўных паняццяў стылістыкі;
 - даць неабходную сістэму ведаў пра функцыянальныя стылі і стылістычныя рэсурсы мовы;
 - навучыць студэнтаў ацэньваць моўныя сродкі і мэтазгодна выкарыстоўваць іх у залежнасці ад экстралінгвістычных фактараў (зместу, задач, сферы ўжывання і сітуацыі выказвання).

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен

ведаць:

- асноўныя паняцці стылістыкі;
- моўную спецыфіку функцыянальных стыляў беларускай мовы;
- асаблівасці лексічнай, марфалагічнай і сінтаксічнай стылістыкі;
- навуковую літаратуру па стылістыцы;

умець:

- выконваць стылістычны аналіз тэкстаў розных функцыянальных стыляў і лінгвістычнае каменціраванне мастацкіх тэкстаў;
- ствараць самастойныя тэксты;
- праводзіць стылістычную праўку тэкстаў розных стыляў;
- кваліфікаваць і выпраўляць памылкі вучняў.

3. Структура зместу вучэбнай дысцыпліны

Вывучэнне дысцыпліны “Стылістыка беларускай мовы” разлічана на 120 вучэбных гадзін, з якіх 50 аўдыторных, у тым ліку 24 лекцыйныя, 26 практычных гадзін.

У аснову структуравання зместу вучэбнага матэрыялу пакладзены прынцып тэматычнага падыходу, які прадугледжвае падзел матэрыялу на адносна самастойныя раздзелы (тэмы).

Па кожнай вучэбнай тэме ў адпаведнасці з яе мэтамі і задачамі па фарміраванні і развіцці ў студэнтаў канкрэтных кампетэнцый выкладчык (кафедра) праектуе і рэалізуе канкрэтныя педагагічныя тэхналогіі.

Лекцыйны курс раскрывае змест і задачы, метады і прыёмы стылістычнага аналізу тэксту, знаёміць студэнтаў з асноўнымі паняццямі і катэгорыямі стылістыкі, з найбольш важнымі асаблівасцямі стылістычнай сістэмы сучаснай беларускай мовы і нормаў

стылістычнай арганізацыі маўлення. На лекцыях даецца сістэма ведаў пра функцыянальныя стылі і стылістычныя рэсурсы мовы на ўсіх яе ўзроўнях.

На лекцыйных занятках неабходна звярнуць увагу студэнтаў на тое, што некаторыя даследчыкі, апрача пяці агульнапрынятых функцыянальных стыляў, вылучаюць шосты – канфесійны (канфесіянальны).

Агульную характарыстыку моўных стыляў неабходна паглыбіць на практычных занятках шляхам канкрэтнага аналізу тэкстаў розных жанраў. Гэта дасць магчымасць студэнтам навучыцца ствараць такія тэксты, правільна ацэньваць і выкарыстоўваць моўныя сродкі ў залежнасці ад мэты і зместу выказвання.

Параўнальны і комплексны аналіз тэкстаў рознай стылёвай прыналежнасці робіцца на лексічным, марфалагічным і сінтаксічным узроўнях.

На лекцыйных і практычных занятках неабходна дапамагчы студэнтам асэнсаваць і засвоіць паняцце “стылістычная памылка”, паказаць розніцу паміж стылістычнымі памылкамі і памылкамі фактычнымі, лексічнымі, граматычнымі. Мэтазгодна выкарыстоўваць на практычных занятках як узорныя, так і недасканалыя ў стылістычных адносінах тэксты, паколькі абавязковым элементам практычных заняткаў з’яўляецца стылістычная праўка тэкстаў.

На практычных занятках вялікая ўвага павінна надавацца працы са слоўнікамі, засваенню стылістычных памет, а таксама вызначэнню стылістычнай афарбоўкі слоў, фразеалагізмаў, граматычных формаў, сінтаксічных канструкцый у тэксце.

У курсе стылістыкі беларускай мовы прадугледжаны працы навукова-даследчага і творчага характару, таму мэтазгодна практыкаваць такія віды самастойнай працы, як рэдагаванне тэкстаў, падбор матэрыялаў і падрыхтоўка паведамленняў па прапанаванай тэме, напісанне рэфератаў, дакладаў, рэцэнзій, заматак і інш.

У працэсе вывучэння курса студэнты павінны набыць трывалыя веды па стылістыцы беларускай мовы для выкладання яе асноў у сярэдняй школе.

Найбольш перспектыўныя і эфектыўныя сучасныя інавацыйныя адукацыйныя сістэмы і тэхналогіі наступныя: вучэбна-метадычны комплекс, варыятыўныя мадэлі кіруемай самастойнай работы студэнтаў, блочна-модульная, модульна-рэйтынгавая і крэдытная сістэмы, інфармацыйныя тэхналогіі, метадыкі актыўнага навучання.

Структура зместу вучэбнай дысцыпліны ўключае ўводзіны і вучэбныя раздзелы (тэмы).

4. Метады навучання

Найбольш эфектыўнымі педагагічнымі метадыкамі і тэхналогіямі, што садзейнічаюць атрыманню ведаў студэнтамі, набыццю вопыту самастойнага вырашэння разнастайных задач, з’яўляюцца:

- тэхналогія вучэбна-даследчай дзейнасці;
- тэхналогія праблемна-модульнага навучання;
- практычныя тэхналогіі;
- камунікатыўныя тэхналогіі і інш.

Для кіравання вучэбным працэсам і арганізацыі кантрольна-ацэначнай дзейнасці выкладчыкам рэкамендуецца выкарыстоўваць рэйтынгавыя, крэдытна-модульныя сістэмы вучэбнай і даследчай дзейнасці студэнтаў, варыятыўныя мадэлі кіруемай самастойнай працы, вучэбна-метадычныя комплексы.

З мэтай фарміравання сучасных сацыяльна-асобасных і сацыяльна-прафесійных кампетэнцый выпускнікоў ВНУ ў практыку правядзення семінарскіх і практычных заняткаў мэтазгодна ўкараняць метадыкі актыўнага навучання і дыскусійныя формы.

5. Арганізацыя самастойнай работы студэнтаў

Самастойная работа студэнтаў арганізуецца дэканатамі, кафедрамі, выкладчыкамі ВНУ ў адпаведнасці з Палажэннем аб самастойнай працы студэнтаў.

Кіруемая самастойная работа студэнтаў прадугледжвае выкананне кантрольных прац, падрыхтоўку вусных паведамленняў і пісьмовых рэфэратаў па вызначанай тэматыцы, знаёмства з навукавай, навукова-папулярнай, хрэстаматыйнай літаратурай, рэферыраванне і анатаванне прафесійна арыентаваных тэкстаў і інш.

6. Дыягностыка сацыяльна-асобасных кампетэнцый студэнта

Адукацыйным стандартам вышэйшай адукацыі першай ступені сацыяльна-гуманітарных дысцыплін вызначаецца наступная працэдура дыягностыкі сацыяльна-асобасных кампетэнцый студэнтаў.

1. Патрабаванні да ажыццяўлення дыягностыкі:

- вызначэнне аб'екта дыягностыкі;
- выяўленне ўзроўню вучэбных дасягненняў студэнта пры дапамозе крытэрыяльна-арыентаваных тэстаў і іншых сродкаў дыягностыкі;
- карэкціраванне ўзроўню вучэбных дасягненняў студэнта ў адпаведнасці з патрабаваннямі стандарту;
- ацэнка вынікаў дыягностыкі вучэбных дасягненняў студэнта ў адпаведнасці з патрабаваннямі стандарту (па шкале адзнак).

2. Шкала адзнак:

- ацэнка вучэбных дасягненняў студэнта на экзаменах па дысцыплінах сацыяльна-гуманітарнага цыкла праводзіцца па дзесяцібальнай шкале (1, 2, ..., 9, 10);
- ацэнка вучэбных дасягненняў студэнта, якая вызначаецца паэтапна па канкрэтных тэмах вучэбнай дысцыпліны і ажыццяўляецца кафедрай у адпаведнасці з выбранай ВНУ шкалай адзнак.

3. Крытэрыі адзнак

Для ацэнкі вучэбных дасягненняў студэнтаў прымяняюцца крытэрыі, зацверджаныя Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь.

4. Дыягнастычны інструментарый

Для дыягностыкі кампетэнцый, выяўлення вучэбных дасягненняў студэнтаў на прамежкавым і выніковым этапах (залік, экзамен) рэкамендуецца выкарыстоўваць тэсты і тэставыя заданні, рознаўзроўневыя кантрольныя заданні; залік, экзамен.

Прыкладны тэматычны план

№	Назва тэмы	Усяго аўдыторных гадзін	Колькасць аўдыторных гадзін		
			лекцыі	практычныя	лабараторныя
1.	Уводзіны	4	4		
1.1.	Стылістыка як лінгвістычная дысцыпліна	2	2		
1.2.	Асноўныя паняцці стылістыкі	2	2		
2.	Афіцыйна-справавы стыль	4	2	2	
3.	Навуковы стыль	4	2	2	
4.	Публіцыстычны стыль	4	2	2	
5.	Мастацкі стыль	4	2	2	
6.	Канфесійны стыль	2	2		
7.	Размоўны (гутарковы) стыль	2	2		
8.	Стылістычныя рэсурсы лексікі і фразеалогіі	8	2	6	
9.	Стылістычныя рэсурсы марфалогіі	6	2	4	
10.	Стылістычныя рэсурсы сінтаксісу	6	2	4	
11.	Стылістыка тэксту. Структурныя адзінкі тэксту	6	2	4	
Усяго:		50	24	26	

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЫ

1. Уводзіны.

1.1. *Стылістыка як лінгвістычная дысцыпліна.* *Стылістыка, яе змест і задачы. Месца курса “Стылістыка беларускай мовы” ў сістэме лінгвістычных і нелінгвістычных дысцыплін (сувязь курса з лексікалогіяй, фразеалогіяй, арфаэпіяй, граматыкай, гісторыяй беларускай літаратурнай мовы, лінгвістычным аналізам тэксту; літаратурай, філасофіяй, гісторыяй і інш.).* *Стылістыка і культура маўлення, іх падабенства і адрозненне.*

3 гісторыі станаўлення стылістыкі як самастойнай лінгвістычнай дысцыпліны. Вывучэнне стылістыкі ў беларускай філалогіі.

Асноўныя напрамкі сучаснай стылістыкі. Стылістыка мовы, стылістыка маўлення, стылістыка мастацкай літаратуры. Стылістыка тэксту. Стылістыка дэкадавання. Прыёмы вылучэння сэнсавых момантаў твора ў стылістыцы дэкадавання (канвергенцыя, счапленне, эфект падманутага чакання).

Метады і прыёмы стылістычнага аналізу (семантыка-стылістычны, параўнальны, статыстычны; аналіз па слоўнікавых паметах, аналіз слова ў кантэксце, стылістычны эксперымент).

1.2. *Асноўныя паняцці стылістыкі.* *Асноўныя паняцці стылістыкі (стыль, стылістычная сістэма, стылістычная норма, стылістычная афарбоўка і інш.).*

Стылістычныя памылкі, іх адрозненне ад памылак сэнсавых, лексічных, граматычных. Сувязь стылістычных памылак з паняццямі матываванасці, нематываванасці. Разнавіднасці стылістычных памылак (выкарыстанне кніжнай і гутарковай лексікі ў вузкім кантэксце; тэрміналогіі, канцылярызмаў у неспецыяльных тэкстах; недарэчнай вобразнасці; моўных штампаў і плеаназмаў; немілагучных выразаў).

Паняцце функцыянальнага стылю. Прынцыпы вылучэння стыляў (сацыяльны, жанравы, функцыянальны і інш.). Тэорыя “трох стыляў”. Стылістычная сістэма мовы.

Паняцці стылю, падстылю і жанру. Функцыянальны стыль як незамкнёная сістэма моўных сродкаў.

2. *Афіцыйна-справавы стыль.* *3 гісторыі развіцця афіцыйна-справавога стылю. Сфера выкарыстання афіцыйна-справавога стылю (афіцыйнае прававодства), форма зносін (пісьмовая і вусная маналагічная), мэта (выражэнне волі, загад, канстатацыя), характар узаемаадносін (афіцыйны). Функцыі афіцыйна-справавога стылю (паведамлення і ўздзеяння).*

Падстылі і жанры афіцыйна-справавога стылю (заканадаўчы: закон, канстытуцыя, указ і інш., дыпламатычны: камюніке, мемарандум, міжнародны дагавор і інш., адміністрацыйна-канцылярыскі: заява, аб’ява, даверанасць, распіска, характарыстыка і інш.).

Асаблівасці тэкстаў афіцыйна-справавога стылю на лексічным узроўні. Адсутнасць эмацыянальных, суб’ектыўна ацэнчаных і гутарковых слоў. Ужыванне абстрактнай, тэрміналагічнай, спецыяльнай лексікі, абрэвіатур. Наяўнасць спецыфічных тэматычных груп (назваў асоб па іх функцыі ў афіцыйных зносінах, назваў дакументаў, іх частак, структуры, абазначэнняў службовых працэдур па ўзгадненні і зацвярджэнні, а таксама канцылярызмаў, устарэлай (архаічнай) лексікі).

Асаблівасці тэкстаў афіцыйна-справавога стылю на марфалагічным узроўні. Наяўнасць іменных часцін мовы. Ужыванне аддзеяслоўных назоўнікаў з адмоўем і без яго, імператыўных дзеясловаў (форма загаднага ладу, форма інфінітыва са значэннем загаду). Пашыранасць адыменных прыназоўнікаў і састаўных злучнікаў.

Асаблівасці тэкстаў афіцыйна-справавога стылю на сінтаксічным узроўні. Структура кампазіцыйных канструкцый (раздзелы, параграфы, пункты, падпункты). Сродкі вылучэння тэкставых сегментаў афіцыйных тэкстаў (арабскія лічбы, абзац, працяжнік). Ужыванне спецыфічных устойлівых словазлучэнняў, стандартных канструкцый, дзеяслоўных словазлучэнняў (дзеяслоў+назоўнік) замест дзеясловаў, безасабовых, інфінітыўных канструкцый са значэннем імператыўнасці, сказаў ускладненай будовы, складаных сказаў.

Стылістычныя памылкі пры афармленні афіцыйных папер.

Стылістычная праўка тэкстаў афіцыйна-справавога стылю.

Стылістычнае выкарыстанне сродкаў афіцыйна-справавога стылю ў тэкстах іншых функцыянальных стыляў.

Аналіз тэкстаў афіцыйна-справавога стылю.

3. Навуковы стыль. З гісторыі развіцця навуковага стылю. Сфера выкарыстання (навука, вытворчасць, адукацыя), форма зносін (пісьмовая і вусная маналагічная), мэта (паведамленне інфармацыі), характар узаемаадносін (афіцыйны). Спецыфіка інфармацыйнай функцыі навуковага стылю.

Падстылі і жанры навуковага стылю (уласна навуковы: манаграфія, дысертацыя, аўтарэферат і інш., навукова-вучэбны: падручнік, лекцыя, семінарскі даклад і інш., навукова-папулярны: выступленне, дапаможнік, артыкул і інш.).

Асаблівасці тэкстаў навуковага стылю на лексічным узроўні. Асноўныя групы лексікі навуковага стылю (нейтральныя словы і выразы, словы агульнанавуковага ўжывання, вузкаспецыяльная і агульнанавуковая тэрміналогія). Адметнасці лексічных сродкаў тэкстаў навукова-папулярнага падстылю (тропы, гутарковыя словы).

Асаблівасці тэкстаў навуковага стылю на марфалагічным узроўні. Ужыванне абстрактных назоўнікаў, формаў роднага склону, адзіночнага і множнага ліку назоўнікаў. Выкарыстанне прыметнікаў у састаўных тэрмінах. Наяўнасць формаў цяперашняга часу дзеясловаў (цяперашні пазачасавы), 1-й асобы множнага ліку. Пашыранасць вытворных прыназоўнікаў.

Асаблівасці тэкстаў навуковага стылю на сінтаксічным узроўні. Выкарыстанне ўскладненых і складаных сінтаксічных канструкцый, пасіўных адзінак. “Расшчапленне” выказніка. Перавага злучнікавых сказаў над бяззлучнікавымі. Рэалізацыя сэнсавай сувязі паміж сказамі навуковых тэкстаў (лексічны і сінанімічны паўторы).

Стылістычныя памылкі ў тэкстах навуковага стылю.

Стылістычная праўка тэкстаў навуковага стылю.

Стылістычнае выкарыстанне сродкаў навуковага стылю ў тэкстах іншых функцыянальных стыляў.

Аналіз тэкстаў навуковага стылю.

4. Публіцыстычны стыль. З гісторыі развіцця публіцыстычнага стылю. Сфера выкарыстання (грамадска-палітычная, культурная, спартыўная), форма зносін (пісьмовая ці вусная маналагічная, пісьмовая ці вусная дыялагічная), мэта, характар узаемаадносін (афіцыйны), функцыі публіцыстычнага стылю.

Падстылі публіцыстычнага стылю (газетна-публіцыстычны, радыё- і тэлежурналісцкі, аратарскі). Жанры публіцыстычнага стылю (інфармацыйныя: справаздача, рэпартаж, інтэрв’ю і інш., аналітычныя: карэспандэнцыя, рэцэнзія, агляд і інш., мастацка-публіцыстычныя: нарыс, эсэ, фельетон і інш.). Жанравая мадыфікацыя тэкстаў публіцыстычнага стылю. Адрозненне тэкстаў публіцыстычнага і мастацкага стыляў.

Асаблівасці тэкстаў публіцыстычнага стылю на лексічным узроўні. Стандарт і экспрэсія ў публіцыстычных тэкстах. Роля функцыі паведамлення ў фармаванні нейтральнай лексікі і моўных штампаў. Роля функцыі ўздзеяння ў фармаванні ацэначнай лексікі. Наяўнасць грамадска-палітычнай лексікі.

Асаблівасці тэкстаў публіцыстычнага стылю на марфалагічным узроўні. Выкарыстанне абстрактных аддзеяслоўных назоўнікаў, адцягненых назоўнікаў у форме множнага ліку без абазначэння колькасці, дзеясловаў загаднага ладу.

Асаблівасці тэкстаў публіцыстычнага стылю на сінтаксічным узроўні. Ужыванне сегментаваных і ўводных канструкцый, парцэляцыі, намінатыўных і эліптычных сказаў, інверсаванага парадку слоў.

Стылістычныя памылкі ў тэкстах публіцыстычнага стылю.

Стылістычная праўка тэкстаў публіцыстычнага стылю.

Стылістычнае выкарыстанне сродкаў публіцыстычнага стылю ў тэкстах іншых функцыянальных стыляў. Супастаўляльна-стылістычны аналіз нарыса і мастацкага тэксту. Напісанне эсэ, нататкі, карэспандэнцыі.

Аналіз тэкстаў публіцыстычнага стылю.

5. Мастацкі стыль. 3 гісторыі развіцця мастацкага стылю. Пытанне пра стылявы статус мастацкага стылю ў лінгвістыцы. Уплыў мастацкага стылю на іншыя функцыянальныя стылі. Уплыў усіх функцыянальных стыляў на мову мастацкага твора.

Сфера выкарыстання мастацкага стылю (эстэтычная), форма зносін (дыялагічная і маналагічная пісьмовая), мэта (сацыяльна-эстэтычнае ўздзеянне), характар узаемаадносін (неафіцыйны). Спецыфіка эстэтычнай функцыі мастацкага стылю.

Падстылі і жанры мастацкага стылю (паэтычны: верш, паэма і інш., праязны: аповяданне, аповесць і інш., драматургічны: камедыя, трагедыя і інш.).

Асаблівасці мастацкага стылю (экспрэсіўнасць, эмацыянальнасць, вобразнасць). Роля гукавой арганізацыі твора ў стварэнні вобраза. Класіфікацыя гукапісных элементаў (простыя гукавыя паўторы, ускладненыя гукавыя паўторы, складаныя гукавыя паўторы).

Роля тропаў (метафар, метаніміі, сінекдах, эпітэтаў, параўнанняў, гіпербал, літот і інш.) у фармаванні мастацкага вобраза. Трыяда мастацкага вобраза (вобраз-індыкатар, вобраз-троп, вобраз-сімвал). Сродкі стварэння вобразнасці (сінонімы, антонімы, адметнае спалучэнне моўных адзінак і інш.). Трансфармацыя моўных адзінак у кантэксце мастацкага твора. Камбінаторнае прырашчэнне сэнсу.

Праязны і паэтычная арганізацыя мастацкага тэксту. Класічная і арнаментальная проза. Праязны вершаванага тэксту і сродкі яе выражэння (дыялагізацыя, словы бытавога зместу і інш.). Паэтызацыя праязнага тэксту і сродкі яе выражэння (індывідуальна-аўтарскія вобразы, стылістычна афарбаваныя словы і інш.).

Асаблівасці сінтаксічнай арганізацыі аўтарскага маўлення і маўлення персанажаў. Сродкі паэтычнага сінтаксісу (анафара, эпіфара, кальцо, паралелізм, градацыя і інш.).

Праблема індывідуальнага стылю пісьменніка.

Аналіз тэкстаў мастацкага стылю.

6. Канфесійны стыль. 3 гісторыі развіцця канфесійнага стылю. Сфера выкарыстання канфесійнага стылю (рэлігійная літаратура), форма зносін (маналагічная пісьмовая), мэта (эмацыянальнае ўздзеянне), характар узаемаадносін (афіцыйны). Спецыфічныя асаблівасці канфесійнага стылю (абагульненасць, дакладанасць, лагічнасць выкладу).

Жанры кананічнай, царкоўна-рэлігійнай, рэлігійна-бытавой літаратуры (псалмы, прадмовы, пасляслоўі, акафісты і інш.).

Моўныя асаблівасці тэкстаў канфесійнага стылю. Наяўнасць адметных метафарычных зачынаў, вобразных сродкаў мовы, спецыфічнай лексікі. Шырокае выкарыстанне прытчаў. Ужыванне дзеясловаўных зваротаў, прыёмаў нанізвання простых сказаў і адмаўлення праз адмаўленне.

7. Размоўны (гутарковы) стыль. Месца размоўнага стылю ў сістэме функцыянальных стыляў. Сфера выкарыстання размоўнага стылю (бытавая), форма зносін (дыялагічная і маналагічная), мэта (камунікацыя), характар узаемаадносін (неафіцыйны).

Жанры размоўнага стылю (асабістае пісьмо, гутарка, тэлефонная размова, дзённік і інш.).

Асаблівасці тэкстаў размоўнага стылю на лексічным узроўні. Ужыванне нелітаратурных моўных адзінак (прастамоўнай лексікі, дыялектызмаў, прафесіяналізмаў, жарганізмаў), метафар, заснаваных на пераносе назваў жывёл, птушак, насякомых і іх дзеянняў на чалавека, эмацыянальна-экспрэсіўных слоў.

Асаблівасці тэкстаў размоўнага стылю на марфалагічным узроўні. Выкарыстанне дзеясловаўных формаў з выражэннем імгненнасці дзеяння, формаў часу і ладу ў значэнні другіх формаў часу і ладу, скарачаных найменняў.

Асаблівасці тэкстаў размоўнага стылю на сінтаксічным узроўні. Ужыванне простых, няпоўных (эліптычных) сказаў, складаных сказаў (часцей бяззлучнікавых) без адасобленых канструкцый і шматступеннай залежнасці, інверсаванага парадку слоў, паўтараў дзеясловаў-выказнікаў. Наяўнасць пыталых і клічных сказаў, далучальных, парцэляваных, плеанастычных канструкцый.

Роля невербальных сродкаў (жэстаў, мімікі, інтанацыі).

Стылістычныя памылкі ў тэкстах размоўнага стылю.

Аналіз тэкстаў размоўнага стылю.

8. Стылістычныя рэсурсы лексікі і фразеалогіі.

Лексічная стылістыка. Лексічнае значэнне слова ў стылістычным аспекце. Словы нейтральныя і стылістычна афарбаваныя. Стылістычныя паметы ў “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” і ў “Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы”. Стылістычная канатацыя лексічных адзінак і яе віды. Словы з эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай: ацэнныя словы, словы з пераносным значэннем, словы з суфіксамі суб’ектыўнай ацэнкі. Словы з функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай: лексіка кніжных стыляў, яе разнавіднасці (афіцыйна-справавая, навуковая, публіцыстычная, паэтычная), лексіка гутарковага стылю (словы размоўныя, прастамоўныя, дыялектныя). Патэнцыяльная вобразнасць слова.

Выбар слова. Лексічная спалучальнасць.

Стылістычнае выкарыстанне з’явы полісеміі (метафара, метанімія, сінекдаха).

Стылістычная роля агульнанародных і аўтарскіх параўнанняў.

Стылістычнае выкарыстанне сістэмных адносін у лексіцы.

Стылістычная сінаніміка як сістэмна арганізаваная частка слоўніка сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Выяўленне стылістычных сінонімаў у тэкстах, аргументацыя іх ужывання. Структурныя асаблівасці радоў стылістычных сінонімаў. Сінонімы стылістычныя і семантыка-стылістычныя. Уплыў полісеміі на ўтварэнне радоў стылістычных сінонімаў. Ампліфікацыя як стылістычны прыём. Кантэкстуальныя сінонімы. Эўфемізмы. Стылістычная роля перыфразы як вобразнай адзінкі маўлення. Традыцыйныя і аўтарскія перыфразы.

Стылістычнае выкарыстанне антонімаў, амонімаў, паронімаў, іх вобразна-выяўленчыя якасці. Каламбур.

Лексіка абмежаванага ўжытку (дыялектная, спецыяльная, жаргонная) і яе стылістычнае выкарыстанне.

Стылістычная функцыя ўстарэлай лексікі (гістарызмаў і архаізмаў).

Неалагізмы агульнамоўныя і індывідуальна-аўтарскія наватворы, іх стылістычная характарыстыка.

Стылістычныя рэсурсы фразеалогіі. Тыпы фразеалагічных адзінак паводле стылістычнай афарбоўкі: фразеалагізмы міжстылявыя і стылістычна афарбаваныя (размоўныя, кніжныя).

Выкарыстанне стылістычна афарбаваных фразеалагічных адзінак у розных функцыянальных стылях. Змяненне і абнаўленне фразеалагізмаў у мастацкай літаратуры і публіцыстыцы.

Памылкі ў выкарыстанні фразеалагічных адзінак.

9. Стылістычныя рэсурсы марфалогіі. Стылістычныя рэсурсы часцін мовы, марфалагічных катэгорый, формаў слоў.

Стылістычныя рэсурсы назоўніка. Агульныя і ўласныя назоўнікі, іх характарыстычныя экспрэсіўныя якасці. З’ява антанамазіі. Стылістычныя асаблівасці родавых і лікавых формаў назоўніка. Стылістычнае адрозненне склонавых формаў назоўніка. Формы суб’ектыўнай ацэнкі назоўнікаў. Стылістычныя асаблівасці аддзеяслоўных назоўнікаў.

Стылістычныя рэсурсы прыметніка. Намінатыўная, класіфікацыйная і вобразная, эстэтычная функцыі прыметнікаў. Стылістычнае адрозненне поўных і кароткіх формаў якасных прыметнікаў. Сінанімічныя формы ступеней параўнання прыметнікаў. Семантыка-стылістычныя адценні канструкцый са значэннем прыналежнасці.

Стылістычныя рэсурсы займенніка. Стылістычнае выкарыстанне займеннікаў. Асаблівасці ужывання асабовых займеннікаў: пропуск асабовага займенніка пры дзейслова-выказніку; паўтарэнне асабовага займенніка ў ролі дзейніка; выкарыстанне асабовых

займеннікаў з дадатковымі сэнсавымі і экспрэсіўнымі адценнямі. Асаблівасці стылістычнага выкарыстання займеннікаў іншых разрадаў. Тыповыя памылкі ў выкарыстанні займеннікаў.

Стылістычныя рэсурсы лічэбніка. Стылістычная дыферэнцыяцыя лічэбнікаў розных разрадаў.

Стылістычныя рэсурсы дзеяслова і яго формаў. Вобразна-экспрэсіўныя якасці дзеяслова. Стылістычнае выкарыстанне формаў часу, трывання, ладу дзеяслова. Сінанімія асобных формаў дзеяслова. Стылявая функцыя формаў дзеепрыметніка.

Стылістычныя рэсурсы службовых часцін мовы. Сінанімія прыназоўнікаў.

10. Стылістычныя рэсурсы сінтаксісу. Сінтаксічныя сінонімы, іх сутнасць.

Стылістыка словазлучэнняў. Спалучальнасць моўных адзінак. Сінанімія прыназоўнікавых і беспрыназоўнікавых канструкцый.

Стылістыка простага сказа. Стылістычная роля прамога і адваротнага парадку слоў. Памылкі пры інверсійным ужыванні членаў сказа. Стылістыка аднастаўных сказаў.

Стылістыка складанага сказа. Сінанімія злучнікавых і бяззлучнікавых складаных сказаў. Стылістыка спалучальных і падпарадкавальных злучнікаў (і злучальных слоў) у складаных сказах.

Паралельныя сінтаксічныя канструкцыі. Сінанімія дзеепрыметных і дзеепрыслоўных словазлучэнняў і даданных частак складанага сказа.

Стылістычнае выкарыстанне аднародных членаў сказа, адасобленых слоў і выразаў, устаўных і пабочных канструкцый.

Экспрэсіўнае вылучэнне членаў сказа (адчлянэнне, далучэнне, анакалуф).

Стылістычныя прыёмы сінтаксічнай арганізацыі маўлення.

11. Стылістыка тэксту. Структурныя адзінкі тэксту. Стылістыка тэксту як адзін з напрамкаў функцыянальнай стылістыкі. Паняцце структуры тэксту ў лінгвістычных даследаваннях. Структурныя адзінкі тэксту. Празаічная страфа і фрагмент – асноўныя адзінкі тэксту. Звязнасць і цэласнасць тэксту, моўныя сродкі іх выражэння. План зместу і план выражэння. Паняцці ідэі і тэмы. Роля супастаўляльна-стылістычнага метаду аналізу пры характарыстыцы тэмы. Рэалізацыя зместу ў тыпах інфармацыі (фактычнай, канцэптуальнай, падтэкставай). Інтэртэкстуальнасць. Формы славеснага выражэння (вусная і пісьмовая, дыялагічная і маналагічная). Тыпы тэкстаў маналагічнай формы (апавяданне, апісанне, разважанне, азначэнне, тлумачэнне, інструктаванне). Разнавіднасці славеснасці (мастацкая і немастацкая, народная і кніжная). Паняцце моўнай кампазіцыі тэксту. Архітэктоніка. Сюжэт. Фабула. Роля славесных радоў у моўнай кампазіцыі тэксту. Вобраз аўтара і вобраз апавядальніка. Славесна-маўленчы аналіз тэксту. Тыпізацыя вобраза аўтара. Тыпы мастацкіх тэкстаў па суадносінах “вобраз аўтара – вобраз апавядальніка”. Моўныя і кампазіцыйныя прыёмы суб’ектывацыі аўтарскага апаведу.

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

- Асновы культуры маўлення і стылістыкі / Пад рэд. У.В.Анічэнкі. – Мн., 1992.
Каўрус А.А. Стылістыка беларускай мовы. – Мн., 1993.
Каўрус А.А. Дакумент па-беларуску. – Мн., 1994.
Пісарэнка А.М. Функцыянальная стылістыка беларускай мовы. – Мн., 2003.
Практычная стылістыка. – Віцебск, 1996.
Старасценка Т.С. Стылістыка тэксту. – Мн., 2007.
Трыпуціна Т.М. Мова мастацкага твора. – Мн., 2004.
Цікоцкі М.Я. Стылістыка беларускай мовы. 2-е выд. – Мн., 1995.
Цікоцкі М.Я. Стылістыка тэксту. – Мн., 2002.
Шумчык Ф.С. Лексічная стылістыка беларускай мовы. – Мн., 2005.
Шумчык Ф.С. Марфалагічная стылістыка беларускай мовы. – Мн., 2007.
Шумчык Ф.С. Функцыянальная стылістыка беларускай мовы. – Мн., 2004.
Шумчык Ф.С. Сінтаксічная стылістыка беларускай мовы. – Мн., 2008.
Юрэвіч А.К. Стылістыка беларускай мовы. 2-е выд. – Мн., 1992.

Дадатковая

- Абабурка М.В. Станаўленне і развіццё мовы беларускай мастацкай літаратуры. – Магілёў, 2000.
Абабурка М.В. Асновы стылістычнага аналізу літаратурна-мастацкага тэксту. – Магілёў, 2002.
Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования). – М., 1990.
Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961.
Брандес М.П. Стилистический анализ. – М., 1971.
Валгина Н.С. Теория текста. – М., 2003.
Выгонная Л.Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія. – Мн., 1991.
Голуб И.Б. Стилистика русского языка. – М., 1997.
Горшков А.И. Русская стилистика. – М., 2001.
Іўчанкаў В.І. Дыскусія беларускіх СМІ. Арганізацыя публіцыстычнага тэксту. – Мн., 2003.
Ивченков В.И. Лингвистическая организация текста: В творческой лаборатории В.Короткевича. – Мн., 2002.
Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М., 1993.
Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.Я.Баханькова. – Мн., 1994.
Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. – Л., 1972.
Лукин В.А. Художественный текст: Основы лингвистической теории. – М., 2005.
Матвеева Т.В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. – Свердловск, 1990
Мова сучаснай беларускай мастацкай літаратуры / М.В.Абабурка, Т.А.Казімірская, В.М.Саўчанка, Т.І.Тарасенка. – Магілёў: МДУ імя А.Куляшова, 2005.
Новиков А.И. Семантика текста и её формализация. – М., 1983.
Одинцов В.В. Стилистика текста. – М., 1980.
Солганик Г.Я. Стилистика текста. 4-е изд. – М., 2002.
Стилистика и литературное редактирование. – М., 2004.
Стилистический энциклопедический словарь русского языка. – М., 2003.
Цікоцкі М.Я. Стылістыка публіцыстычных жанраў. – Мн., 1971.
Цікоцкі М.Я. Сугучнасць слоў жывых. – Мн., 1981.
Цікоцкі А.М. Стылістыка газетных жанраў. – Мн., 2003.

ВУЧЭБНАЯ ПРАГРАМА

Тлумачальная запіска

Сярод лінгвістычных дысцыплін, якія выкладаюцца на філалагічных факультэтах ВНУ Рэспублікі Беларусь, курс “Стылістыка беларускай мовы” займае адно з найважнейшых месцаў у сістэме падрыхтоўкі настаўнікаў-філолагаў. Styлістыка – самастойная лінгвістычная дысцыпліна, якая мае свой прадмет вывучэння, метады і прыёмы аналізу.

Праграма курса “Стылістыка беларускай мовы” дапаможа студэнтам сістэматызаваць набытыя веды пры вывучэнні лінгвістычных дысцыплін, навучыць выпраўляць стылістычныя памылкі вуснага і пісьмовага маўлення, удасканаліць уменне самастойна ствараць тэксты розных стыляў. Тэарэтычныя і практычныя веды, набытыя студэнтамі пры вывучэнні курса “Стылістыка беларускай мовы”, адыгрываюць важную ролю ў прафесійнай падрыхтоўцы настаўніка-філолага: стылістыка вучыць адбіраць з усяго арсеналу мовы тыя сродкі, неабходнасць ужывання якіх абумоўлена пэўнымі экстралінгвістычнымі фактарамі.

Мэты дысцыпліны:

- развіць і ўдасканаліць моўнае чужцё студэнтаў, павысіць узровень стылістычнай пісьменнасці і моўную культуру наогул;
- паглыбіць разуменне спецыфікі індывідуальна-аўтарскага стылю;
- выхаваць павагу і любоў да мастацкага слова.

Задачы вывучэння дысцыпліны:

- азнаёміць студэнтаў з асноўнымі паняццямі і катэгорыямі стылістыкі, з асаблівасцямі стылістычнай сістэмы сучаснай беларускай мовы;
- раскрыць сутнасць стылістычнай нормы як аднаго з асноўных паняццяў стылістыкі;
- даць неабходную сістэму ведаў пра функцыянальныя стылі і стылістычныя рэсурсы мовы;
- навучыць студэнтаў ацэньваць моўныя сродкі і мэтазгодна выкарыстоўваць іх у залежнасці ад экстралінгвістычных фактараў (зместу, задач, сферы ўжывання і сітуацыі выказвання).

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен ведаць:

- асноўныя паняцці стылістыкі;
- моўную спецыфіку функцыянальных стыляў беларускай мовы;
- асаблівасці лексічнай, марфалагічнай і сінтаксічнай стылістыкі;
- навуковую літаратуру па стылістыцы.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен умець:

- выконваць стылістычны аналіз тэкстаў розных функцыянальных стыляў і лінгвістычнае каменціраванне мастацкіх тэкстаў;
- ствараць самастойныя тэксты;
- праводзіць стылістычную праўку тэкстаў розных стыляў;
- кваліфікаваць і выпраўляць памылкі вучняў.

У адпаведнасці з мэтамі і задачамі дысцыпліна складецца з наступных раздзелаў: “Уводзіны”, “Афіцыйна-справавы стыль”, “Навуковы стыль”, “Публіцыстычны стыль”, “Мастацкі стыль”, “Канфесійны стыль”, “Размоўны (гутарковы) стыль”, “Стылістычныя рэсурсы лексікі і фразеалогіі”, “Стылістычныя рэсурсы марфалогіі”, “Стылістычныя рэсурсы сінтаксісу”, “Стылістыка тэксту. Структурныя адзінкі тэксту”.

На вывучэнне дысцыпліны на дзённай форме атрымання вышэйшай адукацыі прадугледжана 120 вучэбных гадзін, з якіх 50 – аўдыторныя, у тым ліку 24 – лекцыйныя і

26 – практычныя. Формай кантролю ўзроўню падрыхтаванасці студэнтаў з’яўляецца экзамен.

На завочнай форме атрымання вышэйшай адукацыі колькасць аўдыторных заняткаў наступная: 50 гадзін, з іх лекцыі – 8 гадзін, практычныя – 4 гадзіны, самастойная праца студэнтаў – 38 гадзін. Формай кантролю ўзроўню падрыхтаванасці студэнтаў з’яўляецца залік.

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

1. Уводзіны.

1.1. Стылістыка як лінгвістычная дысцыпліна. Стылістыка, яе змест і задачы. Месца курса “Стылістыка беларускай мовы” ў сістэме лінгвістычных і нелінгвістычных дысцыплін (сувязь курса з лексікалогіяй, фразеалогіяй, арфаэпіяй, граматыкай, гісторыяй беларускай літаратурнай мовы, лінгвістычным аналізам тэксту; літаратурай, філасофіяй, гісторыяй і інш.). Стылістыка і культура маўлення, іх падабенства і адрозненне.

З гісторыі станаўлення стылістыкі як самастойнай лінгвістычнай дысцыпліны. Вывучэнне стылістыкі ў беларускай філалогіі.

Асноўныя напрамкі сучаснай стылістыкі. Стылістыка мовы, стылістыка маўлення, стылістыка мастацкай літаратуры. Стылістыка тэксту. Стылістыка дэкадавання. Прыёмы вылучэння сэнсавых момантаў твора ў стылістыцы дэкадавання (канвергенцыя, счাপленне, эффект падманутага чакання).

Метады і прыёмы стылістычнага аналізу (семантыка-стылістычны, параўнальны, статыстычны; аналіз па слоўнікавых паметах, аналіз слова ў кантэксце, стылістычны эксперымент).

1.2. Асноўныя паняцці стылістыкі. Асноўныя паняцці стылістыкі (стыль, стылістычная сістэма, стылістычная норма, стылістычная афарбоўка і інш.).

Стылістычныя памылкі, іх адрозненне ад памылак сэнсавых, лексічных, граматычных. Сувязь стылістычных памылак з паняццямі матываванасці, нематываванасці. Разнавіднасці стылістычных памылак (выкарыстанне кніжнай і гутарковай лексікі ў вузкім кантэксце; тэрміналогіі, канцылярызмаў у неспецыяльных тэкстах; недарэчнай вобразнасці; моўных штампаў і плеаназмаў; немілагучных выразаў).

Паняцце функцыянальнага стылю. Прынцыпы вылучэння стыляў (сацыяльны, жанравы, функцыянальны і інш.). Тэорыя “трох стыляў”. Стылістычная сістэма мовы.

Паняцці стылю, падстылю і жанру. Функцыянальны стыль як незамкнёная сістэма моўных сродкаў.

2. Афіцыйна-справавы стыль. З гісторыі развіцця афіцыйна-справавога стылю. Сфера выкарыстання афіцыйна-справавога стылю (афіцыйнае справаводства), форма зносін (пісьмовая і вусная маналагічная), мэта (выражэнне волі, загад, канстатацыя), характар узаемаадносін (афіцыйны). Функцыі афіцыйна-справавога стылю (паведамлення і ўздзеяння).

Падстылі і жанры афіцыйна-справавога стылю (заканадаўчы: закон, канстытуцыя, указ і інш., дыпламатычны: камюніке, мемарандум, міжнародны дагавор і інш., адміністрацыйна-канцылярыскі: заява, аб’ява, даверанасць, распіска, характарыстыка і інш.).

Асаблівасці тэкстаў афіцыйна-справавога стылю на лексічным узроўні. Адсутнасць эмацыянальных, суб’ектыўна ацэнчаных і гутарковых слоў. Ужыванне абстрактнай, тэрміналагічнай, спецыяльнай лексікі, абрэвіатур. Наяўнасць спецыфічных тэматычных груп (назваў асоб па іх функцыі ў афіцыйных зносінах, назваў дакументаў, іх частак, структуры, абазначэнняў службовых працэдур па ўзгадненні і зацвярджэнні, а таксама канцылярызмаў, устарэлай (архаічнай) лексікі).

Асаблівасці тэкстаў афіцыйна-справавога стылю на марфалагічным узроўні. Наяўнасць іменных часцін мовы. Ужыванне аддзеяслоўных назоўнікаў з адмоўем і без яго, імператыўных дзеясловаў (форма загаднага ладу, форма інфінітыва са значэннем загаду). Пашыранасць адыменных прыназоўнікаў і састаўных злучнікаў.

Асаблівасці тэкстаў афіцыйна-справавога стылю на сінтаксічным узроўні. Структура кампазіцыйных канструкцый (раздзелы, параграфы, пункты, падпункты). Сродкі вылучэння тэкставых сегментаў афіцыйных тэкстаў (арабскія лічбы, абзац, працяжнік). Ужыванне спецыфічных устойлівых словазлучэнняў, стандартных канструкцый, дзеяслоўных словазлучэнняў (дзеяслоў+назоўнік) замест дзеясловаў, безасабовых, інфінітыўных канструкцый са значэннем імператыўнасці, сказаў ускладненай будовы, складаных сказаў.

Стылістычныя памылкі пры афармленні афіцыйных папер.

Стылістычная праўка тэкстаў афіцыйна-справавога стылю.

Стылістычнае выкарыстанне сродкаў афіцыйна-справавога стылю ў тэкстах іншых функцыянальных стыляў.

Аналіз тэкстаў афіцыйна-справавога стылю.

3. Навуковы стыль. З гісторыі развіцця навуковага стылю. Сфера выкарыстання (навука, вытворчасць, адукацыя), форма зносін (пісьмовая і вусная маналагічная), мэта (паведамленне інфармацыі), характар узаемаадносін (афіцыйны). Спецыфіка інфармацыйнай функцыі навуковага стылю.

Падстылі і жанры навуковага стылю (уласна навуковы: манаграфія, дысертацыя, аўтарэферат і інш., навукова-вучэбны: падручнік, лекцыя, семінарскі даклад і інш., навукова-папулярны: выступленне, дапаможнік, артыкул і інш.).

Асаблівасці тэкстаў навуковага стылю на лексічным узроўні. Асноўныя групы лексікі навуковага стылю (нейтральныя словы і выразы, словы агульнанавуковага ўжывання, вузкасפעцыяльная і агульнанавуковая тэрміналогія). Адметнасці лексічных сродкаў тэкстаў навукова-папулярнага падстылю (тропы, гутарковыя словы).

Асаблівасці тэкстаў навуковага стылю на марфалагічным узроўні. Ужыванне абстрактных назоўнікаў, формаў роднага склону, адзіночнага і множнага ліку назоўнікаў. Выкарыстанне прыметнікаў у састаўных тэрмінах. Наяўнасць формаў цяперашняга часу дзеясловаў (цяперашні пазачасавы), 1-й асобы множнага ліку. Пашыранасць вытворных прыназоўнікаў.

Асаблівасці тэкстаў навуковага стылю на сінтаксічным узроўні. Выкарыстанне ўскладненых і складаных сінтаксічных канструкцый, пасіўных адзінак. “Расшчапленне” выказніка. Перавага злучнікавых сказаў над бяззлучнікавымі. Рэалізацыя сэнсавай сувязі паміж сказамі навуковых тэкстаў (лексічны і сінанімічны паўторы).

Стылістычныя памылкі ў тэкстах навуковага стылю.

Стылістычная праўка тэкстаў навуковага стылю.

Стылістычнае выкарыстанне сродкаў навуковага стылю ў тэкстах іншых функцыянальных стыляў.

Аналіз тэкстаў навуковага стылю.

4. Публіцыстычны стыль. З гісторыі развіцця публіцыстычнага стылю. Сфера выкарыстання (грамадска-палітычная, культурная, спартыўная), форма зносін (пісьмовая ці вусная маналагічная, пісьмовая ці вусная дыялагічная), мэта, характар узаемаадносін (афіцыйны), функцыі публіцыстычнага стылю.

Падстылі публіцыстычнага стылю (газетна-публіцыстычны, радыё- і тэлежурналісцкі, аратарскі). Жанры публіцыстычнага стылю (інфармацыйны: справаздача, рэпартаж, інтэрв’ю і інш., аналітычны: карэспандэнцыя, рэцэнзія, агляд і інш., мастацка-публіцыстычны: нарыс, эсэ, фельетон і інш.). Жанравая мадыфікацыя тэкстаў публіцыстычнага стылю. Адрозненне тэкстаў публіцыстычнага і мастацкага стыляў.

Асаблівасці тэкстаў публіцыстычнага стылю на лексічным узроўні. Стандарт і экспрэсія ў публіцыстычных тэкстах. Роля функцыі паведамлення ў фармаванні нейтральнай лексікі і моўных штампаў. Роля функцыі ўздзеяння ў фармаванні ацэначнай лексікі. Наяўнасць грамадска-палітычнай лексікі.

Асаблівасці тэкстаў публіцыстычнага стылю на марфалагічным узроўні. Выкарыстанне абстрактных аддзеяслоўных назоўнікаў, адцягненых назоўнікаў у форме множнага ліку без абазначэння колькасці, дзеясловаў загаднага ладу.

Асаблівасці тэкстаў публіцыстычнага стылю на сінтаксічным узроўні. Ужыванне сегментаваных і ўводных канструкцый, парцэляцыі, намінацыйных і эліптычных сказаў, інверсаванага парадку слоў.

Стылістычныя памылкі ў тэкстах публіцыстычнага стылю.

Стылістычная праўка тэкстаў публіцыстычнага стылю.

Стылістычнае выкарыстанне сродкаў публіцыстычнага стылю ў тэкстах іншых функцыянальных стыляў. Супастаўляльна-стылістычны аналіз нарыса і мастацкага тэксту. Напісанне эсэ, нататкі, карэспандэнцыі.

Аналіз тэкстаў публіцыстычнага стылю.

5. Мастацкі стыль. 3 гісторыі развіцця мастацкага стылю. Пытанне пра стылявы статус мастацкага стылю ў лінгвістыцы. Уплыў мастацкага стылю на іншыя функцыянальныя стылі. Уплыў усіх функцыянальных стыляў на мову мастацкага твора.

Сфера выкарыстання мастацкага стылю (эстэтычная), форма зносін (дыялагічная і маналагічная пісьмовая), мэта (сацыяльна-эстэтычнае ўздзеянне), характар узаемаадносін (неафіцыйны). Спецыфіка эстэтычнай функцыі мастацкага стылю.

Падстылі і жанры мастацкага стылю (паэтычны: верш, паэма і інш., праязічны: аповяданне, аповесць і інш., драматургічны: камедыя, трагедыя і інш.).

Асаблівасці мастацкага стылю (экспрэсіўнасць, эмацыянальнасць, вобразнасць). Роля гукавой арганізацыі твора ў стварэнні вобраза. Класіфікацыя гукапісных элементаў (простыя гукавыя паўторы, ускладненыя гукавыя паўторы, складаныя гукавыя паўторы).

Роля тропы (метафар, метаніміі, сінекдах, эпітэтаў, параўнанняў, гіпербал, літот і інш.) у фармаванні мастацкага вобраза. Трыяда мастацкага вобраза (вобраз-індыкатар, вобраз-троп, вобраз-сімвал). Сродкі стварэння вобразнасці (сінонімы, антонімы, адметнае спалучэнне моўных адзінак і інш.). Трансфармацыя моўных адзінак у кантэксце мастацкага твора. Камбінаторнае прырашчэнне сэнсу.

Празаічная і паэтычная арганізацыя мастацкага тэксту. Класічная і арнаментальная проза. Празаізацыя вершаванага тэксту і сродкі яе выражэння (дыялагізацыя, словы бытавога зместу і інш.). Паэтызацыя праязічнага тэксту і сродкі яе выражэння (індывідуальна-аўтарскія вобразы, стылістычна афарбаваныя словы і інш.).

Асаблівасці сінтаксічнай арганізацыі аўтарскага маўлення і маўлення персанажаў. Сродкі паэтычнага сінтаксісу (анафара, эпіфара, кальцо, паралелізм, градацыя і інш.).

Праблема індывідуальнага стылю пісьменніка.

Аналіз тэкстаў мастацкага стылю.

6. Канфесійны стыль. 3 гісторыі развіцця канфесійнага стылю. Сфера выкарыстання канфесійнага стылю (рэлігійная літаратура), форма зносін (маналагічная пісьмовая), мэта (эмацыянальнае ўздзеянне), характар узаемаадносін (афіцыйны). Спецыфічныя асаблівасці канфесійнага стылю (абагульненасць, дакладанасць, лагічнасць выкладу).

Жанры кананічнай, царкоўна-рэлігійнай, рэлігійна-бытавой літаратуры (псалмы, прадмовы, пасляслоўі, акафісты і інш.).

Моўныя асаблівасці тэкстаў канфесійнага стылю. Наяўнасць адметных метафарычных зачынаў, вобразных сродкаў мовы, спецыфічнай лексікі. Шырокае выкарыстанне прытчаў. Ужыванне дзеепрыслоўных зваротаў, прыёмаў нанізвання простых сказаў і адмаўлення праз адмаўленне.

7. Размоўны (гутарковы) стыль. Месца размоўнага стылю ў сістэме функцыяльных стыляў. Сфера выкарыстання размоўнага стылю (бытавая), форма зносін (дыялагічная і маналагічная), мэта (камунікацыя), характар узаемаадносін (неафіцыйны).

Жанры размоўнага стылю (асабістае пісьмо, гутарка, тэлефонная размова, дзённік і інш.).

Асаблівасці тэкстаў размоўнага стылю на лексічным узроўні. Ужыванне нелітаратурных моўных адзінак (прастамоўнай лексікі, дыялектызмаў, прафесіяналізмаў, жарганізмаў), метафар, заснаваных на пераносе назваў жывёл, птушак, насякомых і іх дзеянняў на чалавека, эмацыянальна-экспрэсіўных слоў.

Асаблівасці тэкстаў размоўнага стылю на марфалагічным узроўні. Выкарыстанне дзеяслоўных формаў з выражэннем імгненнасці дзеяння, формаў часу і ладу ў значэнні другіх формаў часу і ладу, скарочаных найменняў.

Асаблівасці тэкстаў размоўнага стылю на сінтаксічным узроўні. Ужыванне простых, няпоўных (эліптычных) сказаў, складаных сказаў (часцей бяззлучнікавых) без адасобленых канструкцый і шматступеннай залежнасці, інверсаванага парадку слоў, паўтораў дзеясловаў-выказнікаў. Наяўнасць пыталых і клічных сказаў, далучальных, парцэляваных, плеанастычных канструкцый.

Роля невербальных сродкаў (жэстаў, мімікі, інтанацыі).

Стылістычныя памылкі ў тэкстах размоўнага стылю.

Аналіз тэкстаў размоўнага стылю.

8. Стылістычныя рэсурсы лексікі і фразеалогіі.

Лексічная стылістыка. Лексічнае значэнне слова ў стылістычным аспекце. Словы нейтральныя і стылістычна афарбаваныя. Стылістычныя паметы ў “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” і ў “Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы”. Стылістычная канатацыя лексічных адзінак і яе віды. Словы з эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай: ацэнныя словы, словы з пераносным значэннем, словы з суфіксамі суб’ектыўнай ацэнкі. Словы з функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай: лексіка кніжных стыляў, яе разнавіднасці (афіцыйна-справавая, навуковая, публіцыстычная, паэтычная), лексіка гутарковага стылю (словы размоўныя, прастамоўныя, дыялектныя). Патэнцыяльная вобразнасць слова.

Выбар слова. Лексічная спалучальнасць.

Стылістычнае выкарыстанне з’явы полісеміі (метафара, метанімія, сінекдаха).

Стылістычная роля агульнанародных і аўтарскіх параўнанняў.

Стылістычнае выкарыстанне сістэмных адносін у лексіцы.

Стылістычная сінаніміка як сістэмна арганізаваная частка слоўніка сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Выяўленне стылістычных сінонімаў у тэкстах, аргументацыя іх ужывання. Структурныя асаблівасці радоў стылістычных сінонімаў. Сінонімы стылістычныя і семантыка-стылістычныя. Уплыў полісеміі на ўтварэнне радоў стылістычных сінонімаў. Ампліфікацыя як стылістычны прыём. Кантэкстуальныя сінонімы. Эўфемізмы. Стылістычная роля перыфразы як вобразнай адзінкі маўлення. Традыцыйныя і аўтарскія перыфразы.

Стылістычнае выкарыстанне антонімаў, амонімаў, паронімаў, іх вобразна-выяўленчыя якасці. Каламбур.

Лексіка абмежаванага ўжытку (дыялектная, спецыяльная, жаргонная) і яе стылістычнае выкарыстанне.

Стылістычная функцыя устарэлай лексікі (гістарызмаў і архаізмаў).

Неалагізмы агульнамоўныя і індывідуальна-аўтарскія наватворы, іх стылістычная характарыстыка.

Стылістычныя рэсурсы фразеалогіі. Тыпы фразеалагічных адзінак паводле стылістычнай афарбоўкі: фразеалагізмы міжстылявыя і стылістычна афарбаваныя (размоўныя, кніжныя).

Выкарыстанне стылістычна афарбаваных фразеалагічных адзінак у розных функцыянальных стылях. Змяненне і абнаўленне фразеалагізмаў у мастацкай літаратуры і публіцыстыцы.

Памылкі ў выкарыстанні фразеалагічных адзінак.

9. Стылістычныя рэсурсы марфалогіі. Стылістычныя рэсурсы часцін мовы, марфалагічных катэгорый, формаў слоў.

Стылістычныя рэсурсы назоўніка. Агульныя і ўласныя назоўнікі, іх характарыстычныя экспрэсіўныя якасці. З’ява антанамазіі. Стылістычныя асаблівасці родавых і лікавых формаў назоўніка. Стылістычнае адрозненне склонавых формаў назоўніка.

Формы суб'ектыўнай ацэнкі назоўнікаў. Стылістычныя асаблівасці аддзяяслоўных назоўнікаў.

Стылістычныя рэсурсы прыметніка. Намінатыўная, класіфікацыйная і вобразная, эстэтычная функцыі прыметнікаў. Стылістычнае адрозненне поўных і кароткіх формаў якасных прыметнікаў. Сінанімічныя формы ступеней параўнання прыметнікаў. Семантыка-стылістычныя адценні канструкцый са значэннем прыналежнасці.

Стылістычныя рэсурсы займенніка. Стылістычнае выкарыстанне займеннікаў. Асаблівасці ўжывання асабовых займеннікаў: пропуск асабовага займенніка пры дзеяслове-выказніку; паўтарэнне асабовага займенніка ў ролі дзейніка; выкарыстанне асабовых займеннікаў з дадатковымі сэнсавымі і экспрэсіўнымі адценнямі. Асаблівасці стылістычнага выкарыстання займеннікаў іншых разрадаў. Тыповыя памылкі ў выкарыстанні займеннікаў.

Стылістычныя рэсурсы лічэбніка. Стылістычная дыферэнцыяцыя лічэбнікаў розных разрадаў.

Стылістычныя рэсурсы дзеяслова і яго формаў. Вобразна-экспрэсіўныя якасці дзеяслова. Стылістычнае выкарыстанне формаў часу, трывання, ладу дзеяслова. Сінанімія асобных формаў дзеяслова. Стылявая функцыя формаў дзеепрыметніка.

Стылістычныя рэсурсы службовых часцін мовы. Сінанімія прыназоўнікаў.

10. Стылістычныя рэсурсы сінтаксісу. Сінтаксічныя сінонімы, іх сутнасць.

Стылістыка словазлучэнняў. Спалучальнасць моўных адзінак. Сінанімія прыназоўнікавых і беспрыназоўнікавых канструкцый.

Стылістыка простага сказа. Стылістычная роля прамога і адваротнага парадку слоў. Памылкі пры інверсійным ужыванні членаў сказа. Стылістыка аднасастаўных сказаў.

Стылістыка складанага сказа. Сінанімія злучнікавых і бяззлучнікавых складаных сказаў. Стылістыка спалучальных і падпарадкавальных злучнікаў (і злучальных слоў) у складаных сказах.

Паралельныя сінтаксічныя канструкцыі. Сінанімія дзеепрыметных і дзеепрыслоўных словазлучэнняў і даданых частак складанага сказа.

Стылістычнае выкарыстанне аднародных членаў сказа, адасобленых слоў і выразаў, устаўных і пабочных канструкцый.

Экспрэсіўнае вылучэнне членаў сказа (адчлененне, далучэнне, анакалуф).

Стылістычныя прыёмы сінтаксічнай арганізацыі маўлення.

11. Стылістыка тэксту. Структурныя адзінкі тэксту. Стылістыка тэксту як адзін з напрамкаў функцыянальнай стылістыкі. Паняцце структуры тэксту ў лінгвістычных даследаваннях. Структурныя адзінкі тэксту. Празаічная страфа і фрагмент – асноўныя адзінкі тэксту. Звязнасць і цэласнасць тэксту, моўныя сродкі іх выражэння. План зместу і план выражэння. Паняцці ідэі і тэмы. Роля супастаўляльна-стылістычнага метаду аналізу пры характарыстыцы тэмы. Рэалізацыя зместу ў тыпах інфармацыі (фактычнай, канцэптуальнай, падтэкставай). Інтэртэкстуальнасць. Формы славеснага выражэння (вусная і пісьмовая, дыялагічная і маналагічная). Тыпы тэкстаў маналагічнай формы (апавяданне, апісанне, разважанне, азначэнне, тлумачэнне, інструктаванне). Разнавіднасці славеснасці (мастацкая і немастацкая, народная і кніжная). Паняцце моўнай кампазіцыі тэксту. Архітэктоніка. Сюжэт. Фабула. Роля славесных радоў у моўнай кампазіцыі тэксту. Вобраз аўтара і вобраз апавядальніка. Славесна-маўленчы аналіз тэксту. Тыпізацыя вобраза аўтара. Тыпы мастацкіх тэкстаў па суадносінах “вобраз аўтара – вобраз апавядальніка”. Моўныя і кампазіцыйныя прыёмы суб'ектывацыі аўтарскага апавяду.

**Вучэбна-метадычная карта дысцыпліны
(дзённая форма атрымання адукацыі)**

№ п/п	Назва пытанняў, якія вывучаюцца	Колькасць аўдыторных гадзін				Магэрыяльнае забеспячэнне заняткаў (наглядныя і метадычныя дапаможнікі)	Літаратура	Формы кантролю
		лекцыйныя	практычныя	лабараторныя	КСР			
	СТЫЛІСТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ	20	18		12			
1.	Уводзіны (8 г.)	4	2		2			
1.1.	<i>Стылістыка як лінгвістычная дысцыпліна</i> 1. стылістыка, яе змест і задачы. 2. Асноўныя напрамкі сучаснай стылістыкі. 3. Метады і прыёмы стылістычнага аналізу.	2				А.: 1, 5, 11 Д.: 5, 6, 10, 13	Канспект	
	3 гісторыі станаўлення стылістыкі як самастойнай лінгвістычнай дысцыпліны. Вывучэнне стылістыкі ў беларускай філалогіі.				2 (лк)	Д.: 7, 8	Канспект	
1.2.	<i>Асноўныя паняцці стылістыкі</i> 1. Стыль, стылістычная сістэма, стылістычная норма, стылістычная афарбоўка і інш. 2. Паняцце функцыянальнага стылю. 3. Прынцыпы вылучэння стыляў (сацыяльны, жанравы, функцыянальны і інш.). Тэорыя “трох стыляў”. 4. Стылістычная сістэма мовы. 5. Паняцці стылю, падстылю і жанру. 6. Функцыянальны стиль як незамкнёная сістэма моўных сракаў.	2				А.: 1, 5, 11 Д.: 5, 6, 10, 13	Канспект	

	7. Моўныя, сэнсавыя і стылістычныя памылкі. Разнавіднасці стылістычных памылак.		2			Тэксты	А.: 2, 11 Д.: 17, 19	Аналіз тыповых стылістычных памылак
2.	Афіцыйна-справавы стыль (4 г.)	2	2					
	1. З гісторыі стылю. 2. Сфера выкарыстання афіцыйнага стылю, форма зносін, мэта, характар узаемаадносін, функцыі справаводчага стылю. 3. Падстылі і жанры. 4. Моўныя асаблівасці на лексічным, марфалагічным і сінтаксічным узроўні.	2				Табліца	А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 5, 9, 20	Канспект
	5. Структура і моўныя асаблівасці тэкстаў афіцыйна-справавога стылю. 6. Стылістычная праўка тэкстаў афіцыйнага стылю.		2			Тэксты	А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 5, 9, 20	Аналіз тэкстаў афіцыйна-справавога стылю
3.	Навуковы стыль (6г.)	2	2		2			
	1. З гісторыі стылю. 2. Сфера выкарыстання, форма зносін, мэта, характар узаемаадносін. Спецыфіка інфармацыйнай функцыі навуковага стылю. 3. Падстылі і жанры. 4. Моўныя асаблівасці на лексічным, марфалагічным і сінтаксічным узроўні.	2				Табліца	А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 5, 10, 20	Канспект
	5. Структура і моўныя асаблівасці тэкстаў навуковага стылю. 6. Стылістычная праўка тэкстаў навуковага стылю.		2			Тэксты	А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 5, 10, 20	Аналіз тэкстаў навуковага стылю
	7. Стылістычнае выкарыстанне сродкаў навуковага стылю ў тэкстах іншых функцыянальных стыляў. 8. Аналіз тэкстаў навуковага стылю.				2 (пр)	Тэксты	А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 5, 10, 20	Аналіз навуковых прац
4.	Публіцыстычны стыль (6г.)	2	2		2			

	1. З гісторыі стылю. 2. Сфера выкарыстання, форма зносін, мэта, характар узаемаадносін, функцыі публіцыстычнага стылю. 3. Падстылі публіцыстычнага стылю. 4. Жанры публіцыстычнага стылю. 5. Моўныя асаблівасці на лексічным, марфалагічным і сінтаксічным узроўні.	2				Табліца	А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 5, 7, 22, 24	Канспект
	6. Структура і моўныя асаблівасці тэкстаў навуковага стылю. 7. Стылістычная праўка тэкстаў навуковага стылю.		2			Тэксты	А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 5, 7, 22, 24	Аналіз тэкстаў публіцыстычнага стылю
	8. Стылістычнае выкарыстанне сродкаў публіцыстычнага стылю ў тэкстах іншых функцыянальных стыляў. Аналіз тэкстаў публіцыстычнага стылю.				2 (пр)	Тэксты	А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 5, 7, 22, 24	Аналіз тэкстаў сучасных СМІ
5.	Мастацкі стыль (4г.)	2	2					
	1. Гісторыя мастацкага стылю. 2. Падстылі і жанры. 3. Праблема вывучэння мастацкага стылю. 4. Роля тропай у фарміраванні мастацкага вобраза. 5. Празаічная і паэтычная арганізацыя мастацкага тэксту.	2				Табліца	А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 1, 2, 3, 11, 14, 21, 23	Канспект
	6. Праблема індывідуальнага стылю пісьменніка. 7. Аналіз тэкстаў мастацкага стылю.		2			Тэксты	А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 1, 2, 3, 11, 14, 21, 23	Аналіз тэкстаў мастацкага стылю
6.	Канфесійны стыль (2г.) 1. З гісторыі развіцця канфесійнага стылю. 2. Моўныя асаблівасці тэкстаў канфесійнага стылю.				2 (лж)		А.: 1, 9	Канспект
7.	Размоўны (гутарковы) стыль (2г.) 1. Моўныя асаблівасці тэкстаў гутарковага стылю. 2. Аналіз тэкстаў размоўнага стылю.				2 (пр)	Тэксты	А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 1, 2, 3, 11, 14, 21, 23	Аналіз тэкстаў гутарковага стылю
8.	Стылістычныя рэсурсы лексікі і фразеалогіі (4г.)	2	2					

	<p>1. Лексічнае значэнне слова ў стылістычным аспекце.</p> <p>2. Стылістычная канатацыя лексічных адзінак і яе віды.</p> <p>3. Кніжная і гутарковая лексіка.</p> <p>4. Лексіка з эмацыянальна-экспрэсіўнай канатацыяй.</p> <p>5. Стылістычнае выкарыстанне сістэмных адносін у лексіцы.</p> <p>6. Стылістычныя рэсурсы фразеалогіі.</p> <p>7. Змяненне і абнаўленне фразеалагізмаў у мастацкай літаратуры і публіцыстыцы.</p>	2				Табліца	А.: 1, 5, 7, 11 Д.: 5, 6, 17, 19	Канспект
	<p>8. Стылістычная сінаніміка як сістэмна арганізаваная частка слоўніка сучаснай беларускай літаратурнай мовы.</p> <p>9. Выкарыстанне стылістычна афарбаваных фразеалагічных адзінак у тэкстах розных стыляў.</p>		2			Тлумачальныя слоўнікі беларускай мовы, слоўнік сінанімаў і блізказначных слоў, слоўнік антонімаў, фразеалагічны слоўнік	А.: 1, 5, 7, 11 Д.: 5, 6, 17, 19	Аналіз сказаў і тэкстаў
9.	Стылістычныя рэсурсы марфалогіі (4г.)	2	2					
	<p>1. Стылістычныя рэсурсы назоўніка.</p> <p>2. Стылістычныя рэсурсы прыметніка.</p> <p>3. Стылістычныя рэсурсы займенніка.</p> <p>4. Тыповыя памылкі ў выкарыстанні займеннікаў.</p> <p>5. Стылістычныя рэсурсы лічэбніка.</p> <p>6. Стылістычныя рэсурсы дзеяслова і яго формаў.</p> <p>7. Стылістычныя рэсурсы службовых часцін мовы.</p>	2				Табліца	А.: 5, 8, 11 Д.: 5, 6, 10	Канспект
	8. Стылістычныя рэсурсы часцін мовы, марфалагічных катэгорый, формаў слоў.		2			Тэксты	А.: 5, 8, 11 Д.: 5, 6, 10	Аналіз ужывання слоў розных часцін мовы
10.	Стылістычныя рэсурсы сінтаксісу (4г.)	2	2					
	<p>1. Стылістыка словазлучэнняў.</p> <p>2. Стылістыка простага сказа.</p> <p>3. Стылістыка складанага сказа.</p>	2				Табліца	А.: 1, 2, 10, 11 Д.: 14, 19	Канспект

	4. Стылістычнае выкарыстанне аднародных членаў сказа, адасобленых слоў і выказаў, устаўных і пабочных канструкцый. 5. Экспрэсіўнае вылучэнне членаў сказа. 6. Стылістычныя прыёмы сінтаксічнай арганізацыі маўлення.		2			Тэксты	А.: 1, 2, 10, 11 Д.: 14, 19	Аналіз ужывання сінтаксічных адзінак у тэкстах розных стыляў
11.	Стылістыка тэксту. Структурныя адзінкі тэксту (6г.)	2	2		2			
	1. Стылістыка тэксту як адзін з напрамкаў функцыянальнай стылістыкі. 2. Структурныя адзінкі тэксту. 3. Вобраз аўтара і вобраз апавядальніка. 4. Тыпы мастацкіх тэкстаў.	2				Табліца	А.: 4, 6 Д.: 4, 16, 18	Канспект
	6. Паняцце моўнай кампазіцыі тэксту. 7. Тыпізацыя вобраза аўтара і аналіз яе разнавіднасцей.		2			Тэксты	А.: 4, 6 Д.: 4, 16, 18	Аналіз тэкстаў з вызначэннем славесных радоў і тыпізацыі вобраза аўтара
	8. Прыёмы суб'ектывацыі аўтарскага аповеду.				2 (пр)	Тэксты	А.: 4, 6 Д.: 4, 16, 18	Аналіз тэкстаў з вызначэннем моўных і кампазіцыйных прыёмаў суб'ектывацыі аўтарскага аповеду

**Вучэбна-метадычная карта дысцыпліны
(завочная форма атрымання адукацыі)**

№ п/п	Назва пытанняў, якія вывучаюцца	Колькасць аўдыторных гадзін	М а т э р ы я ль	Літаратура	Формы кантролю
-------	---------------------------------	-----------------------------	---------------------------------------	------------	----------------

		лекцыйныя	практычныя	лабараторныя	самастойная праца			
	СТЫЛІСТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ	8	4		38			
1.	Уводзіны (8 г.)	2	2		2			
1.1.	<i>Стылістыка як лінгвістычная дысцыпліна</i> 1. Стылістыка, яе змест і задачы. 2. Асноўныя напрамкі сучаснай стылістыкі. 3. Метады і прыёмы стылістычнага аналізу.	2					А.: 1, 5, 11 Д.: 5, 6, 10, 13	Канспект
	4. З гісторыі станаўлення стылістыкі як самастойнай лінгвістычнай дысцыпліны. Вывучэнне стылістыкі ў беларускай філалогіі.				2		Д.: 7, 8	
1.2.	<i>Асноўныя паняцці стылістыкі</i> 1. Стыль, стылістычная сістэма, стылістычная норма, стылістычная афарбоўка і інш. 2. Паняцце функцыянальнага стылю. 3. Прынцыпы вылучэння стыляў (сацыяльны, жанравы, функцыянальны і інш.). Тэорыя “трох стыляў”. 4. Стылістычная сістэма мовы. 5. Паняцці стылю, падстылю і жанру. 6. Функцыянальны стиль як незамкнёная сістэма моўных сракаў.				2		А.: 1, 5, 11 Д.: 5, 6, 10, 13	
	7. Моўныя, сэнсавыя і стылістычныя памылкі. Разнавіднасці стылістычных памылак.		2			Тэксты	А.: 2, 11 Д.: 17, 19	Аналіз тыповых стылістычных памылак
2.	Афіцыйна-справавы стиль (4 г.)				4			

	1. З гісторыі стылю. 2. Сфера выкарыстання афіцыйнага стылю, форма зносін, мэта, характар узаемаадносін, функцыі справаводчага стылю. 3. Падстылі і жанры. 4. Моўныя асаблівасці на лексічным, марфалагічным і сінтаксічным узроўні.				2		А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 5, 9, 20	
	5. Структура і моўныя асаблівасці тэкстаў афіцыйна-справавога стылю. 6. Стылістычная праўка тэкстаў афіцыйнага стылю.				2		А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 5, 9, 20	
3.	Навуковы стыль (6г.)				6			
	1. З гісторыі стылю. 2. Сфера выкарыстання, форма зносін, мэта, характар узаемаадносін. Спецыфіка інфармацыйнай функцыі навуковага стылю. 3. Падстылі і жанры. 4. Моўныя асаблівасці на лексічным, марфалагічным і сінтаксічным узроўні.				2		А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 5, 10, 20	
	5. Структура і моўныя асаблівасці тэкстаў навуковага стылю. 6. Стылістычная праўка тэкстаў навуковага стылю.				2		А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 5, 10, 20	
	7. Стылістычнае выкарыстанне сродкаў навуковага стылю ў тэкстах іншых функцыянальных стыляў. 8. Аналіз тэкстаў навуковага стылю.				2		А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 5, 10, 20	
4.	Публіцыстычны стыль (6г.)				6			
	1. З гісторыі стылю. 2. Сфера выкарыстання, форма зносін, мэта, характар узаемаадносін, функцыі публіцыстычнага стылю. 3. Падстылі публіцыстычнага стылю. 4. Жанры публіцыстычнага стылю. 5. Моўныя асаблівасці на лексічным, марфалагічным і сінтаксічным узроўні.				2		А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 5, 7, 22, 24	
	6. Структура і моўныя асаблівасці тэкстаў навуковага стылю. 7. Стылістычная праўка тэкстаў навуковага стылю.				2		А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 5, 7, 22, 24	
	8. Стылістычнае выкарыстанне сродкаў публіцыстычнага стылю ў тэкстах іншых функцыянальных стыляў. Аналіз тэкстаў публіцыстычнага стылю.				2		А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 5, 7, 22, 24	
5.	Мастацкі стыль (4г.)				4			

	1. Гісторыя мастацкага стылю. 2. Падстылі і жанры. 3. Праблема вывучэння мастацкага стылю. 4. Роля тропы ў фарміраванні мастацкага вобраза. 5. Празаічная і паэтычная арганізацыя мастацкага тэксту.				2		А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 1, 2, 3, 11, 14, 21, 23	
	6. Праблема індывідуальнага стылю пісьменніка. 7. Аналіз тэкстаў мастацкага стылю.				2		А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 1, 2, 3, 11, 14, 21, 23	
6.	Канфесійны стыль (2г.) 1. 3 гісторыі развіцця канфесійнага стылю. 2. Моўныя асаблівасці тэкстаў канфесійнага стылю.				2		А.: 1, 9	
7.	Размоўны (гутарковы) стыль (2г.) 1. Моўныя асаблівасці тэкстаў гутарковага стылю. 2. Аналіз тэкстаў размоўнага стылю.				2		А.: 1, 3, 5, 9, 11 Д.: 1, 2, 3, 11, 14, 21, 23	
8.	Стылістычныя рэсурсы лексікі і фразеалогіі (4г.)	2			2			
	1. Лексічнае значэнне слова ў стылістычным аспекце. 2. стылістычная канатацыя лексічных адзінак і яе віды. 3. Кніжная і гутарковая лексіка. 4. Лексіка з эмацыянальна-экспрэсіўнай канатацыяй. 5. стылістычнае выкарыстанне сістэмных адносін у лексіцы. 6. стылістычныя рэсурсы фразеалогіі. 7. Змяненне і абнаўленне фразеалагізмаў у мастацкай літаратуры і публіцыстыцы.	2				Табліца	А.: 1, 5, 7, 11 Д.: 5, 6, 17, 19	Канспект
	8. стылістычная сінаніміка як сістэмна арганізаваная частка слоўніка сучаснай беларускай літаратурнай мовы. 9. Выкарыстанне стылістычна афарбаваных фразеалагічных адзінак у тэкстах розных стыляў.				2		А.: 1, 5, 7, 11 Д.: 5, 6, 17, 19	
9.	Стылістычныя рэсурсы марфалогіі (4г.)	2			2			
	1. стылістычныя рэсурсы назоўніка. 2. стылістычныя рэсурсы прыметніка. 3. стылістычныя рэсурсы займенніка. 4. Тыповыя памылкі ў выкарыстанні займеннікаў. 5. стылістычныя рэсурсы лічэбніка. 6. стылістычныя рэсурсы дзеяслова і яго формаў. 7. стылістычныя рэсурсы службовых часцін мовы.	2				Табліца	А.: 5, 8, 11 Д.: 5, 6, 10	Канспект

	8. Стылістычныя рэсурсы часцін мовы, марфалагічных катэгорый, формаў слоў.			2		А.: 5, 8, 11 Д.: 5, 6, 10	
10.	Стылістычныя рэсурсы сінтаксісу (4г.)	2		2			
	1. Стылістыка словазлучэнняў. 2. Стылістыка простага сказа. 3. Стылістыка складанага сказа.	2			Табліца	А.: 1, 2, 10, 11 Д.: 14, 19	Канспект
	4. Стылістычнае выкарыстанне аднародных членаў сказа, адасобленых слоў і выразаў, устаўных і пабочных канструкцый. 5. Экспрэсіўнае вылучэнне членаў сказа. 6. Стылістычныя прыёмы сінтаксічнай арганізацыі маўлення.			2		А.: 1, 2, 10, 11 Д.: 14, 19	
11.	Стылістыка тэксту. Структурныя адзінкі тэксту (4г.)		2	4			
	1. Стылістыка тэксту як адзін з напрамкаў функцыянальнай стылістыкі. 2. Структурныя адзінкі тэксту. 3. Вобраз аўтара і вобраз апавядальніка. 4. Тыпы мастацкіх тэкстаў.		2		Тэксты	А.: 4, 6 Д.: 4, 16, 18	Аналіз тэкставых адзінак мовы
	6. Паняцце моўнай кампазіцыі тэксту. 7. Тыпізацыя вобраза аўтара і аналіз яе разнавіднасцей.			2		А.: 4, 6 Д.: 4, 16, 18	
	8. Суб'ектывацыя аўтарскага аповеду і прыёмы яе рэалізацыі.			2			

ТЭАРЭТЫЧНЫ БЛОК

3 ГІСТОРЫІ СТЫЛІСТЫКІ ЯК НАВУКІ

Пачатак стылістыкі звязаны з антычнай рыторыкай – наукай аб прамоўніцкім майстэрстве, росквіт якога прыпадае на канец V – пачатак IV ст. да нашай эры, калі актыўна развіваліся дэмакратычныя асновы Старажытнай Грэцыі і Рыма. Так, у Афінх кожны жыхар павінен быў умець адстойваць свае інтарэсы на судовых працэсах. А для гэтага патрабавалася адпаведнае прамоўніцкае маўленне. Таму ўзніклі школы аратарскага майстэрства, дзе вучылі авалоданню лагічна, доказна і красамоўна выказаць свае думкі.

У антычных рыторыках выпрацоўвалася сістэма паняццяў і рэкамендацый, якія вызначалі асноўныя якасці маўлення – яснасць, чысціню, дарэчнасць, вобразнасць. Працы старажытнагрэчаскіх і старажытнарымскіх прамоўцаў Арыстоцеля, Цыцэрона, Марка Фабія Квінціліяна, Тэафраста, Дыянісія Галікарнаскага пацвярджаюць, што галоўнае ў аратарскім майстэрстве – пераканаць, даць асалоду, пакарыць слухача. Для гэтага неабходна ведаць асаблівасці прамоўніцкага стылю, які ўлічвае як доказы, так і сродкі эмацыянальнага ўздзеяння на аўдыторыю.

Стылістыкі і рыторыкі пазнейшага часу ўключалі, хоць і з пэўнымі змяненнямі, камунікатыўныя якасці маўлення, вызначаныя ў антычных рыторыках. А сама рыторыка на працягу доўгага часу лічылася адной з асноўных навук і абавязковым школьным прадметам.

На ўсходнеславянскіх землях была вядома “Рыторыка” (1617 – 1619 гг.) епіскапа Макарыя, у якой вылучаліся чатыры “роды маўленняў”. Яны выкарыстоўваліся пры навучанні, у судовай палеміцы, у справах парадах, пры ухваленні ці ганьбаванні. У сваёй працы аўтар карыстаўся і традыцыйнай схемай трох родаў – нізкага (паўсядзённае маўленне простага народа), высокага (вобразнае маўленне) і мернага. Пазнейшыя рыторыкі супрацьпастаўлялі нізкае і высокае маўленне, а “мерны род” разглядалі як упрыгожаны ў дастатковай меры.

З цягам часу рыторыка ператварылася ў звод дагматычных правіл прамоўніцкага майстэрства. Цяпер рыторыка разглядаецца як наука аб сродках пераканання масавай аўдыторыі з улікам яе псіхалагічных якасцей.

Станаўленне беларускай стылістыкі таксама звязана з рыторыкай. Культурна-асветніцкая дзейнасць Францыска Скарыны і яго паслядоўнікаў Сымона Буднага, Васіля Цяпінскага, Мялеція Смятрыцкага аказала значны ўплыў на развіццё беларускай функцыянальнай стылістыкі. Гэта найперш праяўляецца ў тым, што асветнікі XVI – XVII стст. набліжалі біблейскія кнігі да простага чалавека, ужываючы пры перакладзе элементы жывой беларускай мовы.

Першыя граматыкі і слоўнікі, што з’явіліся на Беларусі ў канцы XVI ст., часткова закраналі і пытанні стылістыкі, бо, апрача асаблівасцей тагачаснай моўнай сістэмы, разглядалі функцыянаванне моўных сродкаў. Асабліва важнае значэнне мела “Граматыкі славенскія правільнае синтагма” Мялеція Смятрыцкага, якая ўключала нормы правільнага маўлення.

Значны ўклад у развіццё стылістыкі ўнёс пісьменнік і асветнік Пятроўскай эпохі Феафан Пракаповіч. У сваіх працах “Паэтыка” і “Рыторыка” ён акрэсліў характар моўных стыляў і жанраў, ахарактарызаваў адметнасці экспрэсіі мастацкага слова. Аднак і Ф.Пракаповіч, і пісьменнік XVIII ст. В.К.Традзьякоўскі разглядалі літаратурную мову як нязменную з’яву. А такой на рускай глебе была толькі царкоўнаславянская мова. Працы М.В.Ламаносава, асабліва “Риторыкі” 1744 і 1748 гадоў, у поўнай меры вызначылі месца стараславянства ў стылістычнай сістэме літаратурнай мовы, размежавалі стылі ў залежнасці ад спецыфікі слоў і граматычных формаў.

Сваё тэрміналагічнае прызнанне стылістыка атрымала ў пачатку XIX ст., калі з’явіліся даследаванні спецыфікі творчай манеры пісьменніка. Развіццё стылістыкі як лінгвістычнай

дысцыпліны распачалося з прац Ш.Балі (1909г.) і прадстаўнікоў Пражскага лінгвістычнага гуртка В.Матэзіуса, Б.Гаўранека, Я.Мукаржоўскага, П.Троста і інш. Распрацоўцы фундаментальных пытанняў стылістыкі ва ўсходнеславянскім мовазнаўстве прысвяціў шматлікія даследаванні В.У.Вінаградаў. Ён прапанаваў абагульненую сістэму функцыянальных стыляў, якая адпавядае асноўным функцыям мовы: афіцыйна-справавы і навуковы (функцыя паведамлення), публіцыстычны і мастацкі (функцыя ўздзеяння), гутарковы (функцыя зносін). Пры разглядзе мастацкіх вобразаў вучоны апісваў сэнсава-стылістычныя сувязі тэксту і на іх фоне вызначаў цэнтральны вобраз твора – вобраз аўтара. Даследчык звяртаўся да асаблівасцей аб'яднання праязных строф шляхам спалучэнняў і раз'яднанняў, якія ўтвараюць адзінства сэнсавага развіцця тэксту як частак агульнай кампазіцыі. Аб'яднанне элементаў тэксту ў адно сэнсавае і граматычнае цэлае стала асновай даследаванняў па тэорыі тэксту.

У пачатку ХХ ст. пашыраецца беларускае кнігадрукаванне, а таму навуковыя даследаванні па беларускай мове набываюць асабліва важнае значэнне. Першыя працы па асноўных пытаннях беларускай стылістыкі з'явіліся ў 20 – 30-я гады ХХ ст., у многім дзякуючы тагачасным пісьменнікам. Яны разглядалі актуальныя праблемы мастацкага і публіцыстычнага слова, а таксама індывідуальна-аўтарскага стылю. Так, у сваім артыкуле “Замест паштовае скрынкі” (1928 г.) Кузьма Чорны зазначае: “Мова твора павінна быць пастацку простаю, живою – гэтакую, якую яна жыве, а не прыдумваецца. Адзін аўтар пісаў: “Вецер распаўсюджвае пах кветак”. Расійскае “распространять” у нас пішуць “распаўсюджваць” (“распаўсюджваць газеты”, “распаўсюджваць аблігацыі”). У інструкцыі, у пратаколе, нарэшце ў артыкуле, дык гэткая мова яшчэ – паўбяды; але ў мастацкім творы, дык гэта вельмі суха і непрыгожа”.

Навуковае вывучэнне стылістыкі ў беларускай філалогіі распачалося ў 50 – 60-я гады ХХ ст. і арыентавалася пераважна на культурна-моўны аспект. Пазней, ужо ў 70 – 80-я гады, увагу даследчыкаў прыцягваюць пытанні функцыянальнай дыферэнцыяцыі сродкаў беларускай мовы, асаблівасцей мовы мастацкага стылю, сэнсавай і стылістычнай трансфармацыі слова ў кантэксце. Грунтоўнымі стылістычнымі назіраннямі вызначаюцца працы Ф.М. Янкоўскага, У.В. Анічэнкі, М.Г. Булахавы, А.Я. Баханькова, І.Я. Лепшава, А.Я. Міхневіча, А.І. Наркевіча, Л.М. Шакуна, В.П. Краснея, В.І. Іўчанкава, Н.В. Гаўрош, Т.М. Трыпуцінай і многіх іншых беларускіх лінгвістаў. Падрабязнаму разгляду стылістычнай сістэмы беларускай мовы прысвяцілі свае даследаванні М.Я. Цікоцкі, А.К. Юрэвіч, А.А. Каўрус, Т.Я. Старасценка, Ф.С. Шумчык. Яны аналізуюць спецыфіку функцыянальных стыляў беларускай мовы, стылістычныя асаблівасці ўжывання лексічных, марфалагічных і сінтаксічных сродкаў.

У сучаснай стылістыцы вылучаюцца чатыры асноўныя напрамкі – стылістыка моўных рэсурсаў (структурная, аналітычная, практычная, традыцыйная), функцыянальная стылістыка, стылістыка мовы мастацкай літаратуры і стылістыка тэксту. Першыя навуковыя назіранні па стылістыцы моўных рэсурсаў з'явіліся ў ХVII ст., а ў ХIХ – ХХ стст. ствараюцца дапаможнікі, якія падрабязна апісваюць семантыка-функцыянальную адметнасць моўных адзінак. Функцыянальная стылістыка як навуковая дысцыпліна аформілася ў 50 – 60-я гады ХХ ст. Гэта важны накірунак стылістыкі, які даследуе заканамернасці функцыянавання мовы ў розных сферах дзейнасці. Ён арыентуецца на вывучэнне функцыянальных стыляў, падстыляў і жанраў, іх спецыфікі, маўленчай сістэмнасці, стылёвых нормаў з улікам экстралінгвістычных фактараў. Стылістыка мастацкай літаратуры даследуе праблемы мовы мастацкага твора і стылю пісьменніка. Гэтыя праблемы абаяваюцца на паняцце індывідуальнага стылю і абумоўлены ім. У 70-я гады ХХ ст. з'явіўся новы напрамак – стылістыка тэксту, які вельмі актыўна развіваецца зараз. Стылістыка тэксту вывучае структурна-стылістычныя магчымасці твораў, кампазіцыйна-стылістычныя тыпы і формы, канструктыўныя прыёмы і функцыянаванне моўных сродкаў.

Асновай стылістыкі тэксту выступае функцыянальны аспект, які ўлічвае адзінства формы, зместу і экстралінгвістычную абумоўленасць тэксту. Таму стылістыку тэксту можна разглядаць як адгалінаванне функцыянальнай стылістыкі. У апошні час пашыраецца ўвага лінгвістаў да дыскурснага аналізу, які дазваляе ўбачыць тэкст у камунікатыўным дзеянні, як працэс, звязаны з іншымі функцыянальнымі катэгорыямі. Прычым калі ў сярэдзіне ХХ ст. даследаванні дыскурса праводзіліся на мяжы граматыкі, стылістыкі і паэтыкі, то цяпер лінгвістаў цікавіць і сацыяльны кантэкст мовы. Лінгвістычны аналіз становіцца часткай філасофіі і псіхалогіі.

У лінгвістычнай навуцы вылучаюць і напрамкі, якія разглядаюць стыль у больш вузкім аспекце, -- гістарычную стылістыку, супастаўляльную стылістыку, стылістыку кадавання, стылістыку дэкадавання, экспрэсіўную стылістыку. Гістарычная (дыяхранічная) стылістыка вывучае развіццё стылістычных сродкаў літаратурнай мовы і яе стылістычных разнавіднасцей: фарміраванне функцыянальных стыляў у сувязі з гісторыяй літаратурнай мовы; узаемадзеянне функцыянальных стыляў, іх роля ў літаратурнай мове на розных этапах яе развіцця, узбагачэнне літаратурнай мовы за кошт функцыянальна-стылёвых разнавіднасцей. Прадметам даследавання супастаўляльнай стылістыкі з'яўляюцца стылістычныя сістэмы дзвюх-трох моў, іх адрозненні і магчымае падабенства. Для стылістыкі дэкадавання важнымі выступаюць фактары, якія вызначаюць уздзеянне тэксту на чытача. Галоўная задача гэтага стылістычнага напрамку – вывучэнне кодаў і алгарытмаў дэкадавання. Пры дэкадаванні тэксту чытачом губляецца некаторая частка інфармацыі. Пазбегнуць гэтага дазваляюць прыёмы вылучэння пэўных сэнсавых сегментаў, важных для аўтара. Да такіх прыёмаў адносяцца канвергенцыя, эффект падманутага чакання і счапленне. У межах стылістыкі кадавання даследуецца мэтанакіраваная праца пісьменніка над мовай твораў. Спецыфічным метадам аналізу тэксту ў стылістыцы кадавання з'яўляецца статыстычны, які ўстанаўлівае залежнасць манеры маўлення ад асобы пісьменніка. Экспрэсіўная стылістыка – напрамак лінгвастылістыкі, які даследуе экспрэсіўныя сродкі моўнай сістэмы і заканамернасці іх выкарыстання. Аснова гэтага напрамку закладзена ў працах Ш.Балі, які зазначаў, што стылістыка вывучае экспрэсіўныя факты моўнай сістэмы з пункту гледжання іх эмацыянальнага зместу, гэта значыць выражэнне ў маўленні пачуццяў і ўздзеянне на іх маўленчых фактаў.

Такая разнастайнасць напрамкаў і аспектаў сведчыць, што стылістыка – навука са складаным аб'ектам даследавання і дастаткова доўгай гісторыяй існавання.

ФУНКЦЫЯНАЛЬНАЯ СТЫЛІСТЫКА

Паняцце пра функцыянальны стыль

Функцыянальны стыль – гэта грамадска ўсвядомленая, унутрана аб'яднаная спецыфічная сістэма моўных сродкаў, якая абумоўлена мэтамі і прынцыпамі адбору гэтых сродкаў у той ці іншай сферы грамадскай дзейнасці (навуковай, дзелавой, публіцыстычнай і г.д.).

Вучэнне пра стыль як асобай якасці маўлення ўзнікла ў антычнай паэтыцы і рыторыцы. У старажытнасці людзі пісалі на васковых дошчачках: вострым канцом палачкі выводзілі літары (ад грэч. *stylos* 'завостраная палачка для пісьма'), другім канцом палачкі, які меў форму лапаткі, выраўнівалі воск, выпраўлялі, загладжвалі напісанае. Старажытныя гаварылі: «Паварочвай сціло!», што азначала ў прамым сэнсе 'сцірай напісанае', а ў пераносным -- 'працуй над складам, абдумвай напісанае'. З развіццём навукі пра мову ўяўленні вучоных пра стыль мяняліся. Але і да нашага часу выказваюцца супярэчлівыя думкі па гэтым пытанні. Агульным з'яўляецца прызнанне функцыянальнай прыроды стыляў, іх сувязь з пэўнай сферай маўленчых зносін і відамі чалавечай дзейнасці, разуменне стылю як

гістарычна абумоўленай і грамадска ўсвядомленай сукупнасці прыёмаў ужывання, адбору і спалучэння моўных адзінак.

У аснове класіфікацыі стыляў ляжаць экстралінгвістычныя (не абумоўленыя моўнымі з'явамі) фактары:

1. сфера выкарыстання мовы (навука, вытворчасць, мастацтва і г.д.):

традыцыйнымі і сацыяльна важнымі сферамі дзейнасці чалавека лічацца: навуковая, дзелавая (адміністрацыйна-прававая), грамадска-палітычная, рэлігійная, мастацкая. Адпаведна ім выдзяляюцца і стылі афіцыйнага маўлення (кніжныя): навуковы, афіцыйна-дзелавы, публіцыстычны, канфесійны, літаратурна-мастацкі. Сярод гэтых стыляў асобна вылучаецца стыль неафіцыйнага маўлення – размоўна-бытавы, экстралінгвістычнай асновай якога з'яўляецца сфера бытавых зносін;

2. тэматыка і мэты зносін:

сфера выкарыстання мовы ў значнай ступені ўплывае на тэматыку і змест выказвання. Напрыклад, у навуковай сферы абмяркоўваюцца перш за ўсё праблемы навуковага пазнання свету, у сферы дзелавой – адміністрацыйна-прававыя пытанні і г.д. Аднак у розных сферах можа абмяркоўвацца адна і тая ж тэма, але мэты пры гэтым будуць ставіцца неаднолькавыя, у выніку чаго выказванні будуць адрознівацца па змесце.

Трэба мець на ўвазе, што ў моўнай практыцы няма рэзкіх меж паміж функцыянальнымі стылямі. Наадварот, сустракаецца шмат пераходных з'яў, сутнасць якіх у наступным: з развіццём грамадства, з неабходнасцю інтэнсіўнага асэнсавання вялікага патоку інфармацыі з'яўляюцца жанры, якія сумяшчаюць у сабе рысы навуковага і літаратурна-мастацкага стыляў (мастацкія творы з элементамі навуковага пошуку: раман-эсэ А.Лойкі «Францыск Скарына, або Сонца Маладзіковае»); навуковага і афіцыйна-дзелавога (тэксты-інструкцыі, якія растлумачваюць, як звяртацца з тэхнікай; рэцэнзіі); навуковага і публіцыстычнага (газетныя артыкулы на навуковую тэму) і г.д. «Стылі, знаходзячыся ў цесным узаемадзеянні, могуць часткова змешвацца і пранікаць адзін у другі. У індывідуальным ужыванні межы стыляў могуць яшчэ больш рэзка змешвацца, і адзін стыль можа для дасягнення той ці іншай мэты ўжывацца ў функцыі іншага» [8, с. 19-20]. Але часцей за ўсё адзін са стыляў выступае ў якасці галоўнага, а на яго фоне праяўляюцца элементы іншых стыляў. Кожнае канкрэтнае выказванне ажыццяўляецца ў адпаведнасці з асноўнымі функцыянальна-стылявымі нормамаі таго ці іншага стылю, што дазваляе вызначыць прыналежнасць выказвання к дадзенаму стылю, нягледзячы на тое, што ў ім могуць быць нетыповыя для гэтага стылю рысы.

Навуковы стыль

Навуковы стыль прызначаны для перадачы і захоўвання навуковых ведаў, абслугоўвае разнастайныя галіны ведаў (дакладныя, прыродазнаўчыя, гуманітарныя і інш.) і рэалізуецца ў манаграфіях, дысертацыях, навуковых артыкулах, дакладах, рэфератах, тэзісах, паведамленнях, справаздачах, лекцыях, вучэбнай і навукова-тэхнічнай літаратуры.

Асноўная задача тэкстаў навуковага стылю – аргументавана і доказна перадаць пэўную інфармацыю. Спецыфіка гэтай задачы вызначае сукупнасць камунікатыўных якасцей:

1. лагічнасць (забяспечваецца несупярэчлівасць навуковай аргументацыі);
2. яснасць (забяспечваецца паслядоўнасць выкладу навуковых фактаў);
3. дакладнасць (вызначае адназначнае разуменне навуковага тэксту).

Навуковы стыль падзяляецца на тры падстылі: уласна навуковы, навукова-вучэбны і навукова-папулярны.

Адрозненні кожнага з падстыляў навуковага маўлення неістотныя, не носяць стылявога характару, яны адлюстроўваюць перш за ўсё асаблівасці прадмета, зместу навуковай інфармацыі. Паміж тэкстамі падстыляў няма прынцыповай функцыянальнай

розніцы, ёсць толькі некаторыя адрозненні ў будове тэкстаў, у адборы лексічных і граматычных сродкаў, у выкарыстанні сімвалаў і іншых нямоўных элементаў.

Тэксты **уласна навуковага** падстылю прызначаны для перадачы лагічна аргументаванай навуковай інфармацыі. Таму ў падобных тэкстах пашыраны спецыфічныя моўныя сродкі. Напрыклад, для выражэння прычынна-выніковых сувязей выкарыстоўваюцца пэўныя тыпы складаназалежных сказаў (з *гэтага вынікае, што...*; *для таго каб...*; *калі...то і інш.*), пабочныя канструкцыі (*такім чынам; з вышэйсказанага вынікае; па-першае; па-другое і інш.*). Аргументацыя можа дасягацца і спецыяльнымі сродкамі афармлення: формулы, ураўненні, графікі (у матэматычных тэкстах); цытаты, спасылкі, тэставыя ілюстрацыі (у гуманітарных тэкстах). Ва ўласна навуковых тэкстах рэдка выкарыстоўваюцца вобразныя, экспрэсіўныя сродкі, часта сустракаецца тэрміналагічная лексіка.

Мэта тэкстаў **навукова-вучэбнага** падстылю – актывізаваць лагічнае мысленне чытача (слухача). Таму ў гэтых тэкстах выкарыстоўваюцца вобразныя моўныя сродкі (метафары, параўнанні і г.д.), якія спалучаюцца з моўнымі сродкамі ўласна-навуковага падстылю. У вучэбных тэкстах інфармацыя падаецца паслядоўна, паколькі гэта адпавядае аднаму з асноўных метадычных патрабаванняў: прынцыпу сістэмнасці навучання, засваення паняццяў у іх лагічнай сувязі і пераемнасці.

Тэксты **навукова-папулярнага** падстылю выкарыстоўваюцца з мэтай зацікавіць неспецыяліста навуковай інфармацыяй, пашырыць веды сярод шырокіх слаёў насельніцтва. Для гэтага выкарыстоўваюцца вобразныя моўныя сродкі, дзякуючы якім актывізуецца мысленне, што заахвочвае чытача (слухача) да інтэлектуальнай працы. Для навукова-папулярных тэкстаў характэрна эмацыянальнасць, шырокае выкарыстанне нейтральнай лексікі ці апісальных зваротаў замест тэрміналагічных адзінак, вузкаспецыяльныя тэрміны абавязкова тлумачацца ў самім тэксце або ў спасылках. Могуць ужывацца гутарковыя сродкі, што дае магчымасць перадаць навуковую інфармацыю жыва, цікава і даступна.

Моўныя асаблівасці тэкстаў навуковага стылю

Лексіка і фразеалогія

Першая група лексікі: нейтральныя словы і выразы. Гэты пласт складае аснову лексічнага саставу навуковага стылю, аднак не з'яўляецца яго адметнай асаблівасцю: *год, стагоддзе, аўтамабіль, вынік, вышыня і г. д.*

Другая група лексікі: словы агульнанавуковага ўжывання. Гэты пласт выкарыстоўваецца ў навуковых тэкстах розных галін ведаў: *эксперымент, аналіз, вывад, узаемасувязь, мноства, сінтэз, сістэма, працэс і г. д.*

Трэцяя група лексікі: вузкаспецыяльная і агульнанавуковая тэрміналогія. Гэта словы і спалучэнні, якія дакладна абазначаюць спецыяльныя паняцці і, акрамя навуковых тэкстаў, нідзе не ўжываюцца: *цытрон, нейрон, айканімія, генетыўная метафара, адасобленае азначэнне.*

Фразеалогія: звычайна выкарыстоўваюцца ўстойлівыя спалучэнні тэрміналагічнага характару: *пасіўная лексіка, бронзавы век, звонкі зычны, дзесяткавы дроб і інш.*

Марфалогія

1. Шырока выкарыстоўваюцца іншамоўныя марфемы: *анты-, агра-, радыё-, дэз-, дэ-, -мер, -ізм, -логія, -оід, -фон і інш.: антыкаразійны, аграбіялогія, радыётэлефанія, дэзінфармаваць, дэблакіраваць, секундамер, аўтамадэлізм, радыялогія, астэроід, ксілафон.*

2. Выкарыстоўваюцца адцягненыя назоўнікі для абазначэння абстрактных паняццяў: *метад, спосаб, магутнасць, сінкрэтызм, форма.*

3. Характэрна ўжыванне назоўнікаў адзіночнага ліку ў значэнні множнага: *Аэд – вандроўны пясняр-імправізатар у старажытнай Грэцыі; Вольха – род лісцепадобных дрэў і кустарнікаў сямейства бярозавых.* Але абстрактныя і рэчывыя назоўнікі ў навуковым стылі пад уплывам тэрміналогіі ўжываюцца ў форме множнага ліку, набываючы канкрэтнае

значэнне: *магутнасці, частоты, кіслоты, нізкія -- высокія тэмпературы, белыя і чырвоныя гліны, калійныя солі.*

4. Пераважае форма роднага склону назоўнікаў: *тэарэма піфагора, норма літаратурнай мовы, аксіёма паралельнасці.*

5. У састаўных тэрмінах пашырана выкарыстанне прыметнікаў: *анегінская страфа, матываваная назва, актыўная тэмпература.*

6. Назіраюцца асаблівасці ва ўжыванні дзеясловаў:

- характэрны формы цяперашняга часу дзеясловаў (цяперашні пазачасавы): *атамы рухаюцца, вуглярод уваходзіць у склад вуглякіслага газу;*

- не выкарыстоўваюцца формы 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку дзеясловаў;

- замест формы 1-й асобы адзіночнага ліку часцей выкарыстоўваецца форма 1-й асобы множнага ліку: *праводзім даследаванне, аналізавалі звесткі, вылучаем з мноства;*

- характэрны дзеясловы незакончанага трывання: *параўноўваем, вылічваем.* Дзеясловы закончанага трывання часта выкарыстоўваюцца ў форме будучага часу: *разгледзім праблему, правядзём эксперымент.*

7. Сярод прыназоўнікаў часцей сустракаюцца вытворныя: *у сувязі, на працягу, па меры, шляхам, адносна і інш.*

Сінтаксіс

1. Выкарыстоўваюцца ўскладненныя і складаныя сінтаксічныя канструкцыі: *Што ж уяўляе па сваёй сутнасці трасянка з лінгвістычнага пункту погляду?... Яе варта разглядаць як кантамінацыю – адзін з трох магчымых вынікаў узаемадзеяння моў, што проціпастаўляецца, з аднаго боку, асіміляцыі (выцясненню ці замене матэрыі адной мовы матэрыяй другой мовы пры захаванні ў большай ці меншай ступені іх формы), а з другога – акамадацыі (захаванню кожнай мовы сваёй матэрыі пры змене формы адной з іх пад уплывам другой ці ўзаемным большым або меншым збліжэнні іх формы).* (Г.А.Цыхун)

2. Простыя сказы ўскладняюцца аднароднымі членамі, пабочнымі і ўстаўнымі словамі і словазлучэннямі: *На самай справе, з'яўленне ў беларускай мове савецкага перыяду фармальна і семантычна тоесных з рускімі слоў – даволі пашыраная з'ява* (Г.І.Кулеш)

3. Характэрна «расшчапленне» выказніка, калі дзеяслоў з канкрэтным лексічным значэннем замяняецца назоўнікам таго ж кораня і дапаможным дзеясловам: *лабараторыя даследуе – лабараторыя праводзіць даследаванне.*

4. Для сувязі сказаў выкарыстоўваюцца паўторы назоўнікаў, часта ў спалучэнні з указальнымі займеннікамі *гэты, той, такі*: *Сучасныя лінгвісты актыўна выкарыстоўваюць новыя метады даследавання моўных з'яў і фактаў. Гэтыя метады адпавядаюць патрабаванням сусветнай навукі; сказаў і абзацаў -- пабочныя словы (такім чынам, значыць, нарэшце, так), прыслоўі (пасля, вышэй, зараз, спачатку), састаўныя злучнікі (дзякуючы таму што, у сілу таго што, нягледзячы на тое што, у той час як).*

5. Для сувязі частак тэксту ўжываюцца спецыяльныя сінтаксічныя канструкцыі: *як ужо гаварылася; неабходна заўважыць, што; неабходна падкрэсліць, што; як будзе паказана ў далейшым.*

6. Шырока выкарыстоўваюцца пасіўныя канструкцыі, бо ў іх на першым плане дзеянне, а не яго вытворца, у выніку чаго забяспечваецца аб'ектыўнасць і неасабовая манера выкладу: *У «Беларускай граматыцы для школ» Б.Тарашкевіча выяўлены і апісаны асноўныя рысы беларускай літаратурнай мовы.*

7. Выкарыстанне намінатыўных сказаў у загаловах, фармуліроўках раздзелаў, параграфаў і г.д.

8. Пераважаюць злучнікавыя сказы над бяззлучнікавымі. Звязана гэта з тым, што сувязь паміж часткамі складанага сказа пры дапамозе злучнікаў выражаецца больш дакладна,

адназначна. Сярод злучнікавых найбольш часта ўжываюцца складаназалежныя, даданая частка якіх заключае асноўную інфармацыю, а галоўная частка зусім або амаль зусім пазбаўлена зместу: *Трэба сказаць, што...; Неабходна падкрэсліць, што...; Варта адзначыць, што... і г.д.*

Афіцыйна-справавы стыль

Афіцыйна-справавы стыль – гэта стыль афіцыйных дакументаў (законаў, статутаў, урадавых пастанаў, указаў, рэзалюцый, загадаў, пагадненняў, міжнародных дагавораў і інш.). Функцыянаванне афіцыйна-справавога стылю звязана з грамадскай дзейнасцю чалавека ў надзвычай важных сферах: у афіцыйна-канцэлярска-справавой, юрыдычнай, дыпламатычнай. У залежнасці ад гэтага ў складзе афіцыйна-справавога стылю выдзяляюцца наступныя падстылі:

1. адміністрацыйна-канцэлярскі (распараджэнне, загад, заява, характарыстыка, распіска і г.д.);
2. уласна заканадаўчы (закон, указ, статут, грамадзянскія і крымінальныя акты і г.д.);
3. дыпламатычны (мемарандум, канвенцыя, нота і г.д.).

Афіцыйна-справавы стыль рэалізуецца як у пісьмовай, так і вуснай формах маўлення. Для пісьмовай формы выкладу адносяцца указ, загад, кодэкс, пастанова, інструкцыя і г.д., вуснай – інструктаж, даклад, зварот, выступленне на судовым працэсе і г.д. У адрозненне ад пісьмовай формы маўлення, вусная разнавіднасць афіцыйна-справавога стылю набліжаецца да размоўнага стылю, паколькі ў іх тэкстах выкарыстоўваюцца элементы жывой гаворкі, бо «сухая» канцэлярская мова цяжкая для вуснага ўспрымання.

Для афіцыйна-справавога стылю характэрны дзве функцыі: інфармацыйная (паведамленне) і пабуджальная (уздзеянне). Напрыклад, даведка заключае ў сабе інфармацыю, загад – наказ (што трэба зрабіць), а пратакол – адначасова і інфармацыю (*Слухалі...*), і загад (*Пастанавілі...*). Паспяховасць выканання гэтых функцый дзелавымі тэкстамі залежыць ад такіх якасцей, як **дакладнасць**, **яснасць**, **лагічнасць**, **лаканічнасць**. Дакладнасць справавога маўлення дазваляе адназначна перадаць змест фармуліроўкі (гэта асабліва важна, бо справавыя дакументы маюць, як правіла, юрыдычную сілу, таму неабходна, каб змест фармуліроўкі прачытваўся строга адназначна); яснасць забяспечвае паслядоўны выклад палажэнняў дакумента; лагічнасць – несупярэчлівае аргументаў; лаканічнасць дазваляе сцісла перадаць змест дакумента.

Адметнай рысай афіцыйна-справавога стылю з'яўляецца высокая ступень стандартызацыі як формы дакумента, так і моўных сродкаў. Абумоўлена гэта аднатыповасцю і паўтаральнасцю афіцыйна-справавых сітуацый.

Па ступені рэгламентацыі дакументы можна падзяліць на тры групы:

1. дакументы, якія павінны дакладна адпавядаць прынятаму стандарту, бо ў іншым выпадку яны не будуць мець юрыдычнай сілы (пашпарт, дыплом, пасведчанне і інш.);
2. дакументы, якія не маюць такой строгай абавязковасці (даведка, заява, квітанцыя, дагавор, даверанасць і інш.);
3. дакументы, якія маюць грамадска замацаваны агульны прынцып укладання, а моўныя сродкі і форма выкладу ў пэўнай ступені адвольныя (характарыстыка, рэкамендацыя, справавы партнёрскія пісьмы і інш.).

Моўныя асаблівасці тэкстаў афіцыйна-справавога стылю

Лексіка

1. Не ўласціва эмацыянальна афарбаваная лексіка.
2. Шырока выкарыстоўваецца абстрактная, тэрміналагічная, спецыяльная лексіка.
3. Словы ўжываюцца толькі ў прамым значэнні.

4. Для лексічнага складу характэрны спецыфічныя тэматычныя групы:

◆ назвы дакументаў, іх частак, структуры: *пракакол, загад, распараджэнне, дадатак, парадак дня;*

◆ абазначэнні службовых працэдур па ўзгадненні і зацвярджэнні: *слухалі, прысутнічалі, настанавілі, загадваю;*

◆ канцылярызмы: *вышэйадзначаны, вышэйпамянёны, ніжэйпададзены;*

◆ назвы асоб, задзейнічаных у афіцыйна-справовай сферы: *сведка, субпадрадчык, кватэранаймальнік, ісцец, арандатар;*

◆ архаічная, устарэлая лексіка, якая актыўна ўжываецца ў дыпламатычных зносінах: *Яго Высокасць, Яго правасхадзіцельства, пан (пані).*

5. Шырока ўжываюцца афіцыйна прынятыя складанаскарочаныя словы, графічныя скарачэнні: *ГУМ, Белтрансгаз, экз. (экземпляр), р-н (раён), др. арк. (друкаваны аркуш).*

Марфалогія

1. Пашыраны аддзяяслоўныя назоўнікі на *-цыя, -нне, -ццё*, з прэфіксам *не-* (*ня-*): *уніфікацыя, выкананне, зацвярджэнне, развіццё, невыкарыстанне.*

2. Пры абазначэнні пасады ці звання звычайна выкарыстоўваюцца назоўнікі ў форме мужчынскага роду: *доктар філалагічных навук В.П.Лемцюгова, асістэнт кафедры А.І.Багданава.*

3. Ужываюцца складаныя адыменныя прыназоўнікі і састаўныя злучнікі: *у адпаведнасці, у сувязі, у выніку таго што, з прычыны таго што.*

4. Шырока выкарыстоўваюцца інфінітывы: *даручыць, устанавіць, павялічыць, узмацніць.*

5. Характэрны дзеяслоўныя формы цяперашняга часу са значэннем «цяперашні прадпісаньне» (указваецца на дзеянне, якое закон, дагавор і г.д. прадпісвае выканаць): *У выпадку пратэрмінавання адгрузкі або недагрузкі тавару кліент выплочвае брокеру штраф у памеры _____ працэнтаў ад кошту тавару (З Дагавору на брокерскія паслугі).*

Сінтаксіс

1. Характэрны спецыфічныя ўстойлівыя словазлучэнні, пазбаўленыя эмацыянальнасці, вобразнасці: *атэстат аб сярэдняй адукацыі, матэрыяльныя каштоўнасці.*

2. Пашыраны стандартныя канструкцыі: *заслухаўшы і абмеркаваўшы; адзначаны наступныя недахопы; у мэтах забеспячэння.*

3. Ужываюцца дзеяслоўныя словазлучэнні (дзеяслоў + назоўнік) замест дзеясловаў: *удзельнічаць – прымаць удзел, кіраваць – ажыццяўляць кіраўніцтва.*

4. Выкарыстоўваюцца безасабовыя і інфінітывныя канструкцыі са значэннем імператыўнасці, неабходнасці: *абмеркаваць пастанову на сходзе, дазволіць датэрміновую задачу экзаменаў.*

5. Сустрэкаюцца залежныя звароты тыпу: *на замяшчэнне вакантнай пасады вылучаны; у склад камісіі быў уключаны.*

Публіцыстычны стыль

Публіцыстычны стыль – сістэма моўных сродкаў, звязаная з грамадска-палітычнай сферай дзейнасці. Гэты стыль прызначаны для абслугоўвання палітыка-ідэалагічных, грамадска-эканамічных, культурна-масавых, спартыўных і іншых зносін. Асноўная функцыя публіцыстычнага стылю – паведаміць пра найбольш актуальныя праблемы і падзеі сучаснасці, выявіць яе праблематычнасць, а таксама ўздзейнічаць на свядомасць людзей, фарміраваць пэўную грамадскую думку, абуджаць грамадзянскія якасці асобы.

У публіцыстычным стылі выдзяляюць наступныя падстылі:

1. газетна-публіцыстычны (артыкулы, фельетоны, нататкі і г.д.);
2. агітацыйны (лістоўкі, пракламацыі, адозвы, заклікі і г.д.);
3. масава-палітычны (выступленні палітычнага характару);
4. афіцыйны палітыка-ідэалагічны (пастановы, выступленні і даклады афіцыйных асоб і г.д.).

У стылістычнай сістэме сучаснай беларускай мовы публіцыстычны стыль займае прамежкавае становішча паміж размоўным, з аднаго боку, і афіцыйна-справавым і навуковым – з другога.

Паводле функцыі сістэмы моўных сродкаў публіцыстычны стыль найбольш збліжаецца з мастацкім. Пры адрозненні гэтых стыляў неабходна ўлічыць наступнае:

1. У творах публіцыстычнага стылю жыццё паказваецца прама і непасрэдна, інфармацыя мае фактаграфічны і дакументальны характар. У мастацкім творы аб'ектыўная рэчаіснасць перадаецца ў вобразна-абагульненай форме, праз фантазію пісьменніка.

2. У публіцыстычных творах аўтары выражаюць сваю пазіцыю прама і адкрыта, а ў творах мастацкай літаратуры аўтарская пазіцыя звычайна праяўляецца ў складанай і шматпланавай маўленча-кампазіцыйнай структуры твора.

3. У публіцыстычных творах часцей, чым у мастацкай літаратуры, сустракаецца маўленне ад 1-й асобы, што дае магчымасць выявіць сапраўднае аўтарскае «я», калі аўтар прама і адкрыта выражае свае адносіны да зместу выказвання. У творах мастацкай літаратуры апавяданне ад 1-й асобы – гэта стылізацыя пад «лірычную плынь», аднак «я» апавядальніка не супадае цалкам з аўтарскім «я». Звычайна ў тэкстах мастацкага стылю гаворка вядзецца ад 3-й асобы і радзей ад 2-й.

Моўныя асаблівасці тэкстаў публіцыстычнага стылю

Лексіка і фразеалогія

1. У публіцыстычных тэкстах выкарыстоўваюцца выяўленчыя сродкі мовы, хоць ступень іх пашырэння ў публіцыстычных жанрах неаднолькавая. Часцей за ўсё яны сустракаюцца ў нарысах, артыкулах, фельетонах, памфлетах, не так частыя ў выступленнях грамадскіх дзеячаў, дакладах, цалкам адсутнічаюць у матэрыялах, у якіх перадаецца аператыўная інфармацыя.

2. У пераносным значэнні шырока выкарыстоўваюцца разнастайныя тэрміны: *атмасфера (атмасфера даверу), спектакль (палітычны спектакль), тур (чарговы тур перамоў), курс (новы палітычны курс)*.

3. Часта выкарыстоўваецца так званая публіцыстычная фразеалогія, якая дазваляе хутка і дакладна перадаць інфармацыю: *прэзідэнцкая кампанія, пазітыўныя перамены, парламенцкая большасць, апазіцыйныя дэпутаты, палітычны авангард, канстытуцыйнае права*.

4. Для тэкстаў публіцыстычнага стылю характэрна стандартызацыя моўных сродкаў, звязаная з частай паўтараемасцю вобразных адзінак. Гэта спрыяе ператварэнню апошніх у штамп. Асабліва злоўжываюць моўнымі штампамі аўтары газетных карэспандэнцый, якія надаюць асобным словам нейкае агульнае, няпэўнае, прыблізнае значэнне. У выніку такія словы становяцца як бы «універсальнымі»: *задача, праблема, паглыбіць, забяспечыць, мерапрыемства і г.д.* «Звычайна такія «універсальныя» словы спалучаюцца з трафарэтнымі азначэннямі – «прывескамі», таксама пазбаўленымі пэўнага сэнсу: калі *крытыка*, то *рэзкая*; калі *падтрымка*, то *гарачая*; калі *размах*, то *шырокі*; калі *мерапрыемствы*, то *практычныя*; калі *задачи*, то *карэнныя* і г.д. У нас часта віншуюць з *дасягнутымі* поспехамі, разглядаюць *атрыманыя* прапановы, авалодваюць *сапраўдным* масійстэрствам, абмяркоўваюць вынікі *праведзеных* выбараў, апладзіруюць *запрошаным* гасцям і г.д., хаця нікому не прыйдзе ў галаву віншаваць з поспехамі, якіх не дасягнулі, разглядаць неатрыманыя прапановы,

авалодваць несапраўдным майстэрствам, абмяркоўваць вынікі неправедзеных выбараў або апладзіраваць гасцям, якіх забыліся запрасіць» [60, с. 39].

5. Найбольш спецыфічнай для публіцыстычнага стылю з'яўляецца грамадска-палітычная лексіка: *рэспубліка, парламент, канстытуцыя, дэмакратыя, свабода, роўнасць, дыктатура, рэакцыйны, апазіцыйны*.

6. Шырокае выкарыстанне азначных слоў і фразеалагізмаў (як са станоўчай, так і з адмоўнай канатацыяй): *гераічны, доблесны, самаахвярнасць, міласэрнасць, мітыngoўшчык, мафія, цынічны, лабіраваць, людзі добрай волі, жоўтая прэса, пятая калона*.

Марфалогія

1. Прадуктыўнымі з'яўляюцца адцягненыя назоўнікі на *-асць, -ства, -нне, -енне (-энне)*: *пераемнасць, супрацоўніцтва, утаймаванне, пераўзбраенне, павышэнне*.

2. Шырока ўжываюцца назоўнікі з суфіксамі іншамоўнага паходжання *-ы[j], -ацы[j], -і(ы)зацы[j], -ізм, -ічын*: *індустрыя, ізаляцыя, палярызацыя, механізацыя, калектывізм, ітурмаўшчына*.

3. Часта сустракаюцца словы з прыстаўкамі *між-, звыш-, усе-*, прыстаўкамі іншамоўнага паходжання *анты-, контр-, дэз-, пра-*: *міжуніверсітэцкі, звышмагутны, усеагульны, антыфашызм, контрмеры, дэзінтэграцыя, праамерыканскі*.

4. Выкарыстоўваюцца адцягненыя назоўнікі ў форме множнага ліку без абазначэння колькасці: *улады* 'сукупнасць асоб, надзеленых паўнамоцтвамі ўлады' (грамадскія ўлады), *свабоды* – са значэннем канкрэтызацыі (палітычныя свабоды).

5. Шырока ўжываюцца дзеясловы загаднага ладу: *развівайце, беражыце, звярніце ўвагу, давайце задумаем*.

Сінтаксіс

1. Пашыраны словазлучэнні з назоўнікамі ў форме роднага склону: *выхад з эканамічнага крызісу, рэформа цэн, плюралізм думак, адказ ад ваеннай сілы*.

2. Рытарычнае пытанне (пытальны сказ, які не патрабуе адказу, бо змест яго сцвярдзальны): *Ну як не думаць пра свабоду?*

3. Паўторы: *Самастойнасць – гэта адказнасць за свае ўчынкi, гэта пастаянны кантроль і ўлік, самастойнасць – гэта адказнасць за іншых, за слабых і моцных, за сваіх і чужых*.

4. Антытэза (супрацьпастаўленне кантрастных прадметаў, паняццяў, дзеянняў): *Вайна – гора і смерць; Мір – радасць і шчасце*.

5. Інверсія (адметны ад звычайнага парадак сінтаксічных кампанентаў ў сказе, што дазваляе сэнсава выдзеліць асобнае слова): *Краем блакітных азёр завуць Беларусь*.

6. Шырока выкарыстоўваюцца аднастаўныя сказы ў якасці загаловаў, якія надаюць асаблівую экспрэсію публіцыстычным творам: *«Не палепшылі, а пагоршылі», «Ці навучымся лічыць грошы?», «Купляйце беларускае»*.

Гутарковы стыль

Гутарковы стыль – сістэма моўных сродкаў, якая абслугоўвае сферу бытавых, вытворчых і г.д. зносін людзей.

Асноўнай формай рэалізацыі гутарковага стылю з'яўляецца вуснае маўленне, хаця можа функцыянаваць і ў пісьмовай форме (неафіцыйная перапіска, запісы на бытавыя тэмы, дзённікі, рэплікі перасанажаў у п'есах і інш.).

Асноўнымі экстралінгвістычнымі прыкметамі, якія абумоўліваюць фарміраванне гутарковага стылю, з'яўляюцца спантаннасць (што магчыма толькі пры неафіцыйных адносінах паміж гаворачымі і пры адсутнасці ўстаноўкі на афіцыйнае па характару паведамлення), непасрэднасць і непадрыхтаванасць выступлення.

У залежнасці ад умоў і абставін камунікатыўных зносін вылучаюцца падстылі: гутаркова-афіцыйны і ўласна гутарковы.

Асноўныя маўленчыя якасці гутарковага стылю: вобразнасць, разнастайнасць, эліптычнасць, экспрэсіўнасць, а таксама інтанацыя, жэсты, міміка.

У гутарковым стылі нормы свядома не ўстанаўліваюцца і не рэгламентуюцца, аднак яны аўтаматычна ўзнаўляюцца ў маўленні ў выглядзе стандартызаваных моўных сродкаў, што сведчыць аб абмежаванай свабодзе гаворачага будаваць сваё маўленне «як сабе хочацца». Гэта маўленне падпарадкоўваецца строгім заканамернасцям, мае свае правілы і нормы, якія вызначаюцца узусам, г. зн. яны ўмоўныя і маюць характар калектыўнай дамоўленасці.

Моўныя асаблівасці тэкстаў гутарковага стылю

Лексіка і фразеалогія

Асноўным лексіка-фразеалагічным фондам гутарковага стылю з'яўляюцца агульнаўжывальныя словы і выразы. Акрамя гэтага шырока выкарыстоўваюцца

1. нелітаратурныя моўныя адзінкі: прастамоўная лексіка, дыялектызмы, прафесіяналізмы, жарганізмы: *дрыхнуць, жраць, картопля* (бульба), *халасцяк* (парожні рэйс), *задраіць* (шчыльна закрыць), *халтура* (нядобрасумленна выкананая работа), *хвост* (не здадзены ў тэрмін экзамен, залік і пад.);

2. метафары, заснаваныя на пераносе назваў жывёл, птушак, насякомых і іх дзеянняў на чалавека (часта ў адмоўным значэнні): *баран* 'недалёкі розумам чалавек', *ліса* 'хітры чалавек', *каркаць* 'гаварыць, прадказваць нешта дрэннае';

3. стандартныя выразы, звычайныя формулы моўнага этыкету: *Будзьце ласкавы!, Прабачце!, Як справы?*;

4. эмацыянальна-экспрэсіўная лексіка: *гаварыльня, галубок, сакатушка, дакуменцік*;

5. спецыфічная фразеалогія пры ацэнцы сітуацыі: *развязалі языкі; выскачыў, як Піліп з канпель*; паводзін асобнага чалавека: *наплакаць у камізэльку; чыя б карова мычала, а чыя б і памаўчала*; характару і знешняга выгляду людзей: *стрэляны варабей, падобны як свіння на лебедзя*.

Марфалогія

1. Выкарыстоўваюцца дзеяслоўныя формы, якія выражаюць імгненнасць дзеяння: *стук, бразь, шусь, хваць, глядзь, скок, шмыг, бултых*.

2. Пашыраны формы цяперашняга і будучага часу ў значэнні прошлага, формы прошлага і цяперашняга часу ў значэнні будучага: *Дзядзьку ў рыбе шанцавала. Бывала, пострыжні направіць, на шчупакоў нясе і ставіць* (Я.Колас); *Паддасць, бывала, дзядзька руху, пачуўшы холад-завіруху* (Я.Колас); *Так я вам і паверыла! Гэта добра, вядома, калі чалавек не выхваляецца* (М.Лынькоў); *Заўтра ж еду я* (М.Танк).

3. Ужываюцца формы дзеясловаў аднаго ладу ў значэнні другога: *«Так і прабасцяешся ўсё жыццё панскім сабакам, -- злаяў Міхал сваю леснікову службу. – Вартуй чужога, хадзі па чужым, жыві не ў сваёй хаце»* (М.Лужанін); *Асцерагаўся б ты больш, браток* (Я.Брыль).

4. Характэрна тэндэнцыя да скарачэння найменняў, замена шматслоўных найменняў аднаслоўнымі: *заліковая кніжка – залікоўка; хірургічнае аддзяленне – хірургія*.

Сінтаксіс

1. Непасрэднасць зносін, непадрыхтаванасць выказвання абумоўліваюць наяўнасць у гэтым стылі простых, няпоўных, эліптычных сказаў.

2. Таксама ўжываюцца складаныя сказы (часцей бяззлучнікавыя), але без адасобленых зваротаў і шматступеннай залежнасці.

3. Адсутнічаюць дзеепрыметныя і дзеепрыслоўныя словазлучэнні.

4. Выкарыстоўваецца адваротны парадак слоў.
5. Пашыраны пыталыныя і клічныя сказы.
6. Характэрны далучальныя і парцэляваныя канструкцыі.
7. Выкарыстоўваюцца пабочныя словы і словазлучэнні, устаўныя канструкцыі.
8. Пашыраны плеанастычныя канструкцыі тыпу *сесія пачнецца ў чэрвені месяцы*.
9. Сустракаюцца словазлучэнні, блізкія да гіпербалы: *дурань дурнем, лягчэй лёгкага*.
10. Ужываюцца паўторы дзеяслова-выказніка для абазначэння працягласці дзеяння: *ішлі мы ішлі; вучылі мы вучылі*.
11. Характэрны спалучэнні дзеяслова *ўзяць* і аднолькавай формы іншага дзеяслова са злучнікамі *і, ды, ды і* для ўказання на дзеянне: *Узяў ды і напісаў; Вазьму ды не прыйду*.
12. Адначасовасць абдумвання і вымаўлення пры непасрэдных зносінах прыводзіць да частай перабудовы фразы на хаду. Пры гэтым сказы то перарываюцца, то дапаўняюцца: *Перажываць асабліва не трэба ..., але, калі разабрацца, то...ёсць над чым задумацца, хаця ...*

Стыль мастацкай літаратуры

Стыль мастацкай літаратуры акрамя камунікатыўнай функцыі выконвае яшчэ і спецыфічную, уласціваю толькі яму – эстэтычную функцыю. Менавіта эстэтыка-камунікатыўная функцыя істотна адрознівае стыль мастацкай літаратуры ад іншых.

Галоўная асаблівасць стылю мастацкай літаратуры заключаецца ў тым, што ён, рэалізуючы функцыю ўздзеяння, выкарыстоўвае ўсе сродкі агульнанароднай мовы, калі гэта стылістычна апраўдана. «У мастацкім маўленні наглядаецца шырокая і глыбокая метафарычнасць, вобразнасць адзінак розных моўных узроўняў, тут выкарыстоўваюцца багатыя магчымасці сінанімікі, мнагазначнасці, разнастайных стылявых пластоў лексікі. Усе сродкі, у тым ліку нейтральныя, прызначаны служыць тут выражэнню сістэмы вобразаў, паэтычнай думкі мастака» [22, с. 199]. Увогуле, ні ў якім іншым функцыянальным стылі не назіраецца такога глыбокага ўзаемадзеяння ўсіх стылістычных сродкаў. Але ў межах мастацкага твора выкарыстоўваюцца толькі асобныя элементы іншых стыляў, большая іх частка не мае тут шырокага выкарыстання. Больш таго, у стылі мастацкай літаратуры такія элементы функцыянуюць у асобнай, эстэтычнай, функцыі, падпарадкоўваючыся закону эстэтычнай арганізацыі зместу і формы.

Мова мастацкай літаратуры як частка агульналітаратурнай мовы выходзіць за яе межы, адлюстроўваючы нелітаратурныя лексічныя элементы. Так, для стварэння мясцовага каларыту, моўнай характарыстыкі персанажаў, дасягнення экспрэсіі ў стылі мастацкай літаратуры ўжываюцца дыялектызмы, прафесіяналізмы, жарганізмы, прастамоўная лексіка. Выкарыстанне нелітаратурных моўных сродкаў з'яўляецца функцыянальна абумоўленым і матываваным, стылістычна апраўданым [2, с. 64]. Ужыванне моўных сродкаў у мастацкай літаратуры падпарадкавана аўтарскай задуме, зместу твора, стварэнню вобраза і ўздзеянню пры дапамозе яго на адрасата. Пісьменнікі ў сваіх творах зыходзяць перш за ўсё з таго, каб дакладна перадаць думкі, пачуцці, праўдзіва раскрыць духоўны свет героя, рэалістычна ўзнавіць мову і вобраз. Аўтарскай задуме, імкненню да мастацкай праўды падпарадкоўваюцца не толькі нарматыўныя факты мовы, але і адхіленні ад агульналітаратурных нормаў. Вядомы расійскі лінгвіст В.У.Вінаградаў адзначае: «Мова мастацкай літаратуры з уласцівай ёй «устаноўкай на выяўленне» мае законнае права на дэфармацыю, на парушэнне агульналітаратурных нормаў» [6, с. 4]. Але кожнае адхіленне ад нормы павінна быць апраўдана мэтай устаноўкай аўтара, кантэкстам твора, ужыванне таго ці іншага моўнага сродку ў мастацкай літаратуры павінна быць эстэтычна матывавана. Калі моўныя элементы, якія знаходзяцца за межамі літаратурнай мовы, выконваюць пэўную функцыянальную нагрузку, іх ужыванне ў мастацкім творы апраўданае.

Адзінства камунікатыўнай і эстэтычнай функцый прадугледжвае, каб мастацкія творы не толькі паведамлялі, расказвалі, неслі інфармацыю, але і ўздзейнічалі на чалавека. Таму ў тэкстах мастацкай літаратуры пашыраны разнастайныя лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя сродкі; шырока выкарыстоўваюцца выяўленчыя сродкі мовы, заснаваныя на пераносным ужыванні слова, -- тropy (метафара, параўнанне, эпітэт, метанімія, сінекдаха, перыфраза, увасабленне, гіпербала, алегорыя, сімвал, літота, іронія) і сінтаксічныя вобразна-выяўленчыя сродкі (стылістычныя фігуры) – моўныя звароты, якія вылучаюцца своеасаблівай сінтаксічнай будовай і ўзмацняюць выразнасць выказвання (анафара, эпіфара, антытэза, недаказ, эліпсіс, інверсія, градацыя, зварот, рытарычнае пытанне) [Больш падрабязна пра тropy і стылістычныя фігуры гл.: 60, сс. 52 – 95].

Стыль мастацкай літаратуры неаднародны, і гэта тлумачыцца тым, што ў яго межах выдзяляюцца тры падстылі: праязічны, паэтычны і драматургічны. Для кожнага з гэтых падстыляў, у залежнасці ад жанру, характэрны свае моўныя асаблівасці, вывучэннем якіх займаецца асобны раздзел стылістыкі – мова мастацкай літаратуры.

Канфесійны стыль

Канфесійны стыль – гэта стыль рэлігійнай літаратуры, якая абслугоўвае запатрабаванні вернікаў разнастайных канфесій Беларусі. Канфесійны стыль з даўніх часоў на Беларусі вызначаецца складанасцю і шматпланавасцю. Звязана гэта з традыцыйным поліканфесійным укладам жыцця ў нашай краіне. Гістарычна склалася так, што нацыянальная мова спарадычна выкарыстоўвалася ў рэлігійным жыцці Беларусі. І толькі ў апошнім дзесяцігоддзі XX стагоддзя распачаўся актыўны працэс «беларусізацыі» ў канфесійнай дзейнасці грамадства. У гэты час адраджаецца ідэя перакладу царкоўна-рэлігійных твораў на сучасную беларускую літаратурную мову. Неабходна адзначыць, што перакладам Святога Пісьма на беларускую мову адным з першых пачаў займацца паўтысячы гадоў назад Ф.Скарына. Прыклад Скарыны натхняў многіх наступнікаў, і фактычна да XX стагоддзя не спыняўся, нягледзячы на моцны ўціск як свецкіх, так і духоўных улад, пераклад рэлігійнай літаратуры. І толькі ў XX стагоддзі, але па-за межамі савецкай Беларусі, гэты працэс набыў больш-менш стабільны характар. Напрыклад: «Беларускія набожныя песні» (лацінскі шрыфт) (1926); Стэповіч К. «Голас душы» (лацінскі шрыфт) (1926); Хрысціянскія духоўныя песьні «Божая ліра» (1930); у 1931 г. у Хельсінкі быў выдадзены першы пераклад на сучасную беларускую мову Новага Запавету (пераклалі Антон Луцкевіч і святар-пратэстант Лука Дзекуць-Малей); Паўловіч Сяргей «Свяшчэнная гісторыя Новага Запавету» (Варшава, 1936); у 1939 г. у Вільні выйшла з друку Чатырох'евангелле ў перакладзе ксяндза магістра Вінцэнта Гадлеўскага; у 1973 г. у Нью-Йорку была выдадзена цалкам Біблія ў перакладзе Яна Станкевіча і знаўцы грэчаскай мовы Масея Гітліна; айцец Мікалай (Мацукевіч), першаіерарх Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы, пераклаў «Напрастоўнае сьвятога Евангелье» (Таронта, 1988); «Евангелле паводле Мацьвея й Марка» было выдадзена ў штаце Мічыган, ЗША, у 1998 г. у перакладзе Міхася Міцкевіча, брата Якуба Коласа і інш. На Беларусі, як мы адзначылі, актыўны пераклад царкоўна-рэлігійнай літаратуры распачынаецца ў апошнім дзесяцігоддзі XX стагоддзя. Прыгадаем наступныя пераклады: Евангеллі ў перакладзе Анатоля Клышкі друкаваліся ў 1989-1990 гг. у часопісе «Спадчына»; «Евангелле паводле Матфея» ў складзе грэка-славяна-руска-беларускай тэтраглоты было перастворана Беларускай Біблійнай камісіяй (Экзархат) на чале з Патрыяршым Экзархам усяе Беларусі Філарэтам (Мінск, 1991); Васіль Сёмуха пераклаў Новы Запавет (Мінск, 1995) і Біблію цалкам (Мінск, 2002); ксёндз Уладзіслаў Чарняўскі пераклаў Новы Запавет (Мінск, 1999; 2003) і інш.

Пераклад царкоўна-рэлігійнай літаратуры на нацыянальную мову знакавы для кожнага народа, бо сімвалізуе яго духоўнае адраджэнне, і істотны для мовы, бо сведчыць аб існаванні яе ў ролі «асноўнага канала камунікацыі ў грамадстве» [33, с. 270].

Канфесійны стыль найбольш поўна рэалізаваўся ў кнігах Святога Пісьма, якое было і застаецца крыніцай хрысціянскай культуры. Спецыфічнымі асаблівасцямі канфесійнага стылю з'яўляецца абагульненасць, дакладнасць і лагічнасць выкладу. Разнапланавасць рэлігійнай літаратуры асабліва выяўляецца на ўзроўні мовы. Для перакладаў Святога Пісьма характэрна вар'іраванне, што абумоўлена цэлым шэрагам фактараў:

1. аб'ектыўныя фактары:

а) час стварэння і, асабліва калі гэта пачатак мінулага стагоддзя, неўнармаванасць беларускай літаратурнай мовы – пераклады А. Луцкевіча і Л. Дзекуць-Малея, В. Гадлеўскага;

б) недастатковая распрацаванасць «біблейна-літургічнай разнавіднасці высокага стылю» [63, с. 248] у беларускай літаратурнай мове, якая падштурхнула перакладчыкаў да выкарыстання дыялектызмаў (пераклады А. Луцкевіча і Л. Дзекуць-Малея, Я. Станкевіча), запазычанняў (пераклады а. Мікалая (Мацукевіча), М. Міцкевіча), словатворчасці (пераклады А. Клышкі, Я. Станкевіча);

в) выбар перакладчыкам варыянту беларускай мовы: наркамаўкі ці тарашкевіцы, якая дапускае большую магчымасць разыходжанняў (пераклады А. Луцкевіча і Л. Дзекуць-Малея, Я. Станкевіча, а. Мікалая (Мацукевіча), В. Сёмухі, М. Міцкевіча);

2. суб'ектыўныя, індывідуальныя фактары: канфесійная прыналежнасць перакладчыка і таму розныя першакрыніцы – грэчаскі (пераклады А. Луцкевіча і Л. Дзекуць-Малея, Я. Станкевіча, А. Клышкі, Экзархату), лацінскі (пераклады В. Гадлеўскага, У. Чарняўскага) ці царкоўнаславянскі (пераклады В. Сёмухі, М. Міцкевіча) тэкст.

Некаторыя моўныя асаблівасці тэкстаў канфесійнага стылю

1. Спецыфічныя лексіка і словазлучэнні: *дух, Прарок, фарысеі, дэман, д'ябал, анёл, Адзінародны, Сын Чалавечы, Сын Божы, Сыне Бога Усявышняяга, Маці Божая, Айцец, Царства Божае.*

2. Старажытныя геаграфічныя назвы: *Гадарынская зямля, Галілея, Віфсаіда, Назарэт, Капернаум, Ерусалім, межы Магдалінскія, межы Кесарыі Піліпавай.*

3. Наяўнасць звароткаў *Госпадзе, Спадару.*

4. Своеасаблівыя метафарычныя зачыны: *На пачатку было Слова, і Слова было ў Бога, і Слова было Богам. Яно было на пачатку ў Бога: усё празь Яго пачалося, і безь Яго нішто не пачалося з таго, што пачало быць. У ім было жыццё, і жыццё было святлом людзей (1299).*

5. Шырокае выкарыстанне прытчаў: *Пры гэтым сказаў ім прытчу: ніхто ня прышывае латку да старой адзежыны, адарваўшы ад новай адзежыны; а інакш і новую падзярэ, і да старой не падыдзе латка ад новай. І ніхто ня ўлівае маладога віна ў мяхі старыя; а інакш маладое віно парве мяхі, і само выцеча, і мяхі прападуць; а маладое віно трэба ўліваць у мяхі новыя; тады зьберажэцца і тое і другое. І ніхто, піўшы старое віно, не захоча адразу маладога; бо кажа: старое лепшае (1260).*

6. Шырокае выкарыстоўваюцца выяўленчыя сродкі мовы, асабліва метафары: *... і зазьзяла аблічча Ягонае, як сонца, а ўбранне Ягонае стала белае, як святло (1199); І сьведчыў Ян, кажучы: я бачыў Духа, што сыходзіў зь неба, як голуб ... (1300); ..народ, што сядзеў у цемры, убачыў святло вялікае, і усім, хто сядзеў у краіне і цяні сьмерці, зазьзяла святло (1178), І кажа ім: ідзеце за Мною, і Я зроблю вас лаўцамі людзей (1178).*

7. Выкарыстоўваюцца дзеепрыслоўныя звароты як прыкмета кніжнасці: *І Ён, бачачы веру іхнюю, сказаў чалавеку таму: даруюцца табе грахі твае; Ісус, зразумеўшы намыслы іхнія, сказаў ім у адказ: што намышляеце ў сэрцах ваішых? (1259).*

8. Характэрна нанізванне простых сказаў і членаў сказа, сродкам сувязі паміж імі з'яўляецца злучнік *і*: *І той адразу ўстаў перад імі, узяў, на чым ляжаў, і пайшоў у дом свой,*

славячы Бога. І жах агарнуў усіх, і славілі Бога; і, поўныя страху, казалі: дзівосныя дзеі бачылі мы сёння (1259).

9. Сустрэаецца спецыфічны прыём адмаўлення праз адмаўленне: *Ня судзеце, і ня будзеце суджаныя; не асуджайце, і ня будзеце асуджаныя* (1262).

10. Тэксты, як правіла, заканчваюцца словам *Амін* (*Амінь*).

ЛЕКСІЧНАЯ СТЫЛІСТЫКА

У сістэме моўных сродкаў слова адыгрывае асаблівую ролю. Багацце, разнастайнасць лексікі сведчыць аб невычэрпных магчымасцях для перадачы самых вытанчаных адценняў. Слова з'яўляецца надзейным сродкам пазнання ўсіх цудаў свету. Без слоў чалавек не змог бы спасцігнуць сутнасці прадметаў і з'яў рэчаіснасці, успрыняць і асэнсаваць вопыт мінулых пакаленняў, набытых ва ўсіх сферах жыцця і дзейнасці чалавецтва за шматвяковую гісторыю яго існавання, не здолеў бы свае веды і вопыт перадаць нашчадкам, якім суджана ісці далей, адкрываючы і асэнсоўваючы новае, яшчэ нязведанае, неспазнанае. І ўсё гэта зноў адаб'ецца ў слове, бо для таго, што будзе яшчэ адкрыта і вывучана, знойдуцца ў мове новыя словы, якія адлюструюць узровень пазнання людзей на новай ступені развіцця цывілізацыі [24, с. 3]. Вядучая роля слова ў сістэме моўных сродкаў вызначае яго месца ў стылістыцы мовы: слова з'яўляецца асноўнай стылістычнай адзінкай. Лексічная стылістыка вывучае лексічныя сродкі мовы, даючы ацэнку выкарыстання слова ў кантэксце і выпрацоўваючы рэкамендацыі нарматыўнага словаўжывання ў розных функцыянальных стылях.

Выкарыстоўваючы дасягненні сучаснай семасіялогіі, лексічная стылістыка даследуе слова ва ўсёй разнастайнасці сістэмных сувязей, якія існуюць у мове. Слова вывучаецца ў стылістыцы не толькі ў намінацыйнай, але і эстэтычнай функцыі. Такі падыход вылучае на першы план аналіз лексічных выяўленчых сродкаў мовы – тропай. У той жа час асаблівая ўвага звяртаецца на моўную характарыстыку сінонімаў, амонімаў, паронімаў, антонімаў, якія з'яўляюцца сродкам найбольш дакладнай перадачы інфармацыі. У цэнтры ўвагі лексічнай стылістыкі таксама знаходзяцца словы абмежаванага выкарыстання, ацэнка ўстарэлых слоў і неалагізмаў, аналіз ужывання запазычаных слоў.

Лексічныя выяўленчыя сродкі

Азначэнне тропа

Кожны мастацкі твор -- гэта мысленне вобразамі, якое дасягаецца пры дапамозе тропай (грэч. *tropos* 'паварот, зварот, вобраз')— слоў, ужытых у пераносным значэнні. Вобразныя сродкі мовы ў літаратуры – ці не самая асноўная яе вартасць. Яны робяць тэкст твора жывапісным, эмацыянальна насычаным, дапамагаюць па-мастацку выразна перадаць найтанчэйшыя адценні думкі і пачуцця. «Ідэал кожнага літаратурнага твора — вобразна-мастацкая мова. Менавіта яна, выяўляючы спецыфіку мастацкіх твораў, з'яўляючыся важным канструктыўным элементам арганізацыі тэксту, адрознівае паэзію і прозу ад навуковых твораў, дакументальна-канцылярскай перапіскі» [13, с. 93].

У беларускай мастацкай літаратуры троп як сродак вобразнасці – найбольш пашыраная лексіка-семантычная адзінка мовы. Для прыкладу прывядзём урывак з рамана Вячаслава Адамчыка «Чужая бацькаўшчына»:

Нарваўшы змену пагоды, сцішэў, улёгся вецер. І з сівага, трохі жаўтлявага, нахмуранага неба дробнаю маннаю зацерушыўся снег. Зашоргаў па сухім, сатлелым каля плота лісці, жвіраватым пяском сек па платах і сценах будынкаў. Потым, пагусцеўшы, закурыў, як пытляванаю мукою, лёгкія ўчарсцвелыя сцежкі, насеяўся ў грывы чырванаватай травы, пабяліў на старых, даўно не перакрываных стрэхах карычневы

падсушаны мох, абвеяў з аднаго боку тоўстыя камлі дрэў, шарыя з аблушчанаю карою жэрдкі ў плоце.

...Сярод ночы пачало падмарожваць — снег зрадзеў і сеяўся, як праз сіта, сухі і лёгкі. Ціха асядаў упоцёмку, шапацеў, нібы праз сон.

За ноч патаўсцелі ўсланыя гэтым лёгкім пухам тонкія старыя стрэхі гумнаў і хат. Высокімі ганарыстымі каўпакамі снег сядзеў на рассохлых слупках у плоце, белымі вужамі выкруціўся на тоўстых суках дрэў, пухкаю ватаю начапляўся на калючы дрот, белым вывернутым кажухом накрыў падвязаны куст божсага дрэўца ў гародчыку.

Прыведзены тэкст уражвае метафарычнай мовай, багатай асацыятыўнасцю. Тропы надаюць яму паэтычную яркасць, мастацкую арыгінальнасць пры адлюстраванні, здавалася б, на першы погляд, звычайнай, будзённай з'явы — надыходу зімы.

Як ужо адзначалася, працэс трапеізацыі заснаваны на пераносным значэнні слова, што ўзнікае ў выніку пераносу назвы аднаго прадмета ці з'явы на іншыя на аснове агульнасці іх прымет. Дзякуючы пазіцыі прамое – пераноснае значэнне сілкуецца вобразная энергія тропа.

Паводле ўжывання тропы падзяляюцца на моўныя і маўленчыя.

М о ў н ы я — гэта тропы, якія стала ўжываюцца ў мастацкіх творах, з'яўляюцца тыповымі для многіх майстроў слова. Напрыклад, агульнаўжывальным у беларускім прыгожым пісьменстве з'яўляецца эпітэт, выражаны лексемай *тугі*, да слова *вечер*: *Заплюшчу вочы — з касачамі насустрач любая ідзе, Яе, нібы скульптуру, ляпяць тугія, сінія вятры.* (С. Грахоўскі) *Алесі прыгануўся ўчарашні вечар з гэтым лядовым і тугім, як вада ў рэчцы, ветрам.* (В. Адамчык)

М а ў л е н ч ы я тропы — гэта індывідуальна-аўтарскія семантычныя неалагізмы, якія ўзнікаюць у мове асобнага пісьменніка як вынік свядомага парушэння межаў агульнапрынятай практыкі ўжывання слоў ці выразаў, абумоўленага своеасаблівым бачаннем прадметаў і з'яў рэчаіснасці. Яны выразна характарызуюць асаблівасці творчай манеры мастакоў слова, даюць уяўленне аб іх сістэме паэтычнага светаўспрымання: *Зайцамі кладуцца цені на сцяне. Пеніцца сярдзіта бульба, закінае снежнай заваяй у чорным сагане.* (М. Танк) *...наладзіць нашу сустрэчу іменна там, пад арганным хвалючым небам.* (Я. Брыль) *Гром басіць, як сярдзіты прараб, рулетку маланкі раскручвае.* (Р. Барадулін) Маўленчыя тропы, працэс узнікнення якіх у мастацкай літаратуры няспынны, сведчаць аб эвалюцыі семантыкі слова, а гэта, у сваю чаргу, гаворыць пра тое, што мова жыве, развіваецца.

У беларускіх літаратурных творах сустракаецца нямала слоў і выразаў, якія некалі ўспрымаліся як вобразныя адзінкі, а цяпер у выніку іх шырокага ўжывання (выйшлі за межы паэтычнай мовы) страцілі сваю іншасказальнасць, пераноснасць значэння і асэнсоўваюцца як звычайныя назвы, характарыстыкі прадметаў, паняццяў, дзеянняў, прымет: *нос карабля, падэшва гары, ідзе вясна, чысты як сляза, чорны як сажка, сырая зямля, ясны дзень, цёмная ноч, крыло самалёта, журавель* (калодзежны) і інш. Паколькі вобразнасць у падобных адзінках мовы «сцерлася», стала фактам гісторыі, іх адносяць да тропаў умоўна. У слоўніках яны падаюцца як словы з прамым значэннем, г. зн. без паметы перан.

Тропы звычайна ўжываюцца ў мастацкіх і публіцыстычных творах. Характэрны яны для гутарковага і канфесійнага стыляў. У навуковым і афіцыйна-справавым стылях, якія патрабуюць адназначнасці, дакладнасці ў выкладзе думак, тропы ўжываць не пажадана. Але ў навукова-папулярнай літаратуры для больш яркай і дакладнай перадачы фактаў часам выкарыстоўваюцца выяўленчыя сродкі мовы, якія, як правіла, семантычна празрыстыя, не складаныя для ўспрымання. Празмерная насычанасць у тэксце тропаў, іх ускладненасць успрымаецца як праява недасканаласці і безгустоўнасці: *Потым з поўначы падзьмуў густы і стылы восеньскі вечер, неяк адразу папаўзлі кудзелістыя,*

нізкія, і хоць пакуль што яшчэ без дажджу, але цяжкія ўжо хмары – яны, як рыба на нераст, імкліва цягнулі самі сябе волакам з-за бору, аж раздзіраючы аб вершаліны свае набракляя вільгацію грывы; Усе з нецярпеннем нечага чакаюць. Плошча – разбушаваны акіян – прыціхла. Але вось распачаўся броўнаўскі рух. Адзін ручай хлынуў у бок трыбуны, а яму насустрач – мора, і ўсё захліснулася, нібы ў прорве.

Характарыстыка асноўных тропай

Шырокае выкарыстанне тропай у беларускіх літаратурных творах звязана найперш з іх паэтычнай вытанчанасцю, яркай выразнасцю вобразнай характарыстыкі. Структурна-граматычны і семантычны аналіз гэтых сродкаў выразнасці сведчыць пра багацце іх формы і зместу, а таксама пра дасканаласць нашай мовы, якая можа прыгожа і эмацыянальна адлюстраваць разнастайныя з’явы рэчаіснасці.

Асноўнымі вобразнымі сродкамі мовы з’яўляюцца параўнанне, эпітэт, метафара, метанімія, сінекдаха, перыфраза, алегорыя, іронія, гіпербала і літота.

МЕТАФАРА

Сярод выяўленчых сродкаў мовы метафара (грэч. *metaphora* ‘перанос’) вылучаецца найперш сваім вобразным багаццем. Пры кампактнасці формы яна звычайна мае глыбокі мастацкі змест. А спецыфіка вобразнага мыслення чалавека такая: чым больш эканомна аформлена ўражанне ад рэчаіснасці, тым больш яркая асацыятыўнасць узнікае ў працэсе яе пазнання.

Метафара — гэта новая семантычная функцыя слова, заснаваная на пераносе назвы з аднаго прадмета на другі. Такі перанос магчымы з-за падабенства іх знешніх адзнакаў, формаў, уласцівасцяў і г. д.: *Пажоўкля бярозы стаялі над плынню, гарэлі добрым і негарачым агнём, асыпалі часам на траву рэдкія жарынкі лісцяў.* (У. Караткевіч) *Яшчэ не адспявала лета на полі звонкай збажыной.* (А. Астрэйка) *Калі ж над водамі пярэцёнкам узыходзіў месяц малады,— тады глязелася сасонка ў люстэрка сіняе вады.* (П. Трус)

У залежнасці ад часціны мовы, якая метафарызуецца, метафары падзяляюцца на дзеяслоўныя і назоўнікавыя. Найбольш пашыраныя д з е я с л о ў н ы я метафары: *Дзеці весела звіняць галасамі.* (К. Чорны) *Дзень выдаўся ясны, з нізкім асеннім, але прыветным сонцам, што заблыталася ў рэдзенькай сетцы бярозавага веця.* (В. Адамчык)

Н а з о ў н і к а в ы я метафары бываюць двух тыпаў: уласна назоўнікавыя і генітыўныя (ад лац. *genitivus* – родны склон). Уласна назоўнікавыя метафары па структуры аднакампанентныя: *У парканах шулы, як салдаты, стаяць у струнку, зухваты, баілык высокі, шапкі новы, “ура!” гукнуць табе гатовы.* (Я. Колас) *...а ў галаве ўсё пульсавала, білася нейкая жылка, што ўжо не першы раз падточвала сыпкі Імпалеў бераг: нашто вярнуўся ў Верасава. І зашмаргнулася ўсё ў глухім вузле -- а дзе ж дзеўся б.* (В. Адамчык)

Генітыўныя метафары ў беларускай мове ўжываюцца значна шырэй за ўласна назоўнікавыя. Гэты троп па структуры двухкампанентны, дзе адно слова, выступаючы ў розных склонавых формах, выражана метафарычным назоўнікам і з’яўляецца сінтаксічна галоўным, а другое — сінтаксічна залежны назоўнік — ужываецца ў родным склоне і мае, як правіла, прамое значэнне: *Раніца яшчэ дыхае начной прахалодай, на полі — асабліва на лагчынах — шызыя астраўкі туману.* (І. Навуменка) *Мне ўяўляецца ростань полем пустым, неабсяжным, а мы па краях процілеглых з табой каласкі ўспамінаў старанна збіраем.* (Г. Каржанеўская) *За домам вялікі, пераважна фруктовы, сад, за ім — хустка ўзаранай зямлі.* (У. Караткевіч)

У беларускай мастацкай літаратуры надзвычай шырока выкарыстоўваецца адзін з відаў метафары — у в а с а б л е н н е (празапапея). У аснове гэтага тропы —

наданне ўласцівасцяў жывых істот неадушаўлёным прадметам ці адцягненым паняццям: *Лес махае галавою, дуб, нахмурыўшыся, спіць, вольха шэпча з лешчыною, беззянж кусты смяшыць*. (Цётка) *Восень шла ў сырым тумане, восень кльпала ўгары, восень песні пела зрана, восень ныла ўвечары*. (Я. Колас) *Маланкі нервовымі пальцамі спіны дахаў драпаюць*. (Р. Барадулін) Генетычна ўвасабленне зыходзіць з аніمالістычных уяўленняў чалавека, яго рэлігійных вераванняў. Гэта самы старажытны троп, у якім ярка прасочваецца працэс фармавання вобразнага мыслення чалавека. Для людзей глыбокай даўніны быў характэрны сінкрэтызм вобразнага і фізіялагічнага асэнсавання рэчаіснасці, які заключаўся ў тым, што натуралістычнае ўспрыманне пэўнай рэаліі цесна перапляталася з мастацкай фантазіяй. Са станаўленнем сістэмы паэтычнага светаўспрымання чалавека ў падобных адзінках мовы істотным з'яўляецца іх мастацкая функцыя, умоўнасць.

МЕТАНІМІЯ

Метанімія (грэч. *metonomadzo* 'пераймноўваць') – троп, заснаваны, у адрозненне ад метафары, не на падабенстве, а на сумежнасці паняццяў: *На дом асадніцкі сярдзіта Глядзелі моўчкі Петрушы* [жыхары вёскі]. (Я. Колас) *На варту ў Верасаве выходзілі па дзве хаты засаб*. (В. Адамчык) *І гэты тупат, беганіна і нейкая глухая валтузня на калідоры. Што гэта значыць? Маўчала і наструнена слухала гэтую цішыню на калідоры, падазроную валтузню ўся камера*. (В. Адамчык) У гэтых прыкладах лексемы *Петрушы, хата, камера* складаюць аснову прасторавай метаніміі: *населены пункт, будынак, памяшканне – людзі, якія там знаходзяцца, жывуць*. Дынамічнасць выяўлення патрабуе ад аўтараў скарыстання прыёму прасторавай сумежнасці, калі паняцце 'людзі' асацыюецца з паняццем 'вёска, будынак, памяшканне'. Падобныя метаніміі найбольш пашыраныя ў беларускай літаратурнай мове. Яны выкарыстоўваюцца ва ўсіх стылях і часам зусім пазбаўлены экспрэсіі: *клас уважліва слухаў настаўніцу; універсітэт праводзіць дзень адчыненых дзвярэй* і г. д.

Вядомы таксама іншыя тыпы метаніміі:

- 1) перанос назвы дзеяння на яго вынік: *праца (з самай раніцы пачынаецца праца і гэта выдатная праца – манаграфічнае даследаванне мовы беларускага народа)*;
- 2) перанос назвы матэрыялу на выраб з яго: *крышталёвы – від свінцовага шкла і посуд (выстаўка крышталю завода "Нёман")*;
- 3) перанос назвы дзеяння на месца, дзе адбываецца гэтае дзеянне: *пераход (пераход вуліцы тут забараняецца і падземны пераход)*;
- 4) перанос назвы аб'екта ведаў на галіну ведаў: *граматыка (граматычны лад мовы і навука аб граматычным ладзе)*;
- 5) перанос імя аўтара на яго твор: *чытаць творы Максіма Багдановіча і чытаць Багдановіча*;
- 6) перанос назвы прыроднай уласцівасці на таго, хто валодае ёю: *тэнар – высокі мужчынскі голас (лірычны тэнар) і спявак з гэтым голасам (вядомы тэнар)*.

Тыпы метанімічных пераносаў разнастайныя, што дае прастор для творчага выкарыстання гэтага трыпа.

Метанімія як сродак выяўленчай выразнасці часцей за ўсё сустракаецца ў мастацкіх творах, дзе яна звычайна ўжываецца для характарыстыкі дзеяння, стану людзей.

Асобны від метаніміі – **антанамасія** (грэч. *antonomasia* 'перайменаванне') – троп, заснаваны на ўжыванні ўласных імён у значэнні агульных назоўнікаў: *Усе мяцяжы і паўстанні, усе пятлюры і калчакі, кулацкія бунты і банды крыміналістаў – работа адных рук*. (С. Грахоўскі) *Працы ў зорках – акіяны бязмерны, Важна, што мы здолелі пачаць. Сотні новых Юрыяў і Германаў У калысках ярасна крычаць*. (П. Панчанка) У мове замацавалася

выкарыстанне ў пераносным значэнні слоў *донкіхот, донжуан, лавелас і інш.* Некаторыя імёны персанажаў могуць выкарыстоўвацца як выразны сродак мовы: *Мікіта Зносак, Гарлахвацкі, Зёлкін, Туляга, Сотнікаў і інш.*

Традыцыйна антанамасія папаўняецца за кошт антычнай міфалогіі і літаратуры. Антычныя вобразы шырока ўвайшлі ў мастацкія творы: *Гермес, Гефест, Праметэй, Мельпамена, Арыядна, Пегас, Муза, Гаргона і інш.* У сучаснай літаратурнай мове вобразнае ўжыванне імён герояў антычнай міфалогіі магчыма часцей за ўсё ў гумарыстычных і сатырычных творах. Для прыкладу можна ўзгадаць пародыі М. Скоблы на вершаваныя радкі вядомых аўтараў:

*Я б у любой кампаніі закіс –
Ніхто не прапаноўвае пад чарку:
-- Ну годзе прыхарошвацца, Нарцыс, --
Ідзі пад Трыумфальную пад арку!*

(Пародыя на вершаваныя радкі С. Адамовіча)

*Мяне хапала слава за каўнер,
Хоць я яшчэ не ездзіў на Пегасе.
І лазіў на слупы за мной Гамер,
Калі я быў манцёрам у калгасе.*

(Пародыя на вершаваныя радкі Л. Галубовіча)

СІНЕКДАХА

Адным з відаў метаніміі з’яўляецца *с і н е к д а х а* (грэч. *synecdoche* ‘суаднесенасць’). Гэты троп заснаваны на ўжыванні назвы часткі замест цэлага, замене множнага ліку адзіночным, агульнага (родавага) прыватным (відавым) і наадварот. Пры гэтым утвараецца прадметная пара, члены якой знаходзяцца ў пэўных колькасных адносінах. Можна адзначыць некалькі выпадкаў такіх адносін:

1) назвы частак цэла чалавека ўжываюцца са значэннем ‘чалавек’: *Дзве рукі ў паласатых рукавах моўчкі забралі міску і лыжку.* (Я. Брыль);

2) адзіночны лік можа ўжывацца замест множнага і наадварот: *Ваявалі. Хацелі выжыць. Каб выжыць, і немца білі – ён жа знішчыць усіх хацеў, немец.* (Т. Бондар) *Якія толькі стагоддзі цябе не хрысцілі ў сваіх Дняпрах, а ты язычнікам так і застаўся. Човен.* (Р. Барадулін);

3) назва адзення ўжываецца замест назвы чалавека: *А Галыга да сярмягі звараеца з смяшком: “Ну, што скажа пан музыка, саматужны мой Шапен?”* (Я. Колас) *Паварочваю галаву ў бок паралонавых куртчак, але яны ўжо згрудзіліся на лаўцы, зліўшыся ў адну чырвоную пляміну.* (Т. Бондар);

4) назва агульнага (родавага) паняцця пераносіцца на прыватнае (відавое) і наадварот: *-- Дзе ружжо? Падавай яго сюды, мярзавец! – крычыць начальства і нагамі тупае.* (Я. Колас) *Вечарамі засаўка тая даволі часта прыпаднімалася, і ўлада – гервахман, калі быў цвярозы, зіркаў адтуль на сваіх падначаленых.* (Я. Брыль)

Сінекдаха – экспрэсіўны моўны сродак, які ў пераважнай ступені адлюстроўвае індывідуальнае майстэрства, заўсёды арыгінальны і эфектны.

ПАРАЎНАННЕ

У беларускіх літаратурных творах параўнанне — шырокаўжывальны троп. Гэта адзін з моўных сродкаў, з дапамогай якога дасягаецца трапная характарыстыка якіх-небудзь прадметаў, з’яў ці ствараецца яркі запамінальны вобраз. Параўнанне, у адрозненне ад іншых выяўленчых адзінак, мае больш свабодную спалучальнасць кампанентаў. Такая асаблівасць гэтага тропа дае мастаку слова прастор для творчай ініцыятывы пры вобразнай

характарыстыцы таго ці іншага аб'екта. Даследчыкі мовы сведчаць, што параўнанне, удала знойдзенае таленавітым пісьменнікам, здольна не менш паэтычна, чым метафара, перадаць пачуцці, думкі, перажыванні. Яно дапамагае зрабіць малюнак па-мастацку дакладным, наглядным, жывапісным. Галоўнае, каб не была сумніўнай натуральнасць вобразнай характарыстыкі, якую нясе параўнанне, каб троп адпавядаў той ідэйнай задуме, што рэалізуецца пісьменнікам у творы. «Адзіная мэта, з якой павінны ўжывацца параўнанні,— гэта каб невядомае або нябачнае паказаць увачавідкі, не кажучы шмат аб з'яве, адлюстравачь яе яскрава, запамінальна» [62, с. 12].

Параўнанне звычайна заснавана на супастаўленні двух кампанентаў (аб'екта і суб'екта параўнання) па іх падабенстве: *А там за возерам, як струнка, пралегла роўненька чыгунка.* (Я. Колас) *Цяпер ён (Міця) пабег у лезнявіцкі шчытнік -- зірнуць, ці не выскачылі з-над слізкае кастрыцы жоўценькія, як кветкі, лісіцы.* (В. Адамчык) У прыведзеных прыкладах суб'екты параўнання (словы *чыгунка* і *лісіцы*) збліжаюцца з аб'ектамі (словы *струнка* і *кветкі*) па тым падабенстве, якое выражана словамі *роўненька* і *жоўценькія*. У выніку спалучэння гэтых кампанентаў параўнання ствараецца мастацкі вобраз, які дапамагае больш выразна перадаць змест выказвання.

У залежнасці ад сродкаў сувязі параўнанні падзяляюцца на злучнікавыя і бяззлучнікавыя. Найбольш пашыраныя злучнікавыя параўнанні. Яны афармляюцца пры дапамозе злучнікаў *як, нібы, быццам, бы, нібыта, быццам бы, што, чым, як бы* і інш. Злучнікі пры гэтым выконваюць ролю фармальнага паказчыка тропа і выражаюць пэўныя сэнсава-граматычныя адносіны паміж суб'ектам і аб'ектам. Напрыклад, параўнанні са злучнікам *як* выражаюць супастаўленне суб'екта і аб'екта на аснове сцвярджальнага характару іх падабенства, г. зн., што катэгарычнасць яго не выклікае сумнення ў свядомасці чытача: *Пад столлю вялізнай залы гучала мяккая, як ручайна, пявучая, як голас птушкі, гнуткая і цвёрдая адначасова, лаканічная мова.* (У. Караткевіч) *...бегла вузкая, двум вазам не размінуцца, затравелая вулачка, засыпаная дрыготкім, як тапалёвы пух, сняжком.* (В. Адамчык) Параўнанні са злучнікам *як* у беларускіх літаратурных творах найбольш ужывальныя. Блізкі па сэнсавым адценні да злучніка *як* у структуры параўнання злучнік *што*. Тропы з гэтым злучнікам таксама сцвярджальнага характару: *Пакрышанае дрэва паляжа на дол цвёрдае, што камень, і белае, як сыр.* (І. Пташнікаў) *Міця ўчуў, як дрогкі, сліз-каваты, што смоўж, холад падкрадваецца і да яго душы.* (В. Адамчык) У мове твораў параўнанні са злучнікам *што* сустракаюцца рэдка.

У параўнаннях са злучнікамі *нібы, нібыта, быццам, быццам бы* і інш. выразна не выяўляецца катэгарычнасць падабенства, яно выражаецца з адценнем меркавання, няпэўнасці: *Згусціліся сілы магутных вод, і сыплюцца кроплі дажджу, нібы шрот.* (Я. Журба) *...лісіцкі на дрэвах, абсыпаныя расой, ззялі, быццам зялёныя шкельцы.* (В. Хомчанка) *Дубы былі выносныя, стройныя, бы точаныя.* (Я. Колас)

Сярод бяззлучнікавых параўнанняў часцей сустракаецца творны склон назоўніка (аб'ект параўнання) з пераносным значэннем, які адначасова абазначае якасць дзеяння суб'екта і яго метафарычную характарыстыку. Сродкам сувязі паміж суб'ектам і аб'ектам т в о р н а г а п а р а ў н а н н я выступае дзеяслоў. Назоўнік творнага склону прымыкае да дзеяслова і ў залежнасці ад яго семантыкі стварае вобразную характарыстыку суб'екта параўнання: *І панскі дом з ласіным рогам на Міхася глядзеў астрогам.* (Я. Колас) *Над вуліцай цёмна-сіняй дарогай плыло, усытанае ядранымі і мігатліва-калючымі зоркамі, нізкае неба.* (В. Адамчык) Творны параўнання, выконваючы ў сказе ролю акалічнасці, сінанімічны параўнальнаму звароту, таму яго можна замяніць апошнім: *Мяккім пылком асеў на твары снег.* (У. Караткевіч) — *снег, як мяккі пылок, асеў на твары.*

Адным з тыпаў творнага параўнання, які пашыраны ў мове мастацкай літаратуры, з'яўляецца т в о р н ы а б а р а ч э н н я, пры дапамозе якога вобразная

характарыстыка чалавека дасягаецца праз параўнанне з жывой прыродай, часцей з жывёламі і птушкамі: *Ваўчком Алёнка пазірае, яе тут Зося абнімае.* (Я. Колас) *Але Камашыла... стаяў ужо за брамкаю. Нарэшце разгледзеўшы Чэсю, узняўся мядзведзем і распасцёр рукі.* (В. Адамчык) Творны абарачэння, як і ўвасабленне,— самы старажытны троп, бо ў ім увасобілася такая рыса мыслення нашых продкаў, як татэмізм.

ЭПІТЭТ

Як і папярэднія тропы, эпітэт (грэч. *epitheton* ‘прыдатак’) таксама валодае высокай мастацкай выяўленчасцю, значна ўзмацняе вобразнасць мовы твора, надае ёй паэтычную непаўторнасць. Эпітэт — гэта азначэнне, якое метафарычна характарызуе, ацэньвае прадметы ці з’явы: *Ночкай зоры глядзяць залатыя.* (Я. Купала) *Даўно абляцелі дрэвы, даўно стала жалезнай гразь на палявых дарогах, а снегу ўсё не было.* (У. Караткевіч)

Функцыі эпітэтаў найчасцей выконваюць:

прыметнікі: *Зялёныя сосны з медзянымі стваламі стройна цягнуцца ўвысь.* (В. Іпатава) *Малочна-залацістае святло палілося на цёмную раку.* (Л. Дайнека);

дзеепрыметнікі: *Ігумен выйшаў на мур і ўбачыў проста перад брамай расхрыстанага пана з ашклянелымі вачыма.* (У. Караткевіч);

прыслоўі: *Цёмная вада пясчотна казытала шчокі.* (Л. Дайнека);

прыдаткі, выражаныя адзіночнымі назоўнікамі: *Я кожны дзень бяруся за пяро — і прылятаюць думы-пчолы.* (К. Буйло)

Да эпітэтаў не адносяцца так званыя лагічныя, бязвобразныя азначэнні, што называюць «такую прымету прадмета, якая адрознівае яго ад іншых, такіх самых прадметаў. Эпітэт жа ацэньвае, характарызуе прадмет, выражае адносіны аўтара да яго» [10, с. 3 — 4]. Напрыклад, у сказе *Па адзін бок дарогі стаялі больш ёлкі, але такія цёмныя і панурыя, што нічога добрага не казалі майму сэрцу* (Я. Колас) слова *цёмныя* ўжыта з прамым значэннем, *панурыя* — з пераносным; значыць, першае — лагічнае азначэнне, другое — эпітэт.

ПЕРЫФРАЗА

П е р ы ф р а з а (грэч. *periphrasis* ‘пераказ’) – апісальны выраз, які вобразна называе і характарызуе прадмет, прымету, дзеянне, што звычайна абазначаюцца адным словам: *Дуж ты, дуб стары, Сын вякоў сівых!* (Я. Колас) *Спачатку высока-высока ў небе з’яўляюцца шэрыя, нават адчуваеш – халаднаватыя ўжо! – воблакі, якія ў нас называюць шэрымі коньмі восені.* (Я. Сіпакоў)

Не ўсе перыфразы маюць метафарычны характар, ёсць і такія, у якіх захоўваецца прамое значэнне слоў, што яе ўтвараюць: *горад на Нямізе* (Мінск), *людзі ў белых халатах* (медыкі) і г. д. Такія перыфразы – нявобразныя. Да тропіў адносяцца толькі вобразныя перыфразы, бо ў іх словы ўжываюцца ў пераносным значэнні. У адрозненне ад вобразных перыфразы нявобразныя выконваюць у маўленні не эстэтычную, а сэнсавую функцыю, дапамагаючы аўтару дакладней выказаць думку, падкрэсліць тыя ці іншыя асаблівасці апісваемага прадмета, пазбегнуць паўтораў

Як вобразныя, экспрэсіўныя адзінкі мовы перыфразы шырока выкарыстоўваюцца ў розных стылях. Але пераважная сфера іх ужывання – мастацкая літаратура і публіцыстыка.

У публіцыстычным стылі выкарыстоўваюцца звычайна традыцыйныя ўстойлівыя перыфразы: *сталёвыя магістралі* (чыгунка), *чорнае золата* (нафта), *стэнавы карабель* (камбайн), *блакітныя дарогі* (рэкі), *другі хлеб* (бульба), *беларускае мора* (возера Нарач), *блакітнае паліва* (газ) і інш. Часта перыфразы ўжываюцца ў загаловах газетных артыкулаў, нарысаў: “*Бранявы шчыт Радзімы*” (назва артыкула аб бранятанкавых войсках), “*Апошнія*

акорды алімпійскай сімфоніі” (назва артыкула аб апошніх выступленнях удзельнікаў спартыўнай алімпіяды).

У мове мастацкай літаратуры перыфраза – актыўны стылістычны сродак, паказчык эстэтычнага асэнсавання свету. Перыфразы вылучаюць, падкрэсліваюць, характарызуюць пэўную з’яву рэчаіснасці, выяўляюць аўтарскую пазіцыю, дапамагаюць стварыць мастацкі вобраз, выклікаюць у чытача розныя пачуцці. Прыгадаем радкі Я. Брыля: *Калі нарадзілася Любачка і свякроў узялася вучыць маладую матулю, як купаць, спавіваць і карміць, і лячыць іх **непаздзельнае шчасце**, Жэня ўжо ... называла Іваніху найдаражэйшым словам – маці*. Перыфраза *непаздзельнае шчасце* перадае замілаванне, пяшчоту сямейнікаў да дзіцяці. Так, К. Чорны ў апавяданні “На парозе вызвалення” дае невялікую пейзажную замалёўку: *Жоўты лісточак прыносіўся ветрам з-пад лесу і прыліпаў да земляной глыбы над выбітай нямецкай бомбай ямай. На чорных краях гэтага **землянога калецтва** бялелася парванае карэнне палявых раслін*. Перыфрастычная назва *земляное калецтва* выразна выяўляе індывідуальна-мастацкае бачанне свету, перадае складаную думку: нямецкія бомбы нявечаць усё, нават зямлю [32, с. 7].

У паэзіі сустракаюцца разгорнутыя вобразы-перыфразы. Напрыклад, у вершы В. Зуёнка “Андрэй, Андрэй...” ужыта разгорнутая перыфраза, якая дазволіла аўтару, не ўжываючы слова *могілкі*, выразна намаляваць іх:

*Не сьдуцца жалобныя пагоркі,
І толькі неба – юнае заўжоды –
Нахіліцца над намі адвячоркам,
Каб ціха мы ўглядаліся туды,*

*Дзе сейбіты агоралі палетак
І вечны хлеб свой сеюць,*

ды не жнуць,

*Дзе пад вятрамі соцен зім і летаў
Гадуюць лес,*

ды зрубы не кладуць.

Аднак сустракаюцца выпадкі, калі перыфраза эфектыўна не выконвае сваю стылістычную функцыю. Гэта адбываецца тады, калі створаная аўтарам перыфрастычная назва ў эмацыянальна-экспрэсіўным плане штучная, эстэтычна недасканалая: *гара металалому* (штанга), *жалезная гульня* (цяжкая атлетыка), *музычная скрыня* (піяніна), *уладальнік дошкі і крэйды* (настаўнік), *залаты шчаслівец* (спартсмен, які на спаборніцтвах заваяваў залаты медаль) і *інш*.

ГІПЕРБАЛА І ЛІТОТА

Г і п е р б а л а (грэч. *hyperbole* ‘перабольшанне’) – вобразны выраз, у якім рэзка перабольшваецца пэўная якасць або ўласцівасць чаго-небудзь:

Рукі мазалямі накрыты век цэлы.

Мазалёў тых хапіла б, каб усіх гультаёў надзяліць.

Варта абхапіць далонямі кацёл вады зледзянелай –

І кацёл вады закіпіць.

(А. Наўроцкі)

Л і т о т а (грэч. *litotes* ‘прастата’) – вобразны выраз, у якім празмерна змяншаецца пэўная якасць або ўласцівасць чаго-небудзь. Літоту яшчэ называюць адваротнай гіпербалай, ці гіпербалай наадварот:

Сабралі ўраджай.

Хочаш прывезці яго –

Мурашку ў воз запрагай.

(А. Наўроцкі)

Пры дапамозе гіпербалы і літоты, якія нельга разумець літаральна, аўтары выяўляюць эмацыянальныя (станоўчыя або адмоўныя) адносіны да таго, пра што гавораць. Гэтыя вобразныя сродкі мовы характэрны фальклорным творам, у якіх яны выступаюць як адзін з асноўных стылістычных прыёмаў стварэння характару.

Гіпербала і літота маюць агульную аснову – адхіленне ад аб'ектыўнай колькаснай ацэнкі прадмета, з'явы, якасці. Таму вельмі часта ў іх прысутнічае іронія, бо аўтар і чытач разумеюць, што гэтыя вобразныя сродкі недакладна адлюстроўваюць рэчаіснасць.

Часам гіпербала і літота выкарыстоўваюцца ў творы адначасова. Суладдзе гэтых кантрастных тропаў стварае асаблівы мастацкі эффект: *А потым раптоўна, неспадзявана моцна рвануў вецер – і абрынулася на зямлю ўсё разам: і цёмната, і суцэльная сцяна вады, і святло сіняватых ад лютасці маланак, і ўдары грому, ад якіх хацелася сцяцца ў маленькі-маленькі камячок, бо здавалася, што ты толькі адна засталася на ўсім белым свеце.* (А.Жук)

*З камаровы нос сякерку
Сцісне, крэкне, замахе –
Зробе пушчу, як талерку,
Свет дрывамі закідае.*

(Ф. Багушэвіч)

ІРОНІЯ

І р о н і я (грэч. *eironeia* 'прытворства, насмешка') – выраз, у якім прыхаваная насмешка хаваецца за знешняй пачцівасцю выказвання:

*Вясна. Сонца ўзыходзе,
Свеце на зямлі;
Дух збудзіўся ў народзе,--
Усталі, пайшлі...
А ты, браце, спі!..
Спі, на слёзы і на гора
Рукою махай;
Хоць зрабіў бы ты з іх мора,
Але кажы: няхай!
Няхай твая ўставаюць
Рана да зары,
Што свабодачку кахаюць! –
А ты, браце, спі!...*

(Я. Купала)

Выкарыстоўваецца іронія ў многіх жанрах вуснай народнай творчасці – прыказках і прымаўках, загадках, анекдотах, фразеалагічных параўнаннях і інш.: *на чужой старане і рак рыба; ці то свінні елі, ці шляхта папасвалася; весела як рыбцы на кручку; прыйшоўся як вол да карэты.*

У мастацкай літаратуры іронія з'яўляецца асновай многіх сатырычных твораў – эпіграм, пародый, баек і інш. Са злосна-з'едлівым адценнем іронія называецца сарказмам.

АЛЕГОРЫЯ

А л е г о р ы я (грэч. *allegoria* 'іншасказанне') – мастацкі выраз, у якім абстрактнае паняцце перадаецца праз канкрэтны вобраз. Яшчэ ў старажытнасці быў вядомы шэраг алегарычных вобразаў: *вагі* (правасуддзе), *сэрца* (любоў), *крыж* (вера) і г. д. Алегарычныя вобразы пашыраны ў фальклорных творах, дзе жывым істотам, з'явам прыроды надаюцца якасці, уласцівыя чалавеку. Напрыклад, хітрасць перадаецца праз вобраз лісы, баязлівасць – праз вобраз зайца, мудрасць – праз вобраз савы, упартасць – праз вобраз асла, працавітасць –

праз вобраз каня і г. д. Алегарычны сэнс маюць некаторыя прыказкі і прымаўкі, іншасказальныя выразы: *Найшла каса на камень; Валачыў воўк, павалакуць і воўка; прыйшла восень* (у значэнні ‘наступіла старасць’), *замяло снегам дарогі* (‘мінулае не вернецца’) і г. д. У мастацкай літаратуры алегорыя часта выступае як сродак узмацнення паэтычнай выразнасці, канкрэтызацыі вобразнага мыслення. Такія літаратурныя жанры, як байка, казка, прытча, амаль цалкам пабудаваны на алегорыі (напрыклад, “Казкі жыцця” Я. Коласа і інш.). Разгорнутыя алегарычныя малюнкi характэрны і для сучаснай паэзіі. Напрыклад, у лірычным вершы Р. Барадуліна “Тэст пацвердзіўся” працэс напісання вершаў увасабляецца ў алегарычным вобразе сяўбы:

*З відна да цямна
Ару я даволі
І сею ўволю:
Насенне чорнае,
Белае поле.
Што родзіць не густа –
Мая віна!*

СТЫЛІСТЫЧНЫЯ РЭСУРСЫ ЛЕКСІКІ

ЛЕКСІЧНЫЯ СІНОНІМЫ

Багацце с і н о н і м а ў (грэч. *synonimos* ‘аднайменны’) у мове – паказчык яе развітасці, выразнасці, здольнасці перадаваць найтанчэйшыя рухі думкі, выяўляць самыя складаныя адценні паняццяў, характарыстык пры апісанні прадметаў, з’яў рэчаіснасці, перажыванняў чалавека. Веданне сінанімічнага багацця роднай мовы – неабходная ўмова маўленчай культуры чалавека.

Сінанімія належыць да найважнейшай крыніцы стылістычных лексічных сродкаў. Менавіта сінанімія дае магчымасць выбраць з шэрагу варыянтных лексічных адзінак тую, якая найбольш адпавядае кантэксту. Пра важнасць сінанімаў у мове М. К. Клышка, аўтар “Слоўніка сінанімаў і блізказначных слоў”, гаворыў наступнае: “...геніяльны мастак слова, выдатны знаўца скарбаў роднае мовы Якуб Колас здзівіў мяне адным сказам са свайго апавядання “Недаступны”: “Прабегшы некалькі хат, Арцём *звярнуў* на агароды, *шуснуў* у каноплі, адтуль разораю між капусты *забег* у надворак Юркі Труса, з надворка *заламаў* у вулачку і *пасучыў* проста да калодзежа”. Дык вось, аказваецца, як вобразна, цікава, неаднастайна можна расказаць пра адну і тую самую з’яву, калі маеш багаты запас слоў, якія блізкія значэннем, якія абмалёўваюць, перадаюць і выяўляюць адценні прыкмет і асаблівасцей тых самых прадметаў або з’яў, іх нюансы. І першыя памочнікі тут – сінанімы або словы блізказначныя. Так, выдзеленыя ў Коласавым сказе курсівам дзеясловы перадаюць рух, перадаюць дынамічна, эмацыянальна-экспрэсіўна, так, што і сказу, прозе надаюць адпаведны рытм, адпаведнае гучанне, інтанацыю і адначасова ствараюць зрокавы малюнак, малюнак імклівага бегу чалавека не па прамой, роўнай лініі, а збочваючы, забягаючы, заварочваючы, заломваючы і г. д.” [19, с. 4].

У сучаснай лінгвістычнай навуцы паняцце сінаніміі разглядаецца неадназначна. Даследчыкі спрачаюцца аб тым, якія словы лічыць сінанімамі, як іх класіфікаваць, якія крытэрыі сінанімічнасці з’яўляюцца вызначальнымі.

Важнейшай умовай сінанімічнасці слоў з’яўляецца іх семантычная блізкасць, а ў іншых выпадках – тоеснасць. У залежнасці ад ступені семантычнай блізкасці сінанімічнасць слоў можа праяўляцца ў большай ці меншай меры. Напрыклад, сінанімічнасць слоў *даверлівы – прастадушны – наіўны* выражана больш ясна, чым слоў *кавалак – кусок – дроб – драбок – крошка – крыха – крышан – абломак – ашчэпак – адшчэпак – уцінак – друзачка*, якія

маюць значныя сэнсавыя і стылістычныя адрозненні. Найбольш выражаны характар мае сінанімія пры сэнсавай тоеснасці слоў: *праваніс – арфаграфія, мовазнаўства – лінгвістыка*.

Мнагазначныя словы рэдка супадаюць ва ўсіх значэннях, часцей сінанімічныя адносіны звязваюць асобныя значэнні полісемічных слоў. Напрыклад, да дзеяслова *адкрыць (дзверы)* сінонімамі з’яўляецца *адчыніць*, у словазлучэнні *адкрыць спрэчкі – распачаць, перайсці* (да спрэчак), у словазлучэнні *адкрыць новую планету – знайсці, убачыць*.

Каб правільна выбраць той ці іншы сінонім, трэба “разглядаць іх не ізалявана, а ў спалучэнні з іншымі словамі. Спалучальнасць адных сінонімаў можа быць свабодная, другіх – больш-менш абмежаваная. Так, слова *расквасіць* можа спалучацца толькі са словамі *нос і губа*: *расквасіць нос, расквасіць губу; расквасіць вока* сказаць нельга. Сярод сінонімаў да *расквасіць* у дадзеным выпадку трэба выбраць лексему *разбіць*, якая можа спалучацца з даволі шырокім радам слоў: *разбіць вока, разбіць галаву, разбіць калена, разбіць арэх, разбіць шкло, разбіць ільдзіну* і г. д. Значыць, спалучальнасць гэтага слова ў параўнанні са словам *расквасіць* свабодная.

Для правільнага выкарыстання сінонімаў неабходна ўлічваць тое агульнае, што дае падставу звязваць іх па значэнні, а таксама тыя адрозненні, тыя своеасаблівыя адценні ў прадметным значэнні, у эмацыянальнай і стылістычнай афарбоўцы, якія ўласцівы кожнаму з сінонімаў” [56, с. 47].

У якасці сінонімаў да слоў могуць выступаць фраземы. Звычайна фраземы адрозніваюцца ад дамінанты стылістычнай афарбоўкай: *паспешліва* (нейтр.) – *лахі пад пахі* (гутарк.), *маўчаць* (нейтр.) – *трымаць язык за зубамі* (праст.), *аднолькава* (нейтр.) – *адна трасца* (вульг.).

Сінанімія – з’ява глыбока нацыянальная і самабытная. Багатая сінаніміка тэкстаў сведчыць пра бязмежныя выяўленчыя магчымасці аўтарскай мовы. Ужыванне сінонімаў вызначаецца рознымі прычынамі і цесна звязана як з моўнай сітуацыяй, так і з ідэяна-тэматычнай накіраванасцю твора. Сінонімы дазваляюць выявіць самыя тонкія адценні думкі, робяць мову вобразнай, дзейснай, выразнай.

ТЫПЫ ЛЕКСІЧНЫХ СІНОНІМАЎ

Улічваючы сэнсавыя і стылістычныя адрозненні сінонімаў, іх падзяляюць на некалькі груп.

1. Сінонімы, якія адрозніваюцца адценнем у лексічным значэнні, называюцца с е м а н т ы ч н ы м і (з грэч. *semantikos* ‘які абазначае’), або і д э а г р а ф і ч н ы м і (грэч. *idea* ‘паняцце’, *grapho* ‘пішу’). Сінонімы гэтай групы ўтвараюць сістэму адценняў аднаго паняцця, яны звычайна нейтральныя па эмацыянальна-экспрэсіўных якасцях. Напрыклад: *Раса ззяла, пералівалася, іскрылася, і Верасоўскаму, які глядзеў на ўсё гэта, не падымаючы галавы, праз траву, здавалася, што расінкі, перапоўненыя сонечнымі промнямі, вось зараз, у гэтую ж хвіліну, нібы набухлыя пухышкі ці спелья іскрынкі, пачнуць лопіцца ад лішкаў святла*. (Я. Сіпакоў) *Ззяла, пералівалася, іскрылася* – семантычныя сінонімы, маюць агульнае значэнне. У “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” на падобную сінанімічнасць гэтых слоў указваюць наступныя значэнні: *ззяць* ‘блішчаць, зіхацець, адбіваючы святло, прамяні’; *пералівацца* ‘блішчаць, ззяць, адсвечваць, мяняючы адценні, колеры’; *іскрыцца* ‘ззяць, зіхацець, пералівацца іскрамі’.

2. Сінонімы, якія маюць аднолькавае значэнне, але адрозніваюцца стылістычнай афарбоўкай, называюцца с т ы л і с т ы ч н ы м і. Да іх адносяцца: а) сінонімы, якія належаць да розных функцыянальных стыляў маўлення: *незвычайны* (нейтр.) – *экзатычны* (кніжн.), *ісці* (нейтр.) – *шыбаваць* (гутарк.); б) сінонімы, якія належаць да аднаго і таго ж функцыянальнага стылю, але маюць розныя эмацыянальныя-экспрэсіўныя адценні:

прастарэкаваць (гутарк.) ‘расказваць пра пустое, несур’эзнае’ – *чаўпці* (гутарк., зневаж.) ‘гаварыць недарэчнасці, глупства, бязглуздзіцу’.

Да стылістычных сінонімаў адносяцца э ў ф е м і з м ы (грэч. *euphemismos* ‘кажу ветліва’) – словы і спалучэнні слоў, якія ўжываюцца для замены выказаў, што гучаць непрыстойна або выклікаюць непрыемныя ці непажаданыя эмоцыі. Напрыклад, замест *выгнаць* гавораць *напрасіць выйсці*, замест *хлусіць* – *памыляцца*, замест *прайграць* – *уступіць*, замест *спазняцца* – *затрымлівацца*, замест *памерці* – *заснуць*, *пайсці на той свет*, *выбрацца ў вырай*, *аддаць богу душу* і інш.

З’ява, процілеглая эўфемізмам, – д ы с ф е м і з м ы; гэтыя словы, якія ў параўнанні з натуральнымі, нейтральнымі абазначэннямі з’яўляюцца больш вульгарнымі, фамільярнымі, грубымі: *памерці* – *акачурыцца*, *загнуцца*, *апруцянець*, *выпруціцца*; *выпіць* (спіртнога) – *кльонуць* і г.д.

Стылістычнымі сінонімамі з’яўляюцца запазычаныя словы і раўназначныя ім беларускія: *уражанне* – *эфект*, *узбуджэнне* – *афект*, *заўважачь* – *фіксаваць* і г. д. Пры выкарыстанні падобных слоў перавага павінна аддавацца сваім, пры гэтым трэба мець на ўвазе, што ў спецыяльных кантэкстах (напрыклад, у навуковых працах) замена запазычанага слова можа прывесці да зніжэння тэрміналагічнага значэння гэтага слова і скажэння сэнсу выказвання. Напрыклад, запазычанае слова *маштаб* не заўсёды можа быць заменена беларускім *велічыня*, бо *маштаб* – гэта не проста велічыня, а мера, велічыня адносная. *Рысачка* – вузкая палоска, кароткая лінія, а *дэфіс* – кароткая лінія, якая ўжываецца як знак пераносу або аб’яднання слоў.

3. Сінонімы, якія адрозніваюцца і сэнсам, і стылістычнай афарбоўкай, называюцца с е м а н т ы к а - с т ы л і с т ы ч н ы м і: ... *верш становіцца колькасцю*, *і*, *каб уцалець*, *яму неабходна бесперапынна множыцца*, *тыражыравацца*, *дубліравацца*, *рэпрадуцыравацца*, *аб’яўляць пра тое, што ён існуе*. (А. Разанаў) Сінонімы *множыцца*, *тыражыравацца*, *дубліравацца*, *рэпрадуцыравацца* адрозніваюцца сэнсам (паказваюць розныя ступені дзеяння) і стылістычнай афарбоўкай (*множыцца* – нейтральны, *тыражыравацца*, *дубліравацца*, *рэпрадуцыравацца* – кніжны).

4. Сінонімы, якія абазначаюць аднолькавыя па сэнсе, стылістычнай афарбоўцы прадметы і паняцці, але адрозніваюцца паходжаннем, называюцца а б с а л ю т н ы м і (або поўнымі): *сустрэча* – *спатканне*, *асенні* – *восеньскі*, *духмяны* – *пахучы*, *знаць* – *ведаць*, *недзе* – *дзесяці*, *хопіць* – *досыць* – *даволі*. У кніжным стылі крыніцай абсалютных сінонімаў з’яўляюцца запазычаныя словы. Пры гэтым фарміруюцца два віды сінанімічных радоў: а) рады, якія складаюцца толькі з запазычаных слоў: *бегемот* – *гіпапатам*, *іслам* – *мусульманства*, *плебесцыт* – *рэферэндум*, *арэол* – *німб* і інш.; б) рады з уласных і запазычаных слоў: *канчаток* – *флексія*, *назоўнік* – *субстантыў*, *друкарня* – *тыпаграфія*, *заваёўнік* – *агрэсар*, *накід* – *эскіз*, *самадзяржаўе* – *абсалютызм*, *адцягнены* – *абстрактны* і інш.

5. Словы і выразы, якія суадносяцца з пэўным аб’ектам рэчаіснасці толькі ў пэўным кантэксте, маўленчай сітуацыі, называюцца м а ў л е н ч ы м і сінонімамі (або кантэкстуальнымі, сітуацыйнымі, аказіянальнымі, аўтарскімі): *На вуліцы ўжо трохі пасвятлела, хоць хмары яшчэ пагрозліва клубіліся навокал і нехаця, незадаволена, буркліва распаўзаліся ў розныя бакі*. (Я. Сіпакоў) Такія сінонімы выходзяць за рамкі лексіка-семантычнай сістэмы і таму не ўключаюцца ні ў сінанімічныя, ні ў тлумачальныя слоўнікі.

У ролі маўленчых сінонімаў часта выступаюць перыфразы. Напрыклад, слова *сонца* сінанімізуецца з перыфразамі *золатавалосая багіня* (Я. Колас), *жыцця крыніца* (Я. Колас), *зямлі векавечны гадзіннік* (З. Бядуля), *жыватворнае святло* (Т. Хадкевіч).

Маўленчыя сінонімы выяўляюць паняцце метафарычна-вобразна, таму яны шырока выкарыстоўваюцца пісьменнікамі ў мастацкіх і публіцыстычных творах.

СТЫЛИСТЫЧНЫЯ ФУНКЦЫІ СІНОНІМАЎ

Галоўная функцыя сінонімаў – найбольш дакладна выяўляць думку. Пры выкарыстанні ў тэксце сінонімы выконваюць разнастайныя стылістычныя функцыі.

1. Функцыя ў д а к л а д н е н н я. Неабходнасць удакладнення выклікаецца тым, што абазначаемы прадмет, з’ява або паняцце з прычыны сваёй шматграннасці не могуць быць рознабакова выражаны адным лексіка-семантычным варыянтам і патрабуюць дадатковай характарыстыкі. Сінонімы, якія дапаўняюць адзін аднаго, дазваляюць больш дакладна выказаць думку: *На вуліцы дождж шархаціць, На вуліцы ціха, ні кроку.* (С. Законнікаў) *Ткачук быў грузны, камлюкаваты чалавек у гамашах і шэрым панюшаным гарнітуры з дзвюма ордэнскімі планкамі на грудзях.* (В. Быкаў) *Мне здаецца, кожнаму балюча бачыць некалі ўтантаную, уезджаную сцезку ці дарогу, на якой хадзіла столькі ног, утравелаю, зарослаю – трава прабіла нават утрамбаваную, бы ток, зямлю.* (Я. Сіпакоў)

2. Функцыя т л у м а ч э н н я: *Чубар адчуваў да абодвух – і да стрыманага, бадай, нават маўклівага Шпакевіча і да балбатлівага, хутчэй несвядома языкастага Халадзілава – удзячную адданасць.* (І. Чыгрынаў) *Ваўкалак, чалавекавоўк прытуліўся да чорнай шыбы.* (М. Скобла) Незразумелыя для чытача словы, а таксама вужаспецыяльныя тэрміны ў навукова-папулярнай літаратуры абавязкова тлумачацца сінонімамі.

3. Функцыя з а м я ш ч э н н я. Выкарыстанне сінонімаў з мэтай узаемнага замяшчэння дазваляе пазбегнуць таўталогіі, паўтарэння адных і тых жа слоў у сумежных кантэкстах: *За гавядай аж да ночы Зранку прышчыцца Цімох. Эх, нялёгка за скацінкай! Годам сцягнецца дзянёк.* (Я. Колас) *Неўраджаі некалькі год, халера лютуе, тыфус косіць людзей, гарачкі іх кладуць.* (У. Караткевіч)

4. Функцыя с у п р а ц ь п а с т а ў л е н н я: *Гэта міратворная раскоша прыроды мяне, аднак, ніколькі не супакойвала, а толькі гняла і раздражняла.* (В. Быкаў) *Сперш нішто было. Нічога не рабілі, гулялі, дурэлі, апавядалі адзін аднаму пра свае вандроўкі.* (М. Зарэцкі)

5. Функцыя ў з м а ц н е н н я. У эмацыянальным маўленні для ўзмацнення прыкметы, дзеяння выкарыстоўваецца прыём нанізвання сінонімаў, калі словы, якія ўваходзяць у сінанімічны рад, узмацняюць папярэднія, ствараюць градацыю: *Я баяўся наварушыцца, нібыта ад аднаго майго неасцярожнага руху песня магла абарвацца, прapasці, знікнуць.* (Б. Сачанка) *Не знойдзецца тое, што прайшло, мінулася і загінула.* (К. Чорны)

6. Функцыя а ц э н к і. Гэта функцыя з’яўляецца асноўнай у стылістычных сінонімах, яна выражае пэўныя адносіны асобы да абазначанага факта. Розная стылёвая замацаванасць маркіраваных лексічных адзінак у мове (высокае, паэтычнае, кніжнае, афіцыйна-дзелавое – вышэй нейтральнага “нуля” і размоўнае, прастамоўнае – ніжэй нейтральнага “нуля”) з’яўляецца асновай адпаведнай станоўчай або адмоўнай ацэнкі абазначаемага [36, с. 237]. Напрыклад, у сінанімічным радзе *выдумляць – ілгаць – хлусіць – плесці – гарадзіць – вярці* ўсе кампаненты маюць адно і тое ж значэнне ‘гаварыць няпраўду’, але розную эмацыянальна-стылістычную афарбоўку. Сінонімы *выдумляць, ілгаць, хлусіць* з’яўляюцца нейтральнымі, міжстылявымі словамі, а *плесці, гарадзіць, вярці* – стылістычна зніжанымі, размоўнымі, з адценнем неадабрэння, г. зн. словамі адмоўнай ацэнкі [26, с. 254].

АМОНІМЫ

А м о н і м ы (грэч. *homos* ‘аднолькавы’, *онута* ‘імя’) – словы, якія аднолькава гучаць, але маюць рознае значэнне: *поўдзень* “напрамак свету” і *поўдзень* “сярэдзіна дня”; *світа* “акружэнне пры знатнай асобе” і *світа* “вопратка”.

Трэба адрозніваць лексічныя амонімы ад амаформ, амафонаў і амографіаў.

Л е к с і ч н ы я амонімы – словы адной часціны мовы, якія супадаюць гучаннем і напісаннем або ва ўсіх уласцівых ім формах (поўныя лексічныя амонімы), або толькі часткова (няпоўныя лексічныя амонімы).

П о ў н ы я амонімы супадаюць ва ўсіх граматычных формах і адрозніваюцца толькі лексічным значэннем: *кана* “куча сена, саломы, складзеная конусам; невялікі стажок” – мае склонавыя формы: *капы, капе, капу, капой, аб капе; копы, коп, копам, копы, копамі, аб копах; кана* “даўнейшая адзінка лічэння: шэсцьдзесят штук чаго-н” – скланяецца аднолькава: *капы, капе, капу, капой, аб капе; копы, коп, копам, копы, копамі, аб копах*.

Н я п о ў н ы я амонімы супадаюць гучаннем і напісаннем не ва ўсіх уласцівых ім граматычных формах: *байка* “жанр літаратуры” і *байка* “тканіна” – не супадаюць у форме множнага ліку; *завод* “прамысловае прадпрыемства” і *завод* “парода (пра жывёл) – не супадаюць у ліку і маюць розныя канчаткі ў родным склоне.

А м а ф о р м ы – словы, якія супадаюць гучаннем і напісаннем у адной ці некалькіх формах той самай або розных часцін мовы: *палоць* і *паліць* (спальваць) – *палю, палі* (агарод) і *палю, палі* (у печы); у іншых формах, у тым ліку і ў інфінітыве, яны адрозніваюцца. Паколькі амаформы ўзнікаюць у выніку супадзення граматычных форм, іх называюць граматычнымі амонімамі.

А м а ф о н ы – словы, якія аднолькава гучаць, але пішуцца па-рознаму (на падставе таго, што амафоны ўзнікаюць як вынік дзейнасці фанетычных законаў, іх часам называюць фанетычнымі амонімамі): *мог -- мох; род – рот, везці – весці, праз – прас, вера – Вера, раман – Раман*.

А м о г р а ф ы – словы, якія аднолькава перадаюцца на пісьме, але ў вымаўленні адрозніваюцца пастаноўкай націску: *раса – раса, атлас – атлас, капаць – капаць*.

Ва ўсіх разнавіднасцях амонімаў закладзены вялікія вобразна-выяўленчыя магчымасці; амонімы нярэдка выкарыстоўваюцца як стылістычны сродак стварэння гумару, каламбураў:

Балада аб клянах
...Зара – крывавая рана.
Дзень будзіць святая справа.
Зірнулі прышэльцы рана:
І што гэта? – Злева, справа
Другі...трэці...пяты...восьмы...
Двухсоты...кляны...
-- Не варожым,
Мы крочым, галіны вось мы
На горле сашчэпім варожым.
І стукае сэрца ў пяты –
Усе супраць іх тут чары:
Кляны, першы...трэці...пяты...
Азёры – з атрутнай чары...
(Р. Барадулін)

Перайманне Амара Хаяма
Спытаўся бог у грэшніка: -- Чаму шмат піў віна?
У гэтым, -- кажа, -- не мая віна.
Сам знаеш, з гліны ты мяне стварыў,
І каб мне не рассыпацца – я піў.
(М. Танк)

Каламбур
З недапісаным раманам
Лес у класікі Раман.
Кажуць, і сыны Рамана
Пішуць той жа ўсё раман.
(Хв. Жычка)

На аснове амонімаў многія аўтары ствараюць дасціпныя дзіцячыя творы:

*Наш Ягорка плача горка,
Што яго пабіла горка.
Каб не лезці зноў на горку,
Ён прыдумаў адгаворку.*

(В. Вітка)

*Карацелькі-каламбуры
Наша вострая піла –
Не піла, а пчала.
Не піла, не ела,
Ні разу не прысела.*

(Н. Гілевіч)

*Васіль
Вёз
Сена
Воз.
Раптам
Рой узняўся
Вос.*

(А. Дзеружынскі)

ПАРОНІМЫ

П а р о н і м ы (грэч. *para* ‘каля, побач’, *опута* ‘імя’) – словы са структурным і гукавым падабенствам, але з розным лексічным значэннем: *рухавы* ‘жвавы, непаседлівы, лёгкі ў рухах’ (*рухавае дзіця*) і *рухомы* ‘здольны рухацца, перамяшчацца’ (*рухомы састаў, рухомы націск*).

Паранімічныя пары слоў належаць да адной частцы мовы, маюць аднолькавыя граматычныя прыметы і суадносяцца паміж сабою паводле структуры: *дыялект* – *дыялектызм*, *рэальны* – *рэалістычны*, *раманічны* – *рамантычны*. Кампаненты паранімічных пар утвараюць розныя спалучэнні слоў. Напрыклад, назоўнік *факт* мае значэнне ‘сапраўдная падзея, з’ява, выпадак’ і спалучаецца з дзеясловамі *выкласці, расказаць, успомніць*, з прыметнікамі *цікавы, гістарычны, эканамічны* і г. д.; *фактар* мае значэнне ‘неабходная ўмова нейкага працэсу, асноўная сіла’ і спалучаецца з назоўнікамі *жыццё, рост, барацьба, дзеянне* і г. д.

Структурным і гукавым падабенствам паранімаў тлумачыцца іх змешванне ў маўленні, што з’яўляецца прычынай лексічных памылак і парушэння сэнсу выказвання. Напрыклад, нярэдка змешваюцца словы: *адменны* – *адметны*, *адрывачны* – *адрывісты*, *афектыўны* – *эфектыўны*, *балотны* – *балоцісты*, *гліністы* – *гліняны*, *гуманістычны* – *гуманны*, *дзеіны* – *дзеісны*, *запаведны* – *запаветны*, *каменны* – *камяністы*, *карыслівы* – *карысны*, *лясісты* – *лясны*, *паважаны* – *паважлівы*, *пісьменны* – *пісьмовы*, *расаднік* – *расаднік*, *расчапіць* – *расичапіць*, *расчыніць* – *раиччыніць*, *скарбніца* – *скарбонка*, *тактоўны* – *тактычны*, *тарфянік* – *тарфянішча*, *травяністы* – *травяны*, *тыпавы* – *тыповы*, *цікавы* – *цікаўны*, *чалавечы* – *чалавечны* і інш. Такія памылкі вынікаюць з няведання дакладнага значэння слова або недастатковага разумення кантэксту. Каб пазбегнуць неадэкватнасці ўспрымання слоў паранімічнай пары, трэба карыстацца тлумачальнымі, этымалагічнымі слоўнікамі, а таксама спецыяльнымі даведнікамі цяжкіх выпадкаў ужывання блізкіх па гучанні слоў.

Паранімы здаўна выкарыстоўваюцца як мастацкі сродак у розных фальклорных, паэтычных і публіцыстычных жанрах. Яны ляжаць у аснове стылістычнага прыёму, які

называецца п а р а н а м а з і я й (ад грэч. *para* ‘блізка’ і *onomazo* ‘называю’). Сутнасць гэтага прыёму заключаецца ў свядомым сутыкненні сэнсава і структурна розных слоў, якія маюць знешняе гукавое падабенства, у межах кантэксту для павышэння выразнасці выказвання і мілагучнасці мовы. Напрыклад:

-- *Дуброўка!* – *Сінявокі пращур Сяброўку юную гукаў. І рэха, быццам камень з пращы, У Нёмнаў падала рукаў; Граница. Прамень на халодным штыку граница; У век няшчаднага лазера спяваць недарэчна лазара.* (Р. Барадулін) *Сонца праз лісце, Сонца праз лісце – Хораша лес мой зялёны шуміць. Ні пра карыслівасць, Ні пра карыснасць У маладосці не думалі мы.* (П. Панчанка)

АНТОНІМЫ

Словы з процілеглым значэннем называюцца а н т о н і м а м і (грэч. *anti* ‘супраць’, *онута* ‘імя’). Часта яны сустракаюцца ў мастацкай літаратуры, публіцыстыцы, а таксама ў вусна-паэтычнай народнай творчасці. Умелае іх выкарыстанне надае маўленню выразнасць і дакладнасць.

На выкарыстанні антонімаў засноўваецца такі стылістычны прыём, як а н т ы -т э з а (грэч. *antithesis* ‘супрацьпастаўленне’)– супрацьпастаўленне процілеглых (кантрастных) прадметаў, паняццяў, прымет, дзеянняў. Антытэза характэрна прыказкам, прымаўкам: *Чорнае да белага не прышываюць; Багаты беднаму не сябра*; часта выкарыстоўваецца ў загаловах, надаючы ім пэўную экспрэсіўную афарбоўку: “*Блізкае і далёкае*” (зборнік апавяданняў І. Мележа), “*Людзі і д’яблы*” (меладрама К. Крапівы). Сутыкненне процілеглых паняццяў у блізкім кантэксте дае магчымасць выявіць іх адметныя рысы, тым самым умацніць уражанне:

*Няма шляхоў да самазахавання,
Няма дарог да светазабыцця
У час ліхі ўзаемапалявання
Сіл супрацьлеглых: смерці і жыцця.*

(А. Куляшоў)

Супрацьпастаўляцца могуць і паняцці, якія лагічна ўзаемавыключаюцца. Прыём, заснаваны на аб’яднанні ў адно цэлае парадаксальных паняццяў, называецца а к с і м а р а н (аксюмаран) (грэч. *охуторон* ‘дасціпна-бязглуздае’): *далёкае блізкае, красамоўнае маўчанне, сумныя радасці, гарачы снег, несмяротныя смертнікі, ласкавы бандыт, мілы кат.* Аксімаран – надзвычай экспрэсіўны сродак, таму ён шырока выкарыстоўваецца ў мастацкай літаратуры.

Антонімы выкарыстоўваюцца як яркі выразны сродак у мастацкім маўленні. Яны дапамагаюць кантрастна адлюстраваць жыццё, больш рэльефна выявіць асацыяцыі, стварыць на аснове супярэчнасцей цэльны вобраз.

ЛЕКСІКА АБМЕЖАВАНАГА ЎЖЫВАННЯ

ДЫАЛЕКТНЫЯ СЛОВЫ

Словы, якія ўжываюцца на пэўнай тэрыторыі, называюцца д ы я л е к т н ы м і (ад грэч. *dialektos* ‘гаворка’). Яны адрозніваюцца ад літаратурных лексічнымі, фанетычнымі, граматычнымі асаблівасцямі. Дыялектныя словы, якія ўжываюцца ў творах мастацкай літаратуры з пэўнай стылістычнай, эстэтычнай і інфармацыйнай функцыяй, прынята называць д ы я л е к т ы з м а м і. Словы і выразы з мясцовых гаворак складаюць значную частку размоўна-бытавой лексікі. Дзякуючы ўмеламу выкарыстанню дыялектызмаў у мастацкім тэксце пісьменнікі ствараюць надзвычай яркую моўную характарыстыку дзеючых асоб, дакладна паказваюць прыналежнасць герояў да пэўнага асяроддзя, узнаўляюць мясцовы побыт, каларыт. У публіцыстычным і навуковым стылях ужыванне дыялектызмаў

абмежаванае (пры гэтым абавязкова паралельна прыводзіцца і агульнавядомая назва), увогуле яны не павінны сустракацца ў афіцыйна-справавой мове.

Выкарыстанне ў мастацкай літаратуры сродкаў жывой народнай мовы павінна быць стылістычна апраўданым, вымагацца творчай неабходнасцю, у адваротным выпадку літаратурны твор будзе “засмечаны” вузка абласнымі словамі і выразамі, што зацямняе, абцяжарвае яго змест і мову. Аб неабходнасці крытычна выбіраць словы з жывой народнай мовы гаварылі многія пісьменнікі. Напрыклад, К. Крапіва ў артыкуле “Некаторыя пытанні беларускай мовы” пісаў: “Зусім няма патрэбы ўводзіць дыялектызмы, калі ёсць адпаведныя агульнанародныя словы. Няма патрэбы пісаць, напрыклад, *махнытка*, калі ёсць *галавешка*. У некаторых мясцовасцях на Палессі пеўняў называюць *кабанамі*, дык не будзем жа мы пісаць: *кабаны пяюць*, хоць там іменна так і гавораць” [23, с. 509].

Існуюць розныя спосабы “ўвядзення” дыялектызмаў у мастацкі твор.

1. Кантэкстуальны спосаб.

Пры гэтым спосабе значэнне дыялектнага слова выяўляецца ў акружэнні агульнавядомых слоў, падказваецца кантэкстам: *Яўхім апусціў касу ў траву, як бы даў знак, што гаворка скончана. Няма калі тут растарэкваць попусту.* (І. Мележ) *Пасля Юрка саскоквае на дарогу, падбягае да Смыка і напраўляе хамут, выцягвае зрыву з-пад мокрага лямца, адпускае ніжэй падпінак – з вяроўкі, увесь у вузлах.* (І. Пташнікаў)

Сэнс дыялектызма можа тлумачыцца пры дапамозе сінонімаў: *Да буслоў у нас адносіліся з нейкай пяшчотнай павагай. Называлі не інакш як буськамі.* (Я. Пархута) *Далей, за мостам, вядзе ўбіты след ад машыны. Яго выбілі леспрамгасаўскія прычэпы, іх яшчэ ў Лонве завуць “чугрэі”.* (І. Пташнікаў)

Тлумачэнне дыялектнага слова можа набываць характар разгорнутага апісання, пры гэтым яно (тлумачэнне) можа спалучацца з графічным і пунктуацыйным выдзяленнем дыялектызмаў у тэксце:

*Шалясціць **віша** на балотах...*

***Віша** – гэта трава, якую не паспелі скасіць у часе. Перастаяўшы пару, яна ўсыхае і адзываецца пры кожным падзьмуве ветру, як асіны ўлетку. Вецер мяце сухі снег на сухія былінкі, і здаецца, што дзесьці адчышчаюцца ржавыя нажы наждачнаю шкуркаю ці сыпкім жвірам.* (М. Лужанін)

*На селішчы нашым – пад павецію, у падстрэшшах, паўз сцяну аж пад самы вільчык – заўсёды ляжалі нарыхтаваныя не на адну зіму, напілаваныя як пад мерку, коланыя, а не...шчэпананыя дровы. Складзеныя ў сцірты, або, кажучы інакш, у **кастры** (назву **касціёр**, ведаю, любяць і берагуць на Міншчыне, дзе Узда, Каменка, іншыя суседнія мястэчкі, вёскі).* (Ф. Янкоўскі)

2. Атрыбутыўны спосаб.

Пры гэтым спосабе дыялектызм выконвае ролю прыдатка да агульнаўжывальнага слова: *Завішнюк ішоў навалі сцежкай ля канавы, утоптанай, белаі у цемнаце ад пяску-**сіпаку**.* (І. Пташнікаў) *Зімою дзед Бойка рабіў калядны аб’езд паракхіі, прыезджаў і ў нашу вёску. Зрэшты, не прыезджаў, а прыходзіў, цягнучы за сабою **козачку** – санкі-прычэпы, якія, возячы з лесу бяровенне, падстаўляюць пад верхавіну.* (Я. Брыль)

СПЕЦЫЯЛЬНЫЯ СЛОВЫ

Да спецыяльнай лексікі адносяцца тэрміны і прафесійныя словы.

Тэрміны – гэта назвы спецыяльных паняццяў навукі, тэхнікі і мастацтва. Сярод іх вылучаюцца тэрміны вузкаспецыяльныя (*катыёны, рэзекцыя, дыхатамія*) і агульнаўжывальныя (*навакаін, кандэнсатар, імпульс*). Вузкаспецыяльныя тэрміны ўжываюцца пераважна ў навуковай і навучальнай літаратуры, агульнаўжывальныя – ва ўсіх стылях мовы.

Да прафесійнай лексікі, або прафесіяналізмаў, адносяцца словы і выразы, якія выкарыстоўваюцца ў розных сферах чалавечай дзейнасці і не сталі агульнаўжывальнымі. Прафесіяналізмы абазначаюць разнастайныя вытворчыя працэсы, прылады працы, вырабы і г. д. У адрозненне ад тэрмінаў, прафесіяналізмы ўспрымаюцца як “паўафіцыйныя” словы, што не маюць строга навуковага характару. Напрыклад, у вусным маўленні бытуюць наступныя прафесіяналізмы: *дворнік* (шклоачышчальнік), *халасцяк* (парожні рэйс) – у мове шафёраў; *камбуз* (кухня на судне), *кок* (повар), *задраіць* (шчыльна закрыць) – у мове матросаў; *паласа* (набраная або надрукаваная старонка тэксту), *падвал* (ніжня частка газетнага ліста, а таксама артыкул, змешчаны ў гэтым месцы), *шапка* (агульны загаловак для некалькіх газетных заметак) – у мове друкароў, газетчыкаў.

Асобна вылучаюцца прафесійна-жаргонныя словы, якія маюць зніжаную экспрэсіўную афарбоўку. Напрыклад, маракі ўжываюць слова *сабака* ў значэнні “начная вахта”, газетчыкі – *ляп* “памылка”, *закурсівіць* “выдзеліць курсівам”, інжынеры – *ябеднік* “самазапісваючы прыбор”.

Дзякуючы сваёй эмацыянальнай выразнасці прафесіяналізмы праз гутарковую мову пранікаюць у літаратурны ўжытак, дзе выступаюць звычайна як размоўныя, экспрэсіўныя эквіваленты тэрмінаў.

Спецыяльная лексіка шырока выкарыстоўваецца пісьменнікамі. У мове мастацкіх і публіцыстычных твораў тэрміны і прафесіяналізмы выконваюць пэўныя стылістычныя функцыі: яны могуць ужывацца з мэтай стварэння спецыфічнага вытворчага каларыту, а таксама індывідуалізацыі мовы асоб, звязаных з пэўнай сферай дзейнасці.

ПРАСТАМОЎНЫЯ СЛОВЫ І ЖАРГАНІЗМЫ

Прастамоўныя словы – гэта стылістычна зніжаныя моўныя адзінкі, якія з’яўляюцца найбольш экспрэсіўнай разнавіднасцю размоўнай лексікі. Прастамоўныя словы часцей маюць адмоўнае значэнне, таму яны ў асноўным характэрны для гутарковага і мастацкага стыляў. У творах мастацкай літаратуры прастамоўная лексіка ўжываецца як сродак моўнай характарыстыкі герояў: – *Але што эта сябра твой? – раптам быццам успомніў Сілка Хрупчык. – Мы во плявузгаем абы-што, а ён ці то языка не мае, ці на вус матае?* (І. Чыгрынаў) – *Ды толькі трасіу вы яго без здрады зловіце...* (У. Караткевіч) Часта пры дапамозе прастамоўных слоў аўтары выяўляюць зняважлівыя адносіны паміж персанажамі: – *Чаго кешкаецеся, мямлі?! Ану за цапы, патаўпешкі!* (У. Караткевіч)

У склад размоўнай лексікі ўваходзяць таксама жаргонныя словы (франц. *jargon*), або жарганізмы – сацыяльная разнавіднасць мовы, якой карыстаюцца групы людзей, аб’яднаных агульнасцю інтарэсаў, звычак, заняткаў, сацыяльнага становішча. Жаргонная лексіка адрозніваецца ад літаратурнай мовы спецыфічнымі словамі, створаных шляхам іх пераасэнсавання, метафарызацыі, фанетычнага скажэння: *тачка* – аўтамашына, *кучкавацца* – збірацца, *блат* – карыслівае знаёмства, *англічанка* – настаўніца англійскай мовы. Існуе жаргон гандляроў, аўтамабілістаў, спартсменаў, студэнтаў, рабочай і школьнай моладзі і г. д. Жаргон з’яўляецца як бы дыялектам пэўнай узроставай групы людзей або “прафесійнай” карпарацыі. Таму жаргоны часта называюць сацыяльнымі дыялектамі (трэба мець на ўвазе, што ў адрозненне ад тэрытарыяльных дыялектаў жаргон не мае сваёй фанетычнай і граматычнай сістэмы).

Своеасаблівым жаргонам карыстаюцца людзі, звязаныя агульнасцю інтарэсаў негатыўнага характару: *халтура* (нядобрасумленна выкананая работа), *налізацца* (напіцца), *свіснуць*, *пазычыць* (украці), *шырмач* (кішэнны злодзеі), *дзірка* (турма), *вывеска* (твар), *раскалоцца* (прызнацца), *уліпнуць* (трапіць у непрыемнае становішча, папасціся), *завязаць* (перастаць піць, курыць і пад.). З лексікону карцёжнікаў прыйшлі жарганізмы *пас*, *пасаваць*, з лексікі курыльшчыкаў – *бычок* (недакурак, акурак), *сорак* (просьба даць акурак) [26, с. 405].

Адной з разнавіднасцей жаргонаў з’яўляецца а р г о (франц. *argot* ‘замкнуты, нядзейны’). Арго – гэта мова нізоў грамадства, дэкласаваных груп і крымінальнага асяроддзя: жабракоў, зладзеяў, карцёжных шулераў і г. д. [47, с. 23-24].

Асноўная функцыя арго – адасобіць, аддзяліць яго носьбітаў ад людзей іншых сфер дзейнасці. Калі жаргон уяўляе сабой грамадскую забаву, моўную гульню, то “арго, якім карыстаюцца жабракі, зладзеі, вандроўныя гандляры і рамеснікі, служыць сродкам іх прафесійнай дзейнасці, самаабароны і барацьбы супраць астатняй часткі грамадства” [14, с. 119]. Каб ізалявацца ад грамадства, антысацыяльныя элементы выпрацоўвалі спецыяльны моўны код, незразумелы для іншых людзей. Дасягалася гэта мэта шляхам скажэння і пераасэнсавання агульнанародных слоў (*вышка* – вышэйшая мера пакарання, *стукач* – даносчык, *сціркі* – ігральныя карты, *маліна* – прытон, *пяро* -- нож), выкарыстання вузкадыялектных слоў (*шмон* – вобыск, *баланда* -- пахлёбка), а таксама шляхам перастаноўкі складоў у словах або дабаўлення да слоў новых элементаў (*чуха* – хачу, *шувакс* – вакса, *шывар* – тавар і інш.).

Узнікненне і распаўсюджанне ў маўленні жарганізмаў – адмоўная з’ява ў жыцці грамадства і развіцці нацыянальнай мовы. Але ў выключных выпадках ужыванне жарганізмаў у літаратурнай мове апраўданае. Жаргонныя і аргатычныя словы заўсёды экспрэсіўныя, маюць адценне грубасці, таму яны выкарыстоўваюцца ў літаратурна-мастацкіх і публіцыстычных творах для рэалістычнай характарыстыкі персанажаў, сацыяльнага асяроддзя і пад. Але тым не менш неабходна адмяжоўваць літаратурную мову ад уплыву жарганізмаў, увогуле недапушчальна, каб жаргонная лексіка папулярывалася праз мастацкія ці публіцыстычныя творы.

ПАСІЎНАЯ ЛЕКСІКА

УСТАРЭЛЫЯ СЛОВЫ

Словы, якія перасталі актыўна выкарыстоўвацца ў маўленні, забываюцца не адразу. Пэўны час яны яшчэ зразумелыя носьбітам, хаця падчас зносін у людзей не ўзнікае неабходнасці іх ужываць. Такія словы паступова пераходзяць у склад лексікі пасіўнага запasu, яны прыводзяцца ў тлумачальных слоўніках з паметамі *уст.* (устарэлае), *гіст.* (гістарычнае). Іх могуць выкарыстоўваць пісьменнікі для стварэння каларыту пэўнай эпохі, вучоныя-гісторыкі пры апісанні гістарычных фактаў. Але з цягам часу ўстарэлыя словы знікаюць з мовы (такія словы называюць *старажытныя*): *бута* (гонар), *болого* (дабро), *вежды* (аднак), *вжэнуті* (прыехаць), *дондеже* (пакуль, пакуль не), *досде* (цяпер), *занеже* (бо, таму што), *паче* (больш, лепш; акрамя, яшчэ), *потварь* (паклёп) і інш. Некаторыя, наадварот, вяртаюцца ў склад лексікі актыўнага слоўнікавага запasu. Напрыклад, пэўны час не ўжываліся словы *гімназія*, *ліцэй*, *біржа*, *вэксаль*, *дэпартамент* і інш. Сёння яны зноў актыўна выкарыстоўваюцца ў маўленні [11, с. 87].

Устарэлыя словы маюць асаблівую эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку, таму яны, безумоўна, не могуць не выклікаць цікавасць з боку стылістыкі.

У складзе ўстарэлай лексікі выдзяляюцца гістарызмы і архаізмы. Да г і с т а - р ы з м а ў адносяцца словы, якія зніклі разам з паняццем, якое яны абазначалі: *веча*, *войт*, *кальчуга*, *гарадавы*, *рэкрут*, *феадал*, *шляхціц*, *парабак* і інш. Гістарызмы могуць быць звязаны як з даўно мінулымі эпохамі, так і падзеямі параўнальна нядаўняга часу, якія сталі фактамі гісторыі. Гэта можна сказаць пра многія саветызмы, што выйшлі з актыўнага ўжытку: *будзёнаўка*, *губком*, *камбед*, *энкаведыст*, *палітбюро*, *генсек*, *партактыў*, *савецкая ўлада* і інш. Гістарызмы не маюць сінонімаў сярод слоў актыўнага слоўнікавага запasu, яны з’яўляюцца адзінымі найменнямі адпаведных паняццяў.

Гістарызмы ўжываюцца ў сучаснай мове тады, калі ёсць патрэба назваць прадметы і з’явы мінулага. Яны сустракаюцца ў дапаможніках і навуковых працах па гісторыі, а таксама

ў мастацкіх творах пра мінулае. У мастацкіх творах яны ўжываюцца для стварэння каларыту эпохі, узнаўлення рэальна-гістарычных абставін і мовы герояў:

Абы вось прыгадаўся Полацк,
І мы – у абдымках даўніны:
На тым шляху, што зваўся *волак*,
На замчышчах каля Дзвіны,
Дзе птушкі крыллем апраналі
Дружыны мёртвыя ўначы,
Дзе шумным *вечам* справавалі,
Як наўгародцы, крывічы...

М. Лужанін

Архаізмы – гэта словы, якія ў працэсе развіцця мовы выйшлі з актыўнага ўжытку і заменены новымі сінанімічнымі адзінкамі. У адрозненне ад гістарызмаў – назваў прадметаў, з’яў, паняццяў, якія зніклі, архаізмы – устарэлыя назвы сучасных прадметаў, з’яў, паняццяў: *чало* – лоб, *дзясніца* – правая рука, *лемантар* – буквар, *каморнік* – землямер, *палясоўшчык* – ляснік і інш. Сярод архаізмаў асобна вылучаюцца стараславянізмы, якія ў сучаснай літаратурнай мове ўспрымаюцца як водгук высокага стылю і захоўваюць уласціваю ім урачыстую, рытарычную афарбоўку. Многія стараславянскія словазлучэнні біблейскага паходжання ператварыліся ў фразеалагічныя выразы: *альфа і амега*, *судны дзень*, *Ноеў каўчэг*, *плоць ад плоці*, *косць ад косці*, *соль зямлі*, *святая святых*. Гэтыя выразы побач з асобнымі стараславянізмамі шырока ўжываюцца ў публіцыстыцы, навукова-папулярнай літаратуры, мастацкіх творах.

У мастацкай літаратуры, асабліва ў паэзіі, пісьменнікі выкарыстоўваюць архаізмы з мэтай надаць твору ўрачыстае, высокае гучанне: *Зальюцца ў грозным перавале свой час аджыўшыя **скрыжалі**, бо новы пішацца закон.* (Я. Колас) *Калі ж, калі ж ты, родна маці, старонка бедная мая, пачнеш ізноў выводзіць **раці**, да нова збудзішся жыцця?* (Я. Купала)

Устарэлыя словы і выразы ў мастацкай літаратуры могуць набываць іранічную афарбоўку. Асабліва гэта характэрна для гумарыстычна-сатырычных твораў:

Мяне распяць нялёгка на крыжы,
Я – чалавек, а не які Ісус там.

К. Жук, з кн. “Зямная ноша”

Да д’ябла ганарары, тыражы,
Харэі, амфібрахіі і строфы!
Жадаю быць распятым на крыжы!
Цягнуць зямную ношу да Галгофы!
(Шаноўны крытык, ты матай на вус –
Я кінуць вершы цвёрда вырашаю.
Як Ісус,
На тайную вячэру запрашаю...)
З зямной юдолі ў мроях я плыву
У свет інакшы, райскі, каляровы.
Чапляйце мне вянок на галаву.
Навошта з церняў?
Можна і лаўровы!
Хутчэй у рай! Ва ўлонне хараства!
Здымацьму там амброзію стому.
Я ў вершах насміхаюся з Хрыста.
Анафему давайце, як Талстому!

М. Скобла. Пародыя “Зварот да свяцейшага Сіноду”

НЕАЛАГІЗМЫ

Неалагізмамі называюцца словы, якія называюць новыя паняцці з розных галін дзейнасці чалавека і маюць адценне навізны і свежасці.

У перыяды найбольшай актыўнасці грамадска-палітычнага і культурнага жыцця нацыі колькасць новых слоў асабліва павялічваецца. Для мовы гэта працэс заканамерны і бесперапынны. Калі неалагізм адпавядае законам мовы, а з'ява, якую гэта слова называе, -- жывая, то новае слова замацоўваецца ў мове. З цягам часу гэтае слова становіцца агульнаўжывальным, атрымлівае шырокае распаўсюджанне і губляе адценне навізны. Хуткаму засваенню неалагізмаў і замацаванню іх ва ўсіх стылях мовы садзейнічаюць сродкі масавай інфармацыі.

Новымі словамі трэба карыстацца вельмі асцярожна і толькі ў тых выпадках, калі наяўнымі сродкамі мовы абазначыць тое ці іншае новае паняцце або адценне значэння немагчыма. Стылістычная ацэнка неалагізма заключаецца ў тым, каб высветліць, наколькі выразна ўспрымаецца яго навізна, незвычайнасць у параўнанні з добра знаёмымі словамі. Увогуле, уласна неалагізмамі можна лічыць толькі тыя словы, навізна і свежасць якіх адчуваюцца ўсімі носьбітамі мовы.

У залежнасці ад сродкаў утварэння вылучаюць неалагізмы лексічныя і семантычныя. Лексічныя неалагізмы – гэта новыя словы, якія з'явіліся ў мове толькі што ці зусім нядаўна для абазначэння новых прадметаў, з'яў, паняццяў і навізна якіх адчуваецца носьбітамі мовы як у форме, так і ў значэнні гэтых слоў. Лексічнымі неалагізмамі 90-х гадоў XX стагоддзя з'яўляюцца, напрыклад, такія словы, як *брокер* 'пасрэднік пры якіх-небудзь здзелках', *менеджэр* 'вопытны спецыяліст па арганізацыі кіравання вытворчасцю ці іншымі сферамі дзейнасці', *еўра* 'еўрапейская грашовая адзінка', *АМАП* 'атрад міліцыі асобага прызначэння'.

Семантычныя неалагізмы – гэта новыя значэнні, якія развіваюцца ў семантыцы вядомых слоў: *абвал* 'падзенне курсу нацыянальнай валюты', *круты* 'хлопец, матыў, сюжэт і пад.', *чаўнок* 'дробны гандляр імпортнымі таварамі, якія прывозіць з-за мяжы'.

У стылістычных адносінах неалагізмы дзеляцца на дзве групы – намінацыўныя і стылістычныя. Намінацыўныя неалагізмы выконваюць у мове функцыю абазначэння. Яны ўзнікаюць як назвы новых паняццяў і звычайна не маюць сінонімаў. Стылістычныя неалагізмы – яркі экспрэсіўны сродак, яны маюць станоўчую або адмоўную афарбоўку: *тусоўка* "эстрадная тусоўка і пад.", *круты* "крутыя грошы, падзеі і пад."

Неалагізмы – складанаскарочаныя словы і абрэвіятуры – пажадана ўжываць толькі добра знаёмыя і зразумелыя. У друку часта выкарыстоўваюцца надуманыя, штучныя ўтварэнні, зразумець якія цяжка без дадатковай расшыфроўкі: *МТЮГ выехаў на гастролі ў Гомель; Галавадзень у нас вельмі ўшчыльніўся*. Цяжка здагадацца, што *МТЮГ* – гэта Мінскі тэатр юнага глядача. Што да слова *галавадзень*, то яно не толькі незразумелае, але і двухсэнсоўнае, непрыгожае.

Ад неалагізмаў, якія створаны па прадуктыўных словаўтваральных мадэлях, неабходна адрозніваць лексічныя наваторы, прыдуманая пісьменнікамі, вучонымі, грамадскімі дзеячамі з мэтай павышэння мастацкай выразнасці і вобразнасці выказвання. Такія наваторы называюць *аказіянальнымі* словамі, або *аказіяналізмамі* (ад лац. *occasio* 'выпадак') (падобныя словы маюць і іншыя назвы: аўтарскія, індывідуальна-стылістычныя, аднаразовыя, паэтычныя і інш.).

Вялікімі майстрамі аказіянальных слоў былі класікі беларускай літаратуры: *небазор*, *вечнабыт*, *мазольнік*, *прасветач*, *праяснасць*, *нязгледны*, *прагледзіста*, *крыліцца*, *скурганіць* (Я. Купала), *жаўтацвецень*, *светазор*, *вольнаплынны*, *іскразяны*, *мнагалучны*, *срэбразвонны*, *шаўкарунны*, *цёмнакрыліць* (Я. Колас), *адлюстроўваць*, *мілагучны*, *мэтазгодны*, *дабрабыт*, *ажыццяўленне* (У. Дубоўка), *вершаруб*, *адумыславаты*, *небасяжны*, *блакітнець* (М. Танк) і інш. Некаторыя з аказіяналізмаў сталі здабыткам агульнанароднай мовы, а "гэта з'яўляецца яскравым сведчаннем таго, што аўтарская словатворчасць – адна з крыніц узбагачэння

лексікі сучаснай беларускай літаратурнай мовы” [58, с. 16]. Большасць аўтарскіх наватвораў, ужытых у канкрэтным кантэксте з пэўнай стылістычнай мэтай, не ўзнаўлялася ні самімі аўтарамі, ні іншымі пісьменнікамі, ні звычайнымі носьбітамі мовы. Таму аўтарскія неалагізмы не ўключаюцца ў слоўнікі агульнага карыстання. Але “не варта думаць, што аказіяналізмы – гэта нейкія непаўнацэнныя або сапсаваныя словы. Не, гэта словы сапраўдныя, і нават больш патрэбныя ў пэўным кантэксте, больш насычаныя па сэнсе і эмацыянальнай нагрузцы, чым звычайныя агульнаўжывальныя словы. Але спецыфіка іх заключаецца ў тым, што, абслугоўваючы пэўны кантэкст, прыватны выпадак, моўную сітуацыю, яны не прэтэндуюць на тое, каб замацавацца ў мове, увайсці ў агульнае ўжыванне” [30, с. 65].

ЗАПАЗЫЧАНАЯ ЛЕКСІКА

У сучаснай беларускай літаратурнай мове вылучаюцца словы, запазычаныя з іншых моў. Засваенне іншаземных слоў – натуральны вынік эканамічных, палітычных і культурных сувязей з іншымі народамі, вынік цесных моўных кантактаў. Запазычаныя словы прыходзяць у мову як новыя разам з новымі рэаліямі і паняццямі, радзей – як сінонімы да вядомых слоў.

У канцы 80-х – 90-я гады ХХ стагоддзя ў сувязі са зменамі ў грамадстве ў беларускую мову прыйшло шмат запазычаных слоў, звязаных з палітычнай сферай жыцця: *прэзідэнт, парламент, спікер, электарат, кансэнсус, інаўгурацыя, імпічмент, легітымны і г. д.*; навукай і тэхнікай: *камп’ютэр, дысплей, файл, драйвер, мадэм, маніторынг, факс, пейджэр, плеер і г. д.*; фінансава-камерцыйнай дзейнасцю: *бартэр, брокер, дылер, інвестыцыя, канверсія, спонсар, холдынг і г. д.*; культурай: *шоумен, хіт, дайджэст, бестселер, вестэрн і г. д.*; бытам: *гамбургер, чызбургер, спрайт, маркетынг, супермаркет, шопінг, кока і г. д.*

У літаратурных тэкстах запазычаная лексіка выконвае як намінацыю, так і стылістычную функцыю. Назвы нацыянальных прадметаў і з’яў, якія характарызуюць быт іншых народаў і не ўласцівыя для нашай рэчаіснасці, прынята называць э к з а т ы ч н а й лексікай. Экзатызмамі ў беларускай мове з’яўляюцца такія, напрыклад, словы як *абвер, бундэстаг, баўэр, вермахт, рэйх, пфенінг, фрау, фюрэр, шпэк* – звязаныя з жыццём Германіі; *дэндзі, лорд, лэдзі, мілорд, мілэдзі, сэр, спікер, шылінг* – з жыццём Англіі; *айран, арык, аул, кішміш, курултай, чайхана* – з жыццём і бытам цюркскіх народаў і г. д.: *Будзь праклята, чорнае ўчора!.. Клічуць заўтра тугія талтамы... І спавіта Афрыка чорная Бельм сары, нібы бінтамі...* (Г. Бураўкін) *Нас атакуюць гандляры малыя: “Хурма! Лаваш! Купіце кішміша!”* (П. Панчанка)

Разнастайную функцыю выконваюць в а р в а р ы з м ы (ад лац. *barbarus* ‘чужаземны’) – словы іншамоўнага паходжання, якія цалкам не асвоены нашай мовай (часам ўводзяцца ў беларускі тэкст у іншамоўным напісанні) і ўжыванне якіх носіць індывідуальны характар. У адрозненне ад экзатызмаў большасць варварызмаў абазначае паняцці, што маюць у беларускай мове найменні. У творах пэўная частка варварызмаў тлумачыцца ў падрадкавых аўтарскіх заўвагах, сэнс іншых раскрываецца ў кантэксте, а некаторыя, найбольш вядомыя, зусім не тлумачацца: *І было б акэй, ды ля вакзала ты з Масквы сяржанта напаткала.* (В. Шніп) *Ну так, цяпер я экспанат. Але, калі хтосьці з вас скажа: “Sic transit Gloria mundi”* (Так мінаецца зямная слава (лац.), я запырачу. Хіба рацыя наракаць мне на свой лёс? (У. Арлоў)

Маўленне, насычанае варварызмамі, называецца м а к а р а н і ч н ы м (тэрмін “макаранічны” паходзіць з італ. *roesia maccheronica* – жартоўныя ці сатырычныя вершы, тэкст якіх перасыпаны запазычанымі словамі ці словамі, складзенымі на замежны манер). Звычайна ў творах макаранічнае маўленне ўжываецца для стварэння камічнага эфекту:

З а х о д н і в у ч о н ы. *Паньске імен і назвіско?*

Я н к а. *Янка Здольнік, пане вучоны.*

З а х о д н і в у ч о н ы (запісваючы ў нататкі, голасна). *Януш Здольніцкі. Незаводне тып Выходне-Крэсавэго поляка з немалон дозон крві познаньско-гуральскей. Людносьць абэцне розкішэвя сень на две галэнзі родовэ: племен бялорусінув і племен тэж бялорусінув з*

походзэння рэнэгатув і дэгенэратув. Мова ойчыста – огульно-польска, незвычайнае удасканалёна, ено з велькон домешкон незрозумялых слув. (Я. Купала)

ФРАЗЕАЛАГІЧНАЯ СТЫЛІСТЫКА

Стылістычная афарбоўка фразеалагізмаў

Фразеалагізмы ўзнікаюць для выражэння разнастайных мадальных ацэнак і адносін да выказвання. У сэнсавай структуры фраземы прысутнічае стылістычнае значэнне, якое складаецца з двух кампанентаў: 1) функцыянальна-стылістычнай афарбоўкі, якая паказвае на прыналежнасць да адпаведнага стылю; 2) эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі, якая надае выказванню урачыстасць, іранічнасць, жартаўлівасць і іншыя адценні значэння.

Паводле функцыянальна-стылістычнай канатацыі ўстойлівыя адзінкі мовы падзяляюцца на дзве групы: функцыянальна замацаваныя за пэўнымі стылямі і функцыянальна не замацаваныя за канкрэтным стылем. У першай групе вылучаюцца кніжныя, размоўныя і прастамоўныя фраземы. Як зазначае І.Я.Лепешаў, кніжныя фразеалагізмы (іх каля 3%) выкарыстоўваюцца ў публіцыстычным, навуковым і мастацкім стылях [28, с. 204]. У “Слоўніку фразеалагізмаў” І.Я.Лепешава такія фраземы падаюцца з паметай *кніжн.*: *пятая калона, калос на гліняных нагах, вежа са слановай косці, вузкае месца, мафусаілаў век, кануць у лету, між (паміж) Сцылай і Харыбдай.*

Самы шырокі стылявы пласт складаюць размоўныя фраземы (67%), якія выкарыстоўваюцца ў мастацкай літаратуры і бытавых зносінах. У слоўніку І.Я.Лепешава яны маюць памету *разм.*: *сядзець на чамаданах, пахадзіла рука, з месца ў кар’ер, ставіць крыж, хадзіць (стаяць) на задніх лапках, ні дня ні ночы, біць язык аб зубы.*

Да найбольш зніжанай часткі фразеалагізмаў адносяцца прастамоўныя (каля 12%), якія найчасцей ужываюцца ў вусным маўленні і мове персанажаў мастацкай літаратуры. “Слоўнік фразеалагізмаў” падае іх з паметай *прост.*: *заліваць пушку, адчыняць ілбом дзверы, лезці на ражон, ставіць мазгі на месца, трасіць з хваробай, вушы развесішы, разводзіць тары-бары.*

У галіне фразеалагічнай стылістыкі існуе і такі разрад, як функцыянальна не замацаваныя фразеалагізмы (18%). Ён папаўняецца за кошт кніжных і размоўных фразем. Паняцце функцыянальнай незамацаванасці не атаясамліваецца з паняццем стылістычнай нейтральнасці і міжстыльёвасці. Функцыянальна не замацаваныя фразеалагізмы, як правіла, вызначаюцца эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай: *свет цэлы, жывое слова, ад шчырага сэрца (душы), трымаць сябе ў руках, далёка хадзіць не трэба, уздыхнуць на поўныя грудзі, вастрыць зброю.*

Пры характарыстыцы эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі ўлічваюцца ацэначнасць, эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць. Некаторыя фраземы выражаюць адабрэнне: *брацца за розум, па душы, узыходзячая зорка*, неадабрэнне: *калоць вочы, душа мохам абрасла, корчыць гультая*, іранічнасць: *калені дрыжаць, жабе па калена, ганяць гусей*. Многія фраземы сумяшчаюць функцыянальна-стылістычную і эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку: *і блізка не стаяў (разм., пагард.), трымаць высокая сцяг (кніжн., узнёсл.)*.

Шматзначнасць фразеалагізмаў

Фразеалагізмы могуць мець не адно, а два або радзей – тры-чатыры значэнні, што неабходна ўлічваць пры іх ужыванні. Напрыклад, фразема *не за гарамі (не за гарой)* мае два значэнні: ‘блізка’: *Да змроку дзед ва Урэччы, і дом не за гарой.* (М.Лужанін) і ‘хутка’: *Былыя сябры і самы блізкі з іх, Янка, зараз думваюць, як замацавацца ў якой-небудзь школе – восень не за гарамі.* (Я.Колас) Фразеалагізм *глядзець у рот* замацаваўся ў мове з двума значэннямі: ‘уважліва і лісліва, угодліва слухаць каго-небудзь’: *Жонку ў думках Іван папракаў, што яна так аддана, так шчыра глядзела ў рот перастарэламу жаніху.* (І.Шамякін) і ‘зайздросцячы,

уважліва сачыць за тым, хто есць, п'е': *Прыгожы квас, і прыемна глядзець, як ён булькае... Хто ж небудзь ды вып'е. А Вярункі, Міцькі, Кацькі – у рот глядзець.* (М.Лынькоў) Фразема *па самае (-ыя) годзе* мае тры значэнні: 'спаўна, як толькі можна (рабіць што-небудзь, дастацца каму-небудзь і пад.)'; 'вельмі строга (караць, біць і пад.)'; 'вельмі глыбока (уваліцца, праваліцца куды-небудзь)'. Устойлівая адзінка *ўбірацца ў сілу* ўключае чатыры значэнні: 'станавіцца больш стальым'; 'хутка расці, буйна развівацца'; 'усталёўвацца, умацоўвацца'; 'умацоўваць сваё становішча'. Для большасці полісемантычных фразем характэрна стылістычная аднароднасць значэнняў, якія з'яўляюцца аднолькавымі як з функцыянальна-стылістычнага, так і з эмацыянальна-экспрэсіўнага боку. Так, прыватныя значэнні фразем *вылятаць у трубу, вымотваць жылы, даваць волю рукам* падаюцца ў "Слоўніку фразеалагізмаў" І.Я.Лепешава з паметамі *разм., неадабр.* Такія паметы сведчаць пра выразны характар устойлівых выразаў.

Сістэмныя адносіны на фразеалагічным узроўні

Вылучаюць фразеалагізмы з аманімічнымі, сінанімічнымі і антанімічнымі адносінамі. Аманімічныя фраземы – гэта моўныя адзінкі, аднолькавыя па сваім кампанентавым складзе і структурнай арганізацыі, якія не маюць ніякай агульнасці ў значэннях і непадобныя па этымалагічных вобразах. Звернемся да выразу *адным словам*, які ў "Слоўніку фразеалагізмаў" І.Я.Лепешава разглядаецца ў розных слоўнікавых артыкулах. У першым – падаецца з паметамі *разм., адабр.* і значэннем 'добры, варты ва ўсіх адносінах': *Адным словам хлопец: шляхоцкага заводу, з рызыкай, з усякай далікатнасцяй і ўсё такое.* (Я.Купала) Другі слоўнікавы артыкул фіксуе фразему *адным словам* як функцыянальна не замацаваную, у значэнні пабочнага слова 'карацей кажучы, завяршаючы сказанае': *Адным словам, было над чым задумацца.* (Я.Маўр)

Сінанімічныя адносіны характэрны для розных па гукавым складзе фразеалагізмаў, якія абазначаюць адзін і той жа аб'ект рэчаіснасці. Адрозніваюцца такія фраземы і ў стылістычных адносінах. Напрыклад, выраз *цьма цьмушчая* размоўны, сінанімічныя яму фраземы – *ад пуза* (прастамоўная), *не кот наплакаў, у кожнай кішэні па жмені* (размоўныя, жартаўлівыя), *дай божа* (размоўная, з афарбоўкай адабрэння).

Фразеалагічныя антонімы – выразы з палярна супрацьлеглым значэннем: *у роце растае – расце ў роце, не ў сваім розуме – пры сваім розуме, сваімі рукамі – чужымі рукамі, на словах – на справе, з іншага цеста – абое рабое, аднаго крою, аднаго поля ягада, адным лыкам шытыя, адным мірам мазаны, два боты пара.*

Стылістычнае выкарыстанне фразеалагізмаў у публіцыстычным і мастацкім маўленні

Фразеалагізмы могуць выкарыстоўвацца з пэўнымі стылістычнымі мэтамі ў нязменнай форме і ў трансфармаваным выглядзе. Нязменнае ўжыванне фразем надае аўтарскаму маўленню маляўнічы, вобразны характар: *Міканора каморнік разоў сорак абкруціць вакол пальца.* (І.Мележ) *Добра ўвесну маладым і дужым, добра той шчасліваю парой, калі мы кахаем, любім, дужым, калі сталасць, старасць – за гарой.* (С.Дзяргай) *Школа – заветны дом маленства і юнацтва, і ці будзе дарагім, родным ён таму, хто за гады навучання не кінуў пальцам, каб упрыгожыць гэты дом?* (В.Вітка) У маўленні персанажаў фраземы – адзін са сродкаў эмацыянальна-экспрэсіўнай характарыстыкі: *"Чаго ты крычыш? – абазвалася накрыўджаная буфетчыца. – Я старая жанчына. Бач, які герой знайшоўся. Сам кату на пяту, а распараджаецца.* (К.Чорны) *Потым стары ўспамінае пра сваё ранішняе здарэнне. Спазніўся вось толькі дарма, выбраўся з дому ў свіныя галасы.* (Я.Брыль)

Да творчых прыёмаў выкарыстання фразеалагізмаў адносяцца:

1. Змяненне лексічнага складу фраземы пры захаванні яе семантыкі. З мэтай прыстасавання ўстойлівай адзінкі да абмалёўкі адпаведнага вобраза можа замяняцца адзін і

больш кампанентаў: -- Ячмень, браце, жаў. Цэлы дзень! Ажно ў вачах жоўта. (Я.Брыль) Патрабаваннімі кантэксту абумоўлена замена кампанента ў фраземе ў вачах цёмна. Слова жоўта, набываючы нечаканае семантычнае напаўненне, актуалізуе сэнс устойлівай адзінкі. У фразеалагізма *вынаходзіць веласіпед* 'гаварыць пра даўно вядомае' зафіксаваны варыянты: *Дзеля чаго пішуцца дысертацыі, альбо ці доўга яшчэ настаўнік будзе вынаходзіць кола?* ("Настаўніцкая газета") *Не трэба "выдумляць веласіпед", бо методыкі інтэграцыі хворых дзяцей у здаровае грамадства існуюць.* ("Звязда")

У фразему могуць уводзіцца іншыя словы, часцей за ўсё паясняльныя: *Няхай праветрыца, праверыць нашы, як ён кажа, "мышалоўкі", паспытае мінёрскага хлеба.* (Я.Брыль) *Выгнаная з роднай хаты бядою, яна служыла ў гарадскіх чыноўнікаў і, з горкай працы рук, дапамагала брату-палітвязню.* (Я.Брыль) Азначэнні мінёрскі, горкая канкрэтызуюць вобразны сэнс устойлівага выраза.

Для ўзмацнення эмацыянальнасці кантэксту можа скарачацца колькасць кампанентаў фраземы: *Пане, кажу яму, ён ні за што вас, як муху, плясне.* (Я.Брыль) *Ён чуў цяпер сяброўскі дружны смех, і здаецца, дарэчы было б праваліцца.* (Я.Брыль) Выразы *ні за што, праваліцца* – скарачаныя адзінкі *ні за што ні пра што, праваліцца праз зямлю.*

2. Змяненне сэнсу фраземы пры захаванні сталага лексічнага складу. Гэта адбываецца ў тым выпадку, калі фразеалагізм ужываецца як устойлівы зварот і як свабоднае спалучэнне слоў: *Цяпер усе на вёсцы, абы размова зайшла пра Ганьчынага бацьку, кажуць, што ён сабакам сена косіць. Ганька не можа зразумець, чым сабакам спатрэбілася столькі сена, што бацька так доўга косіць і ўсё не вяртаецца. І наогул, чаму сена – сабакам? У іх вёсцы ні адзін сабака сена не есць.* (А.Васілевіч)

3. Спалучэнне ў адным выразе некалькіх фразеалагізмаў: *Ён адразу ж забіў трывогу ва ўсе званы* ("Вожык") Выраз *забіць трывогу ва ўсе званы* ўключае фраземы *біць трывогу і званіць ва ўсе званы.*

МАРФАЛАГІЧНАЯ СТЫЛІСТЫКА

Стылістыка словаўтварэння і часцін мовы – адна з састаўных частак стылістыкі беларускай мовы.

Словаўтваральныя сродкі беларускай мовы вылучаюцца яркай стылістычнай афарбоўкай. Гэта абумоўлена развітай сістэмай словаўтварэння, прадуктыўнасцю ацэначных афіксаў, якія надаюць слову разнастайныя экспрэсіўныя адценні, і функцыянальна-стылявой замацаванасцю некаторых словаўтваральных мадэлей.

Стылістычны аналіз словаўтварэння звязаны з асаблівасцямі ўжывання суфіксаў суб'ектыўнай ацэнкі, вызначэннем іх функцыянальнай прыналежнасці і маўленчай экспрэсіі пры стварэнні індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў.

Яркай стылістычнай афарбоўкай вылучаюцца іменныя часціны мовы, у прыватнасці, назоўнікі, прыметнікі і займеннікі.

Пры стылістычным аналізе назоўнікаў найперш звяртаецца ўвага на асаблівасці выкарыстання

– уласных і асабовых імён;

– роду і ліку;

– склонавых формаў;

а таксама

– актывізацыі сэнсавай нагрузкі назоўнікаў.

Стылістычны падыход да прыметнікаў звязаны з

– аналізам іх функцыянальнай неаднастайнасці;

– характарыстыкай асаблівасцяў выкарыстання формы ступеней параўнання прыметнікаў;

– выяўленнем стылёвай адметнасці кароткай формы прыметнікаў;

- вызначэннем мастацкай ролі прыёму канцэнтрацыі прыметнікаў у тэксце.
- Займеннік як часціна мовы ў стылістычным плане вылучаецца
- строгай функцыянальнай замацаванасцю;
- асаблівасцю актывізацыі выяўленчага патэнцыялу і экспрэсіўнасці ў кантэксце мастацкага твора.

СТЫЛІСТЫКА СЛОВАЎТВАРЭННЯ

Словаўтварэнне ў беларускай мове дзякуючы багаццю разнастайных ацэначных афіксаў з’яўляецца адной з яркіх крыніц маўленчай экспрэсіі.

Стылістыка словаўтварэння назоўнікаў

Найбольшай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай валодаюць суфіксы суб’ектыўнай ацэнкі назоўнікаў.

Ад назоўнікаў, нейтральных у эмацыянальна-экспрэсіўным плане, шляхам афіксацыі можна ўтварыць словы, якія маюць яркае ацэначнае значэнне. Да такіх адносяцца суфіксы -*эйк-а* (-*ейк-а*), -*к-а*, -*ачк-а*, -*ечк-а*, -*ус-я*, -*аньк-*, -*еньк-а* (-*эньк-а*), -*ынк-а*, -*ушк-а*, -*ык-*, -*ік-*, -*ок-*, -*атк-*(-*ятк-*), -*улк-*, -*ц-* з памяншальна-ласкальным значэннем, звычайна з адценнем станоўчай ацэнкі:

Надзейка адняла ад твару насоўку. Вочы былі сухія і калючыя. (П. Васючэнка)

Так, і праўда: *непадобны быў Сымонка* да другіх. (Я. Колас)

І помні, *Ганначка*: ніколі я не забуду аб табе... *Спіць Гануся* ціха-роўна, ружавеюць яе шокі. (Я. Колас)

Цяпер ён (Целеш) часцей супыняўся і прыслухоўваўся. – *Тата, татачка...* -- *шаптала дзяўчынка.* – *Зараз, зараз дойдзем, дачушка...* -- *шаптаў ён у адказ.* – *Пачакай яшчэ хвіліначку, мая родная...*

Губы яго бесперастанку шапталі: -- *Цішэй, дачушка, цішэй, мая родная. То немцы шукаюць нас.*

Дзяўчынка дрыгала ўсім сваім маленькім худзенькім целам. (І. Шамякін)

Гаворка пойдзе пра каханне... Каторая ж была першая? Няможна казаць, што ёю была тая благодная васьмікласніца з вострым тварыкам, якой Валенты колісь пасабляў несці партфелік, бо там быў толькі ружовы дымок кахання". (П. Васючэнка)

Кінулі мы ветру сцежкі-межанькі, Пасумнела на старых кутах. (Л. Геніюш)

Сніцца рунь праросламу зярнятку.

На таку свой лоб не кволіць цэп.

Сноп засватаў ніву. І спачатку

Пачынае шлях нязводны хлеб. (Р. Барадулін)

Цякуць, каб паўтарыць маленства

І зноў памкнуцца ў свет рачулкамі,

З шаленства ўпасці ў паслушэнства,

Змірыцца з рэчышчамі мулкімі. (Р. Барадулін)

Да Пятра зязюленька

Ў лесе кукавала;

Да шлюбу Гануленька

Весела спявала. (У. Жылка)

Твой лёгкі лёс і ў семдзсят гадоў

Святлейшы будзе за граду настурак,

І пчолы з плачам маладых удоў

Зламаюць крылцы аб глухі падмурак. (Л. Дранько-Майсюк)

Асабліва шырока выкарыстоўваюцца суфіксы з памяншальна-ласкальным адценнем у творах для дзяцей:

*У міску – Валерку,
Дзяніску ў талерку
Налівае мама суп
З малака, з аўсяных круп. (Л. Пранчак)*

*Дзед пытаецца ў Анюткі:
-- Ты чаго надзьмула губкі?
Хто пакрыўдзіў Аню, дзеці?
Адказалі дзеці:
-- Вецер!*

*Пацягнуў яе за коску
І растрос усю прычоску. (Л. Пранчак)*

Памяншальныя суфіксы могуць выражаць і адмоўную функцыю з рознымі экспрэсіўнымі адценнямі – пагарды, знявагі, іроніі і г.д.:

– Стары жмот! Усю мазню сваю прадаў. Нічыіх больш работ не парэкамендаваў. (І. Шамякін)

*На трэці вечар Надзейка адлавіла яго (Валентага), як зайца, на выхадзе з бібліятэкі. -
- Так і ведала, што ты тут сядзіш,-- сказала яна лагодна. – Эх ты, зубрылка. (П. Васючэнка)*

-- Што вы спяваеце, смярдзючыя чалавечкі? Хто ж вы такія?! – Мы святыя, поп, -- сказаў Выліваха. (У. Караткевіч)

Праўда, самі сельсаветчыкі ўдзень былі ў сельсавеце, а нанач (мусіць, да прыходу чырвонаармейцаў) ішлі ў лес. (Г. Далідовіч)

Там у некаторых дакуменціках і твой ганаровейшы подпіс пастаўлены: кароткі, з даўжэзным хвостом. (А. Кулакоўскі)

*Затрымаўся б так гадкоў на сорок –
Быў бы сёння мудры, як і ўсе,
І як той бязгрэшны пракурорык,
Што мяне за лацканы трасе. (Н. Гілевіч)*

*Вось “гасцей” бабулі з радасцю прымаюць
І таму, што ўсе свае, а не начальнічкі. (Н. Гілевіч)*

Словы з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі характэрны і для гумарыстычна-сатырычных твораў, у якіх з сарказмам высмейваюцца ці парадзіваюцца рысы характару, манера паводзін і таму падобнае канкрэтных асоб ці літаратурных герояў. Звернемся да літаратурных пародый на творы некаторых аўтараў вядомага беларускага паэта Міхася Скоблы:

Касмічная адысея

*Пераступіла космасу парог...
Для вас я сёння абнаўлю убор,
Скафандр накрыву яркаю хусцінкай.
Нарэшце заўтра выхад на арбіту
Планеты незнаёмай і чужой.
З. Дудзюк.*

*Ракетныя равуць рухавікі,
На Байкануры воклічы і кветкі.
Зайздросны шэпт:
-- Дабраліся-такі
І ў космас беларускія паэткі.*

Ой, ляцелі гусачкі

Я жыву пад сузор’ем Льва.
Плыву супроць плыні Гальфстрыма.

Ой, ляцелі гусі...

А маладзік цікаўны, малады
Пільнуе вокны паштальёнкі Мані.

В. Аколава.

Ой, ляцелі **гусачкі** на Гальфстрым
Праз Дунай, што сох у чаканні.
А сусед Сцяпан ды нажы гайстрыў,
А нажы былі ад сячкарні...
Ой, пайду я на **зеляненькі** луг,
Ой, пушчу **вяночкі** па рэчцы...
Што ў маіх радках ды народны дух –
Пагаджайцеся, не пярэчце!

Разнастайныя экспрэсіўныя адценні як негатыўнай, так і станоўчай ацэнкі выяўляюць суфіксы, якія ўказваюць на асобу:

-- *Во **падлюга**, во **хітрун**. Гэта ж каб назаліць больш, дык ён знарок паставіў вулей пад мой плот... – бурчаў сабе пад нос Саўка.* (Б. Сачанка)

*Мала хто мог зраўняцца ў Крушніках і з Ульянаю. Стала яна такой **весьлухай** і глядзела людзям у вочы так шчыра і светла, што, здавалася, яна ўвесь час цешыцца, любуецца жыццём і налюбавацца ім не можа.* (А. Кулакоўскі)

*Быў у нас адзін **старыкан**, дзядзя Косця мы звалі яго.* (М. Зарэцкі)

*...гляджу, у нашым агародзе Завёўся **аглабельчык**, борахрат.* (С. Законнікаў)

На галіне

Пры даліне

Ліст на дрэве марна гіне:

Ліст зялёны, ды ўмірае.

*Ліпа, **матухна** старая,*

Ой, сыночка свайго скіне! (Я. Колас).

Суфікс **-іх-а(-ых-а)** надае прастамоўны характар назоўнікам жаночага роду, якія паходзяць ад уласных і агульных назоўнікаў мужчынскага роду, характарызуе асобу жаночага полу паводле роду заняткаў, сямейнага становішча (асоба жаночага полу называецца па прозвішчы і імені мужа):

*Вялікага клопату Якаў не меў, гадуячы іх (сыноў): рانیцай **Якавіха** высыпала на стол чыгун-вядзёрнік бульбы ў мундзірах, налівала міску малака – садзіцеся і ешце.* (М. Лобан)

*– Нешта **Іваніха** зайшла была: “Ну як ты жывеш, маладзіца?” – Жыву, кажусь, пакуль дзеці з голаду не павытручваліся.* (М. Лобан)

***Фельчарыха** як у ваду глянула: на канане, звіўшыся ў тры пагібелі пад шынялём, ляжаў чалавек.* (М. Лобан)

*Генерал аб нечым перамаўляўся з **генераліхай**.* (П. Васючэнка)

*– Не разберацеся. Бо ён без мяне нічога вам не скажа! – ужо ўпарта, загараючыся, заявіла **Грыбчыха**. Яна штурхнула мужа. – Што ж ты маўчыш, як язык прыкусіўшы!* (І. Мележ)

*І загрымеў Лецечка, як, пэўна, больш ненавісны Веры Канстанцінаўне, як чалавек, прозвішча якога яна ўжо ведала, у кабінет **дырэктарыхі**.* (В. Казько)

Суфіксы -к-, -ц- для абазначэння асобы жаночага полу паводле прафесійнага занятку:

Там сонейка ў поўдзень і месяц ўначы, і Нёмнавых хваляў чароўная сіла, бабуся старэнькая, лён прадучы, **пазтку** так моцна кахаць навучыла. (Л. Геніюш)

Тут жа зайшла сюды **радыстка** Савельева – высокая, светлавалосая, у зялёнай спадніцы і гімнасцёрцы, падпяразаная салдацкім рэменем... (Г. Далідовіч)

Учора **паштарка** прынесла яму (Віктару) пісьмо з Мінска, ад былой жонкі. (М. Капыловіч)

Загадчыца даўно не заходзіла ў майстэрню. (М. Капыловіч)

Маладзенькая **прадаўшчыца**, сама яшчэ дзіця, узяла Толіка за ручку і павяла за прылавак. (М. Капыловіч)

-- **Доктарка**, -- пытаецца, -- збрахаў старому Іван ці не? Ці лечыць сонца? (Т. Бондар)

Генеральскі абед губляў абароты. Усё радзей паказвалася **афіцыянтка**, усё менш было працы Валентаму, які пачаў назыхаць... (П. Васючэнка)

У дзіцячых вершах пра жывёл з дапамогай суфіксаў **-іх-а(-ых-а)**, **-ак-** ці без іх выражаюцца адносіны ён – яна, тым самым дзеці больш дакладна ўяўляюць прадмет гаворкі. Для прыкладу прыгадаем творы для дзяцей Л. Пранчак:

Раз і двас –
Кіслы квас.
Двас і трыс –
Хітры ліс.
Трыс – чатырас –
Я ўжо вырас...

Аты – баты,
Кот вусаты.
Люлі – люлі,
Любіць гулі.
З мышанятамі таксама.
Покуль іх **мышыха**-мама
Варыць дзецям суп з аўсянкі, --
Ён гуляе ў даганянкi...

Вучыць азбуку **гусак** –
Задавака і дзівак.
Выхваляецца:
-- Гу-гу,
Я сказаць усё магу...

Некаторыя суфіксы з эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай надаюць прастамоўны характар выказванню. Да такіх адносяцца суфіксы **-эч-а**, **-ыск-а** і інш.:

Халадэча на двары –
Люты на календары. (Л. Пранчак)

Даўно ўжо тыя ж дні й не тыя,
І я, патрэпаны, не той.
Як жудасна **вятрыска** вые,
Нібы над згубаю маёй. (У. Жылка)

Што быць сляпымі немагчыма,
Цямрэчы трэба нішчыць ловы. (Р. Барадулін)

“А я ж увесь дзянёчак усё гляджу ў твой бок. Хоць і дарогі няма, а я ўсё гляджу. Знаю, што ты толькі тут ісці будзеш. Калі атрымаў, думаю, **пісямко**, то нідзе дзенецца – прыедзіць”. (Я. Сіпакоў)

Суфіксы **-осць-(-асць-)**, **-ств-** надаюць назоўнікам абстрактна-кніжны характар:

...Лук'янскі гаварыў пра мабілізацыю. З першых дзён нямецкай вайны пагналі ў войска, і тымі ж днямі сям'ю выгналі ў **бежанства**. (К. Чорны)

Адзінства гартаваць людзей павінна,
Каб **раз'яднанасць** не магла ў бацькоў
Бацькоўства адабраць, пазбавіць сына
На хлеб і сонца спадчынных правоў. (А. Куляшоў)

Бязмежнасць жыве ў снегападах,
завейныя мрояцца дні,
а позірк шукае ў паглядах
іскрынку жывой цеплыні. (Р. Баравікова)

Я пішу пра салодкую **цьмянасць** –
Толькі з ёю магу маладзець;
Дзе каханне, а дзе **закаханасць**,
Аніяк не хачу зразумець. (Л. Дранько-Майсюк)

Расказваць пацалункамі гатовы
Табе да раніцы пра **хараства**,
Бо пацалункі – гэта тыя словы,
Дзе літары складаюцца ў святло. (Л. Дранько-Майсюк)
Зорка смутку зямнога,
Ты ўзышла, як святая адплата
За **бяздумнасць** былога,
За ўсіх тых, перад кім вінаваты. (С. Законнікаў)

Галасы крыху знасіліся, паселі,
А **натхнёнасць**, а пачуцці – незгасальныя! (Н. Гілевіч)

Пры канцэтрацыі такіх назоўнікаў ў тэксце часам ствараецца адцягнены, “халодна-рэалістычны” вобраз:

Праз сонечны яго пагляд
Душа заўважае **халоднасць**,
І дзіўную трывог **нязгоднасць**,
І ў **цвярозасці** разлад.
Праходзіць ён па-над зямлёй,
І да зямлі самой **бяспечнасць**.
І ўсё ж глухая **бессардэчнасць**
Да працы й клопату людзей. (У. Жылка)

Сустрэкаюцца ў творах адзяслоўныя назоўнікі з суфіксамі **-анн-**, **-энн-**(**-енн-**), **-нн-**, **-ізацы-**, **-ацы-** і інш., якія таксама надаюць назоўнікам абстрактна-кніжны характар:

Луг **пазнання**, багаццем дужы,
Багавейна цвіў і цвіце.
Матылькамі шчырыя душы
Ловіць сэнс на глухой **вярсце**. (Р. Барадулін)

Каб пасвятлеў твой **цёмны вопыт**,
Спяшайся да агню свайго!
Каханне ў цяні ад Еўропы –
Імгненне, і не больш таго... (Л. Дранько-Майсюк)

Сярод глабальных думак і **ўзрушэнняў**
Хвалюе сціплай радасці аблог –
Прылёт іпака і парастка з **'яўленне**,
Дрэў з небам таямнічы дыялог. (С. Законнікаў)

Кінуўшы траву, яна (маці) зірнула на яго, і Васіль заўважыў, як на твары яе з'явілася шкадаванне. (І. Мележ)

*Калі яна (Ганна) паслухмяна тулілася, яго (Васіля) поўніла дзіўнае, незразумелае і невыказна харошае **тамленне** ў грудзях".* (І. Мележ)

*Каб зніклі колеры і цені, **Сумненні**, сум, прастора, час; І толькі вечнасці **свячэнне** Ахутвала пяшчотна вас.* (А. Грачанікаў)

*Перад тым як рупліва ўзяцца За адшліфоўку грацыі, Бегла разгледзім ролю танца У развіцці **цывілізацыі**.* (А. Грачанікаў)

*На экране – беларускія вячоркі. Адмыслова! Хоць і **тэатралізацыя**.* (Н. Гілевіч);

*Яму (Буркевіцц) патрэбная была **канцэнтрацыя**, але засяродзіцца не давалі суседзі блоку – яны бесперастанку ўключалі магнітафон з шлягерамі маладой Алы Пугачовай.* (П. Васючэнка)

Некаторыя суфіксы з павелічальна-ўзмацняльным значэннем нясуць выказванню адмоўную канатацыю. Да такіх адносяцца словы з суфіксамі **-уг-(-юг-), -дл-, -ішч-**:

*Каб пачула Міхалаў лексікон Вольга, то не напала б на мужа. Але Рачыцкі **хітруга**: пры жонках Вользе і Веры – рабіўся сапраўдным джэнтльменам – ніякіх лінгвістычных вольнасцей...* (І. Шамякін)

*...Валентага абліло сінім смярдзючым дымам, а “МАЗ” – жалезнае **страшыдла** – панёсся сваёю дарогаю.* (П. Васючэнка)

*Людзі, воўк! Сюдэ! Сюдэ!—
Разагнаў усіх (авечак) **звяруга**,
Трох на месцы палажыў,
А баранчыка схапіў
І панёсся ў лес, **зладзюга!*** (Я. Колас)

*Полем, лесам, гаем, лугам
Я хаджу, тужу, смяюся...
Я – бяздомны **валацуга**,
Я на свеце валачуся.* (Л. Пранчак)

*І раптам вось гэта аднекуль нахлынула
Такая туга, такая **самоцішча**,
Што станеш наўмысна пад цёмнымі ліўнямі –
І не, не крануць, анічуць не замочышся.* (П. Панчанка)

Для беларускай мовы характэрны так званыя *адзінкавыя назоўнікі*, якія ўтвараюцца ад рэчыўных і зборных назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў **-ін- (-ын-), -інк-(-ынк-)**: *лазіна, гарошына, лазінка, пясчынка*. У творах мастацкай літаратуры сустракаюцца абстрактныя назоўнікі, утвораныя па ўзору назоўнікаў са значэннем адзінканасці:

*І гэтакі ж страх (балючая **страшынка**) –
Цяпер найбольш для маіх плячэй.
Усё аддаў бы і на ўсё рашыўся,
Каб толькі знік ён з дарагіх вачэй.* (Л. Дранько-Майсюк)

Стылістыка словаўтварэння прыметнікаў

Для словаўтварэння прыметнікаў таксама характэрна выражэнне разнастайных ацэначных значэнняў пры дапамозе афіксацыі. Да найбольш прадуктыўных тыпаў экспрэсіўна афарбаваных суфіксаў адносяцца памяншальна-ласкальныя, павелічальна-ўзмацняльныя і непаўнаты якасці.

1. Памяншальна-ласкальныя суфіксы **-еньк- (-эньк-), -аньк-, -енечк-, -ютк-, -юсеньк-**:

Двое **лепшанькіх** (шчанят) сяк-так адваяваў, а во гэтае, нягэглае... (Б. Сачанка)

Усё магло б стацца інакш, каб не яфрэйтар Шалабаеў, які распачаў знаёмства з Валентым з таго, што моўчкі адабраў у яго **навіоткую** папружку, а ўзамен даў абшарпаную. (П. Васючэнка.)

Больш бы даражыў Кожным днём сваім,-- Каб другі раз быў **Маладзюсенькім!** (М. Танк)

2. Павелічальна-ўзмацняльныя суфіксы **-озн-, -ізн-, -энн-, -эзн-, -ізарн-, -эразн-, -іст-(-ыст-)**:

Яна звеівае галаву яшчэ ніжэй, потым неспадзеўкі ўскідае яе, і Васіль бачыць, што вочы яе, цёмныя, **глыбозныя** ў блеклым ранішнім святле, радасна блішчаць. (І. Мележ.)

Непадалёку ад грушы, на пагорку, сівеюць два **вялізныя** камяні. (Б. Сачанка)

На нейкі час Васіль забыўся на ўсё. Сорам, **страшэнны** сорам падганяў яго, прымушаў паўзці. (Б. Сачанка)

І, як пачварнае чорнае сонца, сядзеў у збегу гэтых праменьняў кашлаты **велічэзны** павук са срэбным крыжам на спіне – Аракна... (У. Караткевіч)

Перад вамі пажар **вялізарны**, Густы, цяжкі ваенны дым. На паясы дарог нанізаны Палаючыя гарады. (П. Панчанка)

Там у некаторых дакуменціках і твой ганаровейшы подпіс пастаўлены: кароткі, з **даўжэзным** хвостом. (А. Кулакоўскі)

Заскрыпелі, застагналі **таўшчэразныя** гладкакамлёвыя хвоі, густа і жалобна зашумелі кашлатыя яліны. (Я. Колас)

Што ў **агромністым** свеце шукаў? Толькі волю, адзіную волю. (С. Законнікаў)

Хмар **дажджыстых** імжу Праганю, як ліхое напасце. Слёзы ўцёршы, скажу Пра пагаслае ў хаціне шчасце. (М. Мятліцкі)

3. Суфіксы непаўнаты якасці **-ават-(-яват-), -яв-, -ёс-**:

Хоць прысак у прыцемку не атух,

Халаднавата вуголлям галодным.

У незнаёмай мове моліцца дух,

Але застаецца розум халодным. (Р. Барадулін)

У такі час з хаты, недалёка ад той, дзе дзяўчына брала ваду, выйшаў на ганак, пацягваючыся, хлопец з хмурнымі заспанымі вачыма, з калматай ні то **русявай**, ні то цёмнай чупрынай, з упартымі губамі. (І. Мележ)

Іван высунуў галаву. Прыемны для вачэй паўзмрок. З яго выступалі **сукаватыя**, неабчасаныя латы, не зусім зграбныя, крывыя крукі. (Б. Сачанка)

Прастамоўны характар прыметнікам надаюць суфіксы **-эч-, -ушч-**:

Бярозы не хочуць рабіцца крыжамі, Бярозам ахвота зімою гарэць У печы – і плечы **старэчыя** грэць. (В. Шніп)

Кошка Рыска,

Кошка Рыска,

Ты **хітрушчая**,

Як ліска.

(Л. Пранчак)

Прылёг прамень **хітрушчы** на грудок

І, знай сабе, свідруе халадэчу,--

сумуе снег, размазаўся лядок... (Р. Баравікова)

Аказіянальнае словаўтварэнне

Шырока выкарыстоўваюцца складаныя словы. Многія з іх – аўтарскія наватворы, глыбока асацыятыўныя, з незвычайнай семантыкай:

Так у гульнях і забавах
Дзень за дзень міналі ўслед,
А ў ночку на Купалле
Ў лес шукаць бег агняквет. (У. Жылка)

Блакiтнаплашчы з захаду
Дзень хiлiць русу галаву
I ў спрат ссытае **скарбы-знахады** –
Залатапроменi ў ставу. (У. Жылка)

Можжа ў дол пахавалi,
Можжа сняжком замяло...
На **чалавекапавале**
Нормы тады не было. (С. Законнiкаў)

Важную сэнсавую і эмацыянальную нагрузку нясуць прыдаткі пры назоўніку:
Спынiўся ў паядынку грозны час!...
Ды ён не чуў нi просьбаў, нi загадаў.
I слухаць не хацеў... **Палын-гарчак**
Замест усмешкi мне на вусны падаў. (В. Зуёнак);

... Усё блiжэй **бярозка-вёска**,
Якая ў кожнага – адна...
Там салаўiны цёхкат, лёскаат
Лунае ў лозах даўiдна. (С. Законнiкаў);

Махну рукой. Ды за **адчай-узмахам**
Адразу ж напрашу твайго цяпла:
Цалуй мяне сваiм высокiм страхам,
Частуй мяне з нябеснага стала. (Л. Дранько-Майсюк);

Апошнi...**нуль-абруч** кацiў з падскокам
Па полi, па гарадах, па лугах... (А. Пысiн)

Многiя суфiксы ўжываюцца для ўтварэння iндывидуальна-аўтарскiх неалагiзмаў. Пры ўтварэннi аказiянальных назоўнiкаў найбольш часта выкарыстоўваецца суфiкс **-асць-**: *мазольнасць, сталёвасць, васiльковасць, чарнабровасць, паўднёвавейнасць, уснежанасць, успененасць, веснавейнасць, арфазвоннасць, вясновасць, надзорнасць*; аказiянальныя прыметнiкi ўтвараюцца пры дапамозе суфiксаў **-iст-** (**-ыст-**), **-лiв-**: *сузорысты, званiсты, пярунiсты, сiньёрысты, прадонiсты, паўднёвiсты, пярынiсты, дрымотлiвы, сутонлiвы* [Гл.: 58, сс. 6 – 8; 17, сс. 6 – 10].

НАЗОЎНІК

Стылістычныя магчымасці назоўніка найбольш выразна выяўляюцца ў выкарыстаннi ўласных і асабовых імён, роду, ліку, склонавых формаў слоў, актывізацыі сэнсавай нагрузкі.

Уласныя і асабовыя імёны

Стылістычнае выкарыстанне ўласных імён заключаецца ў наданнi ім характарыстычных экспрэсіўных якасцей, калі асоба не толькі называецца, але і характарызуецца пэўным чынам. Падобнае выкарыстанне ўласных імён звычайна сустракаецца ў мастацкім і публіцыстычным стылях.

Шматлікія ўласныя імёны ў творах класікаў беларускай літаратуры маюць спецыфічнае нацыянальна-беларускае адценне. *Якім Сарока, Паўлінка, Лявоніха, Янка*

Здольнік, Мікіта Зносак, дзед Талаш, Мартын Рыль, дзед Бадыль, Васіль Дзяцел, Ганна Чарнушка – характэрныя беларускія імёны і прозвішчы:

*Ой, Лявоніха, Лявоніха мая!
Ты няяла галасней ад салаўя,
Ты была заўсёды першай у танку –
І ў “Мяцеліцы”, і ў “Юрцы”, і ў “Бычку”;
А калі ты жаці станеш свій загон,
Аж дзівуецца нядбайліца Лявон.* (М. Багдановіч)

*Гнаны Янка доляй,
Змушаны патрэбай
Цягне ў места дровы,
Каб купіці хлеба.*

*Накупіў за дровы
Янка хлеба, солі
І вясло баранкаў
Для сваёй Антолі.* (Я. Купала)

*Але ўсяго тут цікаўней –
Прынамсі так было даўней,--
Калі свяржэнскія кабеты
Капэляй прыйдуць у лес гэты,
Ды з іх кабеціна якая
Капэлю згубіць і гукае
І на імёнах назыве:
“Каруся, Палуся,
Цацэля, Марцэля,
Алена, Магдалена,
Зося, Антося,
Анэта, Праксэта,
Цётка Югася,
Бабка Кася! Гу-у-у!”* (Я. Колас)

*А дзе ж Рыгорка, Верка, Надзя,
Зоська, Клава, Антосік, Ядзя,
Міхаська, Міколка, Янінка, Адам?
А дзе ж гэта я сам?* (А. Грачанікаў);

Грыгор борзда павёў рэй.

-- Хлопцы, адвернем наўперад брычку. Ну, жыва! Вы, Антось, Яська, Базыль і Кірыла, бярыце збоку, а ты, Ігнась, Карусь, Даніла, і ты, Алесь і Гаўрыла, -- з другога. (Я. Колас)

Так яны і ехалі – наперадзе ён з Юстынаю і маленькім Трахімкам, за імі, на другіх санях, Ягор з Любкаю, старэйшы сын і сярэдняя дачушка, а ў канцы, на апошнім возе, сядзелі разам Захарка, Лявон Мукасей і Юзік Туміловіч, добрыя людзі, якія аджалелі сваіх коней і сваіх саней, каб давесці перасяленцаў да чыгуначнай станцыі. (Я. Сіпакоў)

У творах мастацкай літаратуры сустракаецца прыём абыгрывання ўласных назоўнікаў:

*Любоў мая, Любачка, Любка.
А Любчаў, Любаней – больш ста.
Пралюбчыкаў, Любчыкаў – лубка.
Ну проста – адна любата!* (М. Манк)

У сучаснай мастацкай літаратуры, за выключэннем твораў на гістарычную тэматыку, рэдка можна сутрэць спецыфічныя беларускія імёны. Вынікі працяглай палітыкі нівеліроўкі нацыянальных імёнаў на Беларусі асабліва сталі адчувальнымі ў другой палове ХХ стагоддзя, калі ў дзіцячым садзе, школе, цэху можна было сустрэць “па дзесяць Святлан або Ірын ці Сярожаў” [61, с. 81].

Мастацкія гістарычныя творы, як правіла, насычана старабеларускімі імёнамі і прозвішчамі, стылістычная мэта якіх – утварыць гістарычны моўны фон, што дапамагае аўтарам больш яскрава перадаць карціны даўняй мінуўшчыны:

Жыў сабе год чатырыста назад у беларускім горадзе Рагачове небагаты, але добрага роду дваранін па прозвішчу Гервасій Выліваха.

Быў ён з калена Давойнаў, з клана – Мячоў...І сябры ў яго былі адпаведныя. Андрэй Гарбаты з Брачыславічаў, Кірык Балабан з Гультаёў, Галляш Вясна са Свінчуковічаў... (У. Караткевіч)

Ефрасіння пазнавала яе. У зморшчаным, збялелым твары ледзь улоўна праступалі рысы чырванашкокай, маленькай і жвавай Еўпраксіі. (В. Іпатава)

-- Я – Сямідол, отрак князя Вячаслава Барысавіча,-- разгублена азваўся Браціла. (Л. Дайнека)

Вярнулі Друцк без крыві, але нярадасна было на пераможнай застоліцы, бо счачіўся полацкі Усяслаў Васількавіч з віцебскім Брачыславам ды з ізяслаўскім Васількам так, што князі і мужы старэйшыя пахапіліся за мячы. (У. Арлоў)

Для стварэння ўзнёсласці, гістарычнай велічнасці аўтары выкарыстоўваюць прыём стылізацыі, калі замест афіцыйных назваў гарадоў ужываюцца ранейшыя, старажытныя:

*Маладэчна, Маладэчна –
Мой жаданы родны кут.
Так гасцінна і сардэчна
Мне бывае толькі тут.*

*... Ад слова род, ад слова родны
Тваё высокае імя,
Мая шляхетная Гародня –
Мая радзімая зямля.*

(Л. Пранчак)

Некаторыя ўласныя назоўнікі – гэта своеасаблівыя сімвалы нацыянальнай гісторыі. Напрыклад, імя *Паўлінка* гераніні з аднайменнай камедыі Янкі Купалы стала сімвалам маладой Беларусі першых дзесяцігоддзяў ХХ стагоддзя; прозвішча *Зносак* героя трагікамедыі Янкі Купалы “Тутэйшыя” сімвалізуе сацыяльную групу людзей, якая абыякава і нават з пагардай адносіцца да ўсяго роднага; *Кастусь Каліноўскі* – сімвал нязломнай веры ў адраджэнне беларускай дзяржавы.

У мастацкай літаратуры для стварэння мясцовага каларыту, праўдзівага адлюстравання падзей, удзельнікамі якіх з’яўляюцца прадстаўнікі іншых народаў, ужываюцца іншамоўныя ўласныя імёны:

Мой верны Луі, думае імператар на гэтай няпэўнай мяжы явы і сну, у які ён так прагне вярнуцца. Луі Маршан, аднайменнік таго генерала Маршана, камандзіра грэнобльскага гарнізона. (У Арлоў)

*-- Скажы, Ду Фу, навошта п’еш віно?
-- Забыцца памагае мне яно.*

*Душа мая пакутуе, рыдае,
Не знойдзеш зараз радасці ў Кітаі. (А. Вярцінскі)*

У мастацкай літаратуры пашыраны прыём паралельнага ўжывання беларускіх і іншамоўных уласных назваў з мэтай стварэння кантрасту, вобразнасці выказвання:

*О, Вільня, крывіцкая Мекка!
Ці варта прарока ты стрэць? У. Жылка.*

*Мо ў далёкім Порт-Саідзе,
Мо ў Барысаве ці Лідзе –
Малпа дзіўная жыве:
Цэлы дзень яна жуе.*

*... За акном заснуў Нясвіж,
Дажджом закалыханы...
Нясвіж, Нясвіж – ты мой Парыж,
Далёкі і жаданы.*

(Л. Пранчак)

-- ... *Едзьце, шукайце! Шклоў не Рыо-дэ-Жанейра, ён трохі бліжэй адсюль...*
(І. Чыгрынаў)

Для стварэння маштабнасці ў паэзіі часта выкарыстоўваюцца геаграфічныя назвы:

*...Замешаны родныя гукі густа,
Крыштальнай расою зіхцяць, звіняць.
Гудуць над Белай Руссю гуслі,
І песні-лебедзі ляцяць...*

*...Пакуль будуць гуслі звінець
На Нёмне сінім, на чыстай Дзвіне, --
Руні нашай вясной зелянець,
Дочкам нашым жаніхоў мець...*

(С. Законнікаў)

У творах мастацкага і публіцыстычнага стыляў сустракаюцца прозвішчы-характарыстыкі, якія сваёй намінацыяй выразна адцяняюць унутраную сутнасць носьбітаў гэтага прозвішча: *Гарлахвацкі, Жлукта, Язва і інш.*

Многія прозвішчы-характарыстыкі сталі родавымі і ўжываюцца ў форме множнага ліку са станоўчай або адмоўнай экспрэсіяй (пры выяўленні станоўчых адзнак пішуцца з вялікай літары, пагардлівых адносін – з малой) – Заслонавы, Гастэлы, кручковы, піскулькіны, гарлахвацкія, шкуранковы, тулягі, гітлеры, напалеоны:

Сэрцы братнім народам і праўду сваю раздалі – Клімукі, Кавалёнкі, Караткевічы, Мележы, Пысіны. (П. Панчанка)

Мы цвёрда ўпэўнены, што маем сваіх Байранаў, Шэкспіраў, Шылераў... (М. Арочка)

Ужыванне ўласнага імені ў значэнні агульнага, родавага прынята называць **антанамасіяй**.

Функцыю характарыстыкі асобы таксама выконваюць гаваркія мянушкі:

А чаму дзядзька Ілья – Метрык? Дык таму, што з метрам не расстаяеца. Жоўценькі складальнік у яго то з адной кішэні тырчыць, то з другой, то за вухам, то ў руцэ. Без яго – ні кроку. (В. Карамазаў)

*Юзiк –
Румзiк –
Карапузiк –
У траве
Пасеяў
Гузiк...*

(Л. Пранчак)

Характэрна выкарыстанне пры імёнах прыдаткаў-эпітэтаў, якія нясуць дадатковую мастацкую інфармацыю пра той ці іншы персанаж:

*Сцежка слізкая такая,
Што з-пад ботаў уцякае.
“Не баюся!” –*

Янка-зух
*Крок ступіў
І ў гурбу –
Бух!*

... Пад мяккай падушкай
Сон прылэг на бачок.
Спі, **дачушка** – **пяюшка**.
Спі, **сыноч** – **пестуноч!** (Л. Пранчак)

У дыялогу персанажаў, рытарычных зваротах лірычных герояў сустракаецца форма былога клічнага склону, якая надае выказванню ў адных выпадках зняважлівы характар, у другіх – прастамоўна-фамільярны, у трэціх – падкрэслена ветлівы, у іншых – паэтычна ўзнёслы:

-- Дзякуй, **хлопча**, за ўвагу, **Надта** рады, мой **каток!** (Я. Колас)

-- Падыдзі бліжэй, **хлопе**, -- заківаў **Відацкі** пальцам. (М. Лобан)

-- **Зануда ты, Іван**. Не даваў я табе долары на захаванне **Я даў іх Марысі**. -- **Не будзем дзяліць, Міхале: тваё – маё... Табе спатрэбілася – бяры. Галоўнае, што яны ёсць**". (І.Шамякін)

Кажа жонка іншы раз мне: "Не кідайся, Іване, усё адно мне не паможаш ужо. Сам сябе толькі раней часу ў магілу загоніш. (Б. Сачанка)

-- **А гэта ж, вяльможны пане**, ваш новы ляснік, той самы **Шэмет**, што на мінулым тыдні парубічыка з выкручанымі рукамі ў маёнтак прывёў. (М. Лобан)

Ці табе не шкода, браце, родных ніў, тых лугоў, той **сенажаці**, што касіў? (Л. Геніюш)

-- **Вось што, голубе**,-- сказаў цар,-- мы тут **нядаўна** разгавелія былі, дык час ужо і **грахі** замаліць. (І. Чыгрынаў)

...**Не змаглі мы гора, саколе**, з табою, **плача маё сэрца**, **стогне цэлы Край...Ах, бывай, бывай!** (Л. Геніюш)

Лесе мой пількаўскі, лесе! Што расшумеўся ты сёння, **Быццам** **наведаміць** нешта **Мне** **незвычайнае хочаш.** (М. Танк)

Да багацця **бяжыш, чалавеча**,
І не думаеш ты, **нябога**,
Што **цябе даганяе галеча**,
А яна не пакіне **нічога**.

... **Здаецца, род наш**
Радавод **вядзе**
З таго, калі Гасподзь **яшчэ ў лагодзе**
Прымеркаваў, каго сяліць і дзе,
Суцешыў крывічоў:
Трывай, Народзе! (Р. Барадулін);

Форма былога клічнага склону сустракаецца ва ўсходніх славян ужо ў першых пісьмовых помніках. У неўміручым творы славянскай паэзіі "Слова пра паход Ігаравы" аўтар для ўзмацнення свайго апавядання ўжывае форму былога клічнага склону:

О, Бояне, **соловию стараго времени!** **Абы ты сиа** **плькы уцекоталь**, **скача**, **славию**, **по мыслену древу**, **летая умомъ подь облакы**, **свивая славы** **оба полы сего времени**, **рища въ тропу Трояню** **чресъ поля на горы...** **Сьдлай, брате**, **свои брьзьи комони**, **а мои ти готови**, **осьдлани у Курьска напреди.** ("Слова пра паход Ігаравы")

Таму ў сучасных творах на гістарычную тэматыку форма былога клічнага склону назоўніка – заканамерная з’ява, паколькі гэта форма дае магчымасць больш акрэслена перадаць подых мінулага:

-- **Бунтуе ў табе, княжа**, **дзедава кроў**, **Алега Святаславіча**, **за свае смуты** **Гарыславічам названага...** (У. Арлоў);

*Вось і спраўдзіўся сон. Надзея цяпер адно на Лебядзяна. Памажы яму, **Пяруне** ўсемагутны. Няхай не здагоніць яго палавецкая страла, няхай не трапіць верны грыдзь у варожую залогу. (У. Арлоў).*

Род і лік назоўнікаў

Пад уплывам народна-паэтычнай творчасці ў мастацкай літаратуры як элемент стылізацыі дапускаюцца парушэнні ў выкарыстанні роду і ліку назоўнікаў:

***Прышла Ілля,**
Нарабіла гнілля.
След матыля
Дрыжыць ля былля...*

... І рыбакі пачулі праз адчай:

*-- Я вас зраблю лаўцамі **чалавекаў**... (Р. Барадулін)*

*-- Не, сыночак, і сёлета не было. Далёка. Ён жа ўсё яшчэ на сваіх **Сібірах** катаецца... (Я. Сіпакоў)*

*У **чалавекаў**, што мітусіліся ўнізе, не было часу адарваць галаву ад зямлі. (А. Кудравец)*

*Але Гаўрош, крыху больш дасведчаны, патлумачыў, што гэта **метода** такая. Калі стаіш на галаве, кроў прыцякае да мозгу, і той пачынае спрытней варушыцца. (П. Васючэнка)*

*...суседзі на блоку ні пра які гістпарт не думалі, а глушылі смяляна-чорны напой з пяшчотным **назовам** “Вера Міхайлаўна”. (П. Васючэнка)*

Для мастацкіх твораў характэрна варыянтнае выкарыстанне роду назоўнікаў:

*-- Як вы сёння пачуваецеся, мой імператар? – адсоўваючы талерку з **салатаю**, пытаецца Манталон. (У. Арлоў)*

*За **павароткаю** да касцёла святога Казіміра ён (імператар) нарэшце разумее, што з таго першага, пераможна-бесклапотнага віленскага адвячорка праляцела болей за два тыдні. (У. Арлоў)*

*Былі рэкі – паўсыхалі, харошыя – паўміралі... Лёс гарчэй за **пальна**. (А. Вярцінскі)*

Склонавыя формы назоўнікаў

Сустрэкаецца варыянтнае выкарыстанне склонавых канчаткаў назоўнікаў. Абумаўлена гэта рытмікай, рыфмай твора, імкненнем аўтараў перадаць асаблівасці мовы персанажаў, асабістай схільнасцю пісьменнікаў да тых ці іншых формаў. Варыянтнасць часцей характэрна для роднага, вінавальнага, творнага і меснага склонаў назоўніка.

Родны склон

*Адлежна пацяплеюць халады,
І крыўдаў і хвароб
Адстане згря. (Р. Барадулін)*

*“Га-а!” – Ён (Сымонка) голас тут падаў,
Ды ў яго хрыпаты, дзікі
Голас з **грудзяў** вылятаў. (Я. Колас)*

*З засмужаных **вышыняў**
Ты пра любоў знясілена крычыш.*

*Халодны і цёмны пакой.
За вокнамі – **ліпаў** кастры.*

Павязу з сабою былъ
Горкага расстання.
На пялѣстках **ружаў** – пыл.
Страшна без кахання.

Пайшла б упрочкі, каб не дзеці,--
Шукаць каханья, шчасця, **руж**.
Але цяпер – да самай смерці:
Работа, дзеці, п'яны муж. (Л. Пранчак)

Васіль прамаўчаў. Але лежачы ўжо, успомніў Міканоравы словы, падумаў:
“Чалавекам ці не чалавекам – усё адно, а зубы, канешне, трэба мець! Без **зуб** не ўцалееш
цяперашнім часам. З’ядзяць, і не агледзішся...”. (І. Мележ)

Ён (імператар) называў яе (жанчыну) падарункам святой Ганны, але яна магла
з’явіцца і па волі зямных **сілаў**. (У. Арлоў)

Апроч майго сэрца не маю нічога,-- яго ты да **хатаў**, як дар, занясі. (Л. Геніюш)

Ефрасіння перавяла позірк на Еўпраксію. Колькі **размоваў** паміж імі было – такіх,
якія душу ўзвышаюць і працаваць клічуць! (В. Іпатава)

А сіла Полацка – у славурых **баяраў** і купцоў. (В. Іпатава)

Версіфікацыйнымі мэтамі абумоўлена ўжыванне неадусаўлёнага назоўніка ў форме
роднага склона замест вінавальнага:

А што ў нашага Івана?
...У яго магутная рука –
Кулаком заб’еш **цвіка** (В. Вітка)

Вінавальны склон

Лебядзян...прыўзняў непрытомнаму **голаў**, уліў яму ў рот зеля з глінянае біклагі. (У.
Арлоў)

Яна ведала, што Раман – у поўнай уладзе бацькі, але пачуццё туманіла **голаў**, і думкі
пра тое, чым усё абвернецца, яна адганяла. (В. Іпатава)

Слухаю начную цішыню... Ліст падставіў росам **даланю**. Вось яшчэ адна ўпала
кропля... (С. Законнікаў) – у гэтым прыкладзе правільна будзе **далонь**, але для захавання
рыфмы лепш **даланю**;

Справіў (Сымонка) пугу-павіванку, Вузлы вывязаў гурком І пагнаў **авечкі** ў поле На
папары і на ролі. (Я. Колас) – тут ужыты назоўнік вінавальнага склона замест роднага;

І больш дзядзька ані слова,
Толькі поглядам кальнуў,
Сам пагнаў у двор **авечкі**,
А Сымон адзін зусім,
Торбу звесіўшы праз плечкі,
Ідзе воддалек за ім (Я. Колас);

А за вёскай
Каля рэчкі
Дзед Іван пасе
Авечкі...

Затаіўся воўк
У жыце.
Ён, драпежнік,
Злы і грубы,
На **авечак**

Вострыць зубы. (Л. Пранчак) – у гэтых прыкладах
памылковае ўжыванне формаў назоўнікаў абумоўлена неабходнасцю захавання рыфмы.

Творны склон

Страх і жаласць агарнулі,
Плача (Сымонка) горкімі **слязьмі**.
Людзі гэты плач пачулі,
З лесу едучы з **дрыўмі**,
І на крык хоць беглі жыва,
Ды не ўпору ўжо прыйшлі. (Я. Колас)

На дне чаўна заб'еца рыба страху
З **вачыма**, як у маладжавых зорак.
І стане ранічна зямному гмаху,
І недзе зоймеца лагодай золак.

... Жыццё задумала,
Як вандроўнікаў, нас
З прагнымі да небасхілу **вачамі**... (Р. Барадулін)

-- Аге, ідзе! – адгукнулася Прося. – Ідзе!.. І ён сам не свой! Хістаеца, як п'яны, -- як не падае. Вушы наставіў, грыву натапырыў, і **вачмі** ўсё – зірк, зірк. А вочы – круглыя, перапуджаныя!.. (І. Мележ)

Голас ад'ютанта – як удар бізуна. Шырока расплюшчанымі **вачыма** ён (імператар) глядзіць на сцяну. (У. Арлоў);

-- Ну, куды? – Яўхім павёў **плячамі**. – Ну, пайду, пашукаю весялейшай кумпаніі!.. (І. Мележ)

Імператар падыходзіць, прыхінаеца да дрэва **плячыма** і, скрыжаваўшы на грудзях рукі, чакае. (У. Арлоў)

Толькі над **дзвярыма** ў Любінай кватэры можна было дастаць столь не падымаючы рукі ўгору. (К. Чорны)

Грыбок асцярожна прытуліўся да плота, даў дарогу. Толькі схаваўшыся за **дзвярамі** ў сенцах, шарганушы засаўкаю, ён адчуў сябе вальней. (І. Мележ)

У сетцы дрэў ідзе птушыны мітынг – У азоне спеў ярчэй грыміць, А зямля, абмытая, дыміцца, Дыхаючы поўнымі **грудзьмі**. (П. Панчанка)

...Бег плаўны Вэлтавы, лес вежаў стрункіх... Таму край ваш сэрцу ўжо мілы, што **госцямі** былі тут ў старыя вякі Сапегі, князі Радзівілы. (Л. Геніюш)

Ён, бянтэжачыся, нібы які рабаўнік, не ведаў, дзе дзець іх, гэтыя свае рукі – вялізныя, з шырокімі, па лапаце, **далоньмі** ды з ёмкімі пальцамі. (Г. Далідовіч)

Лес...той самы, сінякрылы, Ён **лісцём** бы п'е віно. (Я. Колас)

Пад **даланьмі**, нібы нацёрта воскам, Пяшчотнае яе (дзяўчынкі) спявае цельца. (С. Законнікаў) – тут правільнай будзе форма **далонню**, але для захавання рытму свядома дапускаецца памылка.

Месны склон

У форме множнага ліку меснага склону ў творах некаторых аўтараў сустракаюцца замест літаратурных канчаткаў **-ах(-ях)** дыялектныя націскныя канчаткі **-ох(-ёх)**, якія могуць прыносіць у кантэкст адценне народнасці, непасрэднасці:

Калі тупат каня я пачую, і зазвоніць здалёк ужо стрэмя,-- сэрца шчасцем у **грудзёх** забушуе, з хаты выйду, цябе я сустрэну... (Л. Геніюш)

...Ён (Усяслаў Чарадзеі) чуе, як рвеца Дзвіна ў **берагох**, бароў сваіх гоман адвечны, ён чуе, як у полацкіх гордых **мурах** шуміць усхваляванае веча. (Л. Геніюш)

Тут ён (Сымонка) боязна прыгнуўся, Ды з тых могілак – барзджэй, Бег, пудліва азіраўся Ды зноў бег па **камянёх**. (Я. Колас)

І Сымон даўно заўважыў, Як дзед пазухі бярог, Як размовы меў аб кражах, Як казаў аб зладзяях. (Я. Колас)

*Свінарнік быў аграмадны...Была там і касуля, нядаўна яна вырвалася на волю і знікла ў падстрыжаных нямецкіх **лясох**, падобных на паркі.* (П. Васючэнка)

*У таварыша прапаршчыка пачало ад хвалявання дваіцца і траіцца ў **вачох**.* (П. Васючэнка)

Актывізацыя сэнсавай нагрукі назоўнікаў

Стылістычная адметнасць назоўнікаў выяўляецца таксама шляхам актывізацыі сэнсавай нагрукі назоўнікаў у межах сказа, фразы, абзаца і г.д. Часцей за ўсё ў мастацкіх і публіцыстычных тэкстах актывізацыя сэнсавай нагрукі назоўнікаў дасягаецца за кошт метафарызацыі.

Сярод назоўнікавых метафар найбольш ужывальныя ў мастацкіх творах генітыўныя (ад лац. *genitivus* – родны склон). Глумачыцца гэта прыродай генітыўнай метафары, кампанентны склад якой менш рэгламентаваны моўнай практыкай. У яе структуры могуць спалучацца разнастайныя па семантыцы лексемы, што дае магчымасць аўтару максімальна праявіць творчую ініцыятыву як пры стварэнні тропа, так і мастацкай характарыстыцы прадметаў і з’яў. Першы кампанент генітыўнай метафары выражаны назоўнікам з пераносным значэннем і з’яўляецца сінтаксічна галоўным у адносінах да другога кампанента – назоўніка з прамым значэннем у форме роднага склона:

*Раніца яшчэ дыхае начной прахалодай, на полі – асабліва на лагчынах – шызыя **астраўкі** туману.* (І. Навуменка)

*Але гэта, ледзьве акрыялая, ласка як раптоўна знайшлася, так раптоўна пачала спадаць, пакідаючы слізкі **глей брыдкасці**.* (В. Адамчык) У гэтых прыкладах першым (метафарычным) кампанентам генітыўнай метафары з’яўляюцца словы *астравок*, *глей*, другім – *туман*, *брыдкасць*.

Імпліцыт генітыўнай метафары фарміруецца шляхам пераасэнсавання кожнага яе кампанента ва ўзаемасувязі, пры якім другі кампанент з прамым значэннем «становіцца семантычна больш ёмкім, таму што захоўвае ўсю сваю семантыку плюс убірае ў сябе нейкую частку семантыкі метафарычнага слова» [3, с. 62]. З гэтага вынікае, што першы кампанент у пераносным значэнні хоць і з’яўляецца сінтаксічна галоўным у структуры генітыўнай метафары, але семантычна ён падпарадкаваны другому кампаненту з прамым значэннем. Супярэчнасць сувязі кампанентаў генітыўнай метафары на сінтаксічным і семантычным узроўнях – характэрная прымета гэтага тропа:

*З ружовых калматых хвоек на цёмныя **вокны лужыц** сыпалася слізкая **кастрыца**.* (В.Адамчык) *За домам вялікі, пераважна **фруктовы сад**, за ім – **хустка ўзаранай зямлі**.* (У.Караткевіч)

Між іншым, адметнасцю вылучаюцца нявобразныя (з прамым значэннем) канструкцыі ‘назоўнік + назоўнік у форме роднага склона’, якія надаюць выказванню адценне кніжнасці:

*На духоўным судзе ўсю кампанію сарамациў **біскуп**... Яны, аднак, не спалохаліся і **дагмат бясхібнасці** бога падсеклі пад **корань**.* (У. Караткевіч)

-- Ты **накіталт бацькоў нашай царквы**, -- сказаў **Выліваха**. – **Вазьмі іх за ногі, стусані** – адразу з іх рознае **дзярмо насыпецца**... **Стваральнікі мудрасці** для **бедных**... **Чаканішчыкі баек** для ўсіх. (У. Караткевіч)

Пабудзь да рання, мілая, са мной.

*Забудзь, як сон, **балючасць адзіноты**.*

*Іскрацца зоркі, а па-над **ракой***

*Кастры **Купалля** – **вогнікі пшачоты**.*

*... **Расстання нібы не было**.*

У каханна ранейшая сутнасць.
Быццам вочы каханай насупраць,--
Сініх зор трапяткое **святло**. (Л. Пранчак)

Таксама актывізацыя сэнсавай нагрузкі назоўнікаў можа адбывацца пры выкарыстанні

а) стылістычнага прыёму паўтору слоў:

Трупы, трупы...Заваленыя **трупамі** палі бітваў. Заледзянелыя, прыцярушаныя снегам **трупы** на ўзбочынах гасцінцаў. **Трупы** ля чорных плямін пагаслых вогнішчаў на прыдарожных лясных галявінах. Азызлыя, пачварна вялікія **трупы** на дне Бярэзіны...Свет, у якім мёртвых болей, чым жывых. (У. Арлоў)

Яго (імператара) абуджэнне зусім не такое, як у папярэднія дні. Разам з ім прачынаецца **боль** у нагах і ў страўніку. **Боль**, які пасяліўся ў ім ужо даўно і з кожным месяцам адваёўваў сабе новыя і новыя пазіцыі, гэты **боль**, адступіўшы на колькі дзён, вярнуўся ў сваё жытло – у ягонае, яшчэ хвіліну там такое дужае цела. **Боль** настолькі моцны, што яму здаецца, нібыта тры апошнія дні ён жыў у крэдыт, за кошт сённяшняга. (У. Арлоў)

б) лінейнага размяшчэння назоўнікаў, якія градацыйнага раскрываюць сутнасць прадмета ці з’явы:

-- Дурная, дурная, -- з болем сказаў Выліваха. – Ты й не ведаеш, хто я. **Брахун, п’янюга, бабнік, бязбожнік, ерэтык, злачынец, абжора, пудзіла** ўсіх добрых людзей. (У.Караткевіч)

Мілы, мы зналі каханна палын, Трушчыць як сэрцы – самота. Як называюцца слёзы? – **Святлынь. Радасць. Здзіўленне. Пяшчота**. (Я. Янішчыц)

в) канцэнтрацыі ў межах сказа аднакарэнных слоў:

Новы **край і край** за **краем І край** ва ўсе канцы! (Я. Колас)

Хіба зловіш **ветру** ў полі? **Вецер ветрам** быў і будзе! (Я. Колас)

ПРЫМЕТНІК

Прыметнік у беларускай літаратурнай мове характарызуецца функцыянальнай неаднастайнасцю. У навуковым стылі прыметнік выконвае інфармацыйную ролю, ужываецца як сродак класіфікацыі:

Афіксоіды – марфемы **пераходнага тыпу**. У афіксоідзе спалучаюцца прыметы як **каранёвай, так і афіксальнай** марфем.

Вылучаюцца афіксоіды ў асобных разнавіднасцях **складаных** слоў – тыпу паўмесяц, паўкіламетра, параход, атамаход і г.д. Марфемы паў- і ход- у прыведзеных словах збліжае з **каранёвымі** тое, што значэнне гэтых марфем суадноснае са значэннем адпаведных каранёў у словах палова, палавіна або хадзіць, выхад, праход і т. п. Таму такія марфемы і разглядаюцца як **каранёвыя**, а словы з імі – як **складаныя**. Такі падыход да гэтых марфем тлумачыцца тым, што ў слове яны нярэдка спалучаюцца пры дапамозе **злучальных** галосных, у той час як афіксы так спалучаюцца не могуць. (Л. Шакун)

У мастацкім, публіцыстычным і канфесійным стылях прыметнік разам з пазнавальнай мае і эстэтычную ролю. Прыметнікі ўжываюцца для апісання малюнкаў прыроды, знешнасці чалавека, яго душэўнага стану і г. д.:

Тая апошняя восень назаўсёды запала ў памяць **ружовымі** ўсходамі і захадамі сонца, якія дзівосна адбіваліся на **люстраной** роўнядзі **шырокай** Прыпяці. Раніцай праменні спярша залоцяць вяршыні **пячаных** з плямінамі **бурага** гліназёму пагоркаў, спускаючыся ніжэй і ніжэй, пакуль не крануць плыні самой ракі, якая ў адно імгненне адзваецца тысячамі **зіхатлівых** бляскаў. **Вячэрняя** часіна настройвала больш на разважлівы, філасофскі лад. Сонца ідзе на схіл павольна, не спяшаючыся, як бы шкадуючы развітвацца з **бязмежнасцю** зямлі і неба. Яшчэ гарыць **густой** пазалотай стромы правы бераг, яшчэ неба над ракой

ірдзе то асветленымі прагалінамі, то **чырванавата-меднай** барвовасцю, а ўнізе, у прыбярэжных пясках, **цёмных** лазняках ужо валадарыць змрок.

...Узыходзіў месяц, ліў на ахутанья змрокам дамкі, вуліцы, прывулкі **таямнічае** сваё святло, і гарадок у такія часіны здаваўся незвычайна **прывабным, казачным**. (І. Навуменка)

І дадзена было ёй апрануцца ў вісон **чысты і светлы**; а вісон ёсць праведнасць святых.

І сказаў мне анёл: напішы: дабрашчаснікі – пакліканыя на **вясельную** вячэру Ягняці. І сказаў мне: гэта – **сапраўдныя** словы **Божыя**. (Адкрыццё Яна Багаслова)

У афіцыйна-справавым, навуковым і публіцыстычным стылях ужываюцца прыметнікі, якія ўтвараюць устойлівыя тэрміналагічныя спалучэнні: *вакантная пасада, матэрыяльныя каштоўнасці, пасіўны баланс, удзельная вага, парламенцкая большасць, канстытуцыйнае права*.

Формы ступеней параўнання прыметнікаў

Стылістычную адметнасць маюць формы ступеней параўнання. Прыметнікі вышэйшай і найвышэйшай ступені ўжываюцца ва ўсіх стылях мовы.

Простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пры дапамозе суфіксаў -ейш- (-эйш-), -и-. У мастацкіх творах часам замест гэтых суфіксаў памылкова ужываюцца суфіксы -ей (-эй), якія характэрны для вышэйшай ступені параўнання якасных прыслоўяў:

У наступную хвіліну яна (Ганна) бачыць, што Мікалай **вышэй** ростам, **вузей** у плячах і не такі малады. (Б. Сачанка)

Даражэй за ўсё – свабода (Я. Колас); Хвілі не будзе **горш** За твая, што даўно былі... (К. Камейша)

Былі рэкі – паўсыхалі, харошыя – паўміралі... **Лёс горчэй** за палына. (А. Вярцінскі)

Небяспечней ад халеры душ і рэчак браканьеры, няма шкодзе іхняй меры, няма горш на свеце зла... (А. Вярцінскі)

“У мастацкія творы такія формы пранікаюць з дыялектнай мовы, найчасцей яны сустракаюцца ў вершаваных творах, дзе вымагаюцца рытмікай і рыфмай верша” [51, с. 103]. Пра блытаніну гэтых форм у творах пісьменнікаў пісаў яшчэ больш за паўстагоддзя назад П. Глебка [Гл. 35]. Выкарыстанне формаў вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў з суфіксамі -ей (-эй) – парушэнне нормы літаратурнай мовы.

Пры ўжыванні формаў ступені параўнання прыметнікаў неабходна ўлічваць наступнае патрабаванне: нельга спалучаць кампаненты дзвюх форм вышэйшай ступені параўнання – простаі і складанай. Напрыклад, няправільнымі будуць канструкцыі *больш цяплейшае надвор’е, менш святлейшы пакой*. Памылковай з боку граматыкі з’яўляецца словаформа, утвораная шляхам далучэння да якаснага прыметніка прыстаўкі *най-*: *найдарагі, найласкавы*. Як вядома, прыстаўка *най-* выкарыстоўваецца для ўтварэння простаі формы найвышэйшай ступені параўнання прыметніка (далучаецца да простаі формы вышэйшай ступені параўнання): *найдаражэйшы, найласкавейшы*.

Значэнне **гранічнай ступені якасці** маюць спалучэнне прыметніка з назоўнікам:

Яд сцішаюць ядзейшым ядам,

Лом пускае трухлядзь на злом.

І нутро ўледзяніць паглядам

Зло, якое адолееш злом. (Р. Барадулін)

У мастацкай літаратуры і публіцыстыцы для перадачы высокай меры якасці выкарыстоўваецца спалучэнне прыслоўя і прыметніка:

З кабіны выбралася важная асоба – надзвычай цыбатая, у нямецкай форме, пры генеральскіх пагонах. (П. Васючэнка)

Цягнуцца нудна бяссонныя ночы.

Зоры ў блакіце – нібы міражы...

Сню я штоноч васільковыя вочы,
Свет без якіх **безнадзейна чужы**. (Л. Пранчак)

Аднак часцей за ўсё ў мастацкай мове высокая мера якасці перадаецца паўтарэннем прыметніка:

Думалі мы пра Айчыну з табой **Чыстую-чыстую, белую-белу**. (В. Шніп)

Снег дасвеццем перапаў Рана-рана. І ляжыць ён на дварах, На парканах, на дрывах – **Чысты-чысты**, Для гасцей абрус у нас Сцелюць гэтакі якраз **Белы-белы**. (Н. Гілевіч)
Алёшка глядзіць туды, дзе за Крашчанскі лес у туман закацілася **чырвонае-чырвонае сонца**. (І. Пташнікаў)

Галава ў яго (аленя) была зусім малая, вочы – сівыя, мутныя, поўсць блішчала, **гладкая-гладкая**, бы яе прычасаў хто. (І. Пташнікаў)

Разумееш, Мікалайку, вясна была **гразкая-гразкая, мокрая-мокрая**. (Я. Сіпакоў)

Угледзелася ў схілены твар. Аброслы, даўно нямыты, маршчыністы. Падняліся пачырванелыя павекі, і глянулі на яе сінія вочы. **Сінія-сінія...** (В. Іпатава)

Шчабятлівая сінічка,
Прынясі мне рукавічку –
Белую, пуховую,

Новенькую-новую. (Л. Пранчак).

Для абазначэння вельмі высокай меры якасці ўжываюцца прыметнікі з прыстаўкамі **раз-(рас-), звыш-,** часткамі слоў **прота-**:

На падваконніку вазон красуе, І кветачка ягоная ратуе Мяне ад **распраклятай** адзіноты. (В. Шніп)

Але такі ўжо чалавек, такія яго пачуцці, каханне, узнёсласць, шчасце, што яму зусім ненадоўга даецца нешта **звышпачуццёвае і звышрадаснае**, нябеснае, ён застаецца зямным, каб не забываўся, што ён якраз чалавек са сваімі зямнымі пачуццямі. (Г. Далідовіч)

...**звыштраскучы** студзеньскі мароз. (Я. Янішчыц)

О век, ты пахнеш порахам і бэзам, Няўсцёрп зямлі **звышспапяляльны** груз. (Я. Янішчыц)

Продак не разумны, а **протаразумны**, не відушчы, а **протавідущы**: прадоўжаны ў бясконцую прастору прыроды. (А. Разанаў)

У мове мастацкай літаратуры і ў тэкстах публіцыстычнага і гутарковага стыляў часам сустракаюцца выпадкі ўжывання формаў вышэйшай ступені параўнання для абазначэння гранічна высокай (ці гранічна нізкай) ступені якасці прадмета. Такое ўжыванне кампаратыва ўзнікла пад уплывам рускай мовы і называецца **элятывам** (ад лац. *elativus* – узвышаны):

Мяне кліча ў госці мой **друглейшы** – Шэры дрозд, **цудоўнейшы** сцявак. (П. Панчанка)

Усякія травы, кветкі, кожны куцік, кожная саломінка падымалі галовы, цягнуліся к сонцу, віталі яго і ў гонар яго курьлі **найлепшымі** ладанамі – **чысцейшымі** туманамі рانیцы і **прыемнейшымі** пахамі светлых красак лузу. (Я. Колас)

Прымай жыццё – **вышэйшы** Божы дар. (М. Мятліцкі)

Я **шчаслівейшай** справы, чым такая, Не мог прысніць і ў сне сваім **найлепшым** – Дачку купаю, а яна **рукамі** **З** **высокай** **белай** **пены** **нешта** **лепш**. (С. Законнікаў)

Ёсць зямля – **прыгажэйшая** ў свеце, магчыма.

Я, прынамсі, не ведаю гэткай другой –

Каб і з чыстымі вачыма,

І з даверлівай душой. (Н. Гілевіч)

Форма элятыва ў беларускай літаратурнай мове – парушэнне нормы. Замест яе варта ўжываць формы найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў: **найцудоўнейшы, найчысцейшымі і г. д.**

У мове мастацкай літаратуры пры ўтварэнні вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў сустракаецца свядомае парушэнне літаратурнай нормы з мэтай больш выразна акрэсліць прадмет гаворкі, градацыйна перадаць характарыстыку пэўнай з’явы:

На самай воднейшай з планет вады хапаць не будзе прэснай... (А. Вярцінскі)

І ўжо я ўцячы ад Жанчыны гатовы, Ды чую яе найласкавыя словы. (В. Шніп)

...мой найхарошы, сэрцам не грашы, хачу заўсёды бачыць за абліччам мне любым прыгажосць тваёй душы. (Р. Баравікова)

Я звездаў найкароткае спатканне На строме еўрапейскага крыла, Калі раса мядовага змяркання На гіяцынты белыя лягла. (Л. Дранько-Майсюк)

Я прачытаў: адзін мастак, Што золатам пісаў дыханне, Тлумачыў жоўтае як знак Найпранікнёнага каханья. (Л. Дранько-Майсюк)

Там у некаторых дакуменціках і твой ганаровейшы подпіс пастаўлены: кароткі, з даўжэзным хвостом. (А. Кулакоўскі)

Можна было гэтыя лахманы начапіць на бярвяно, на кій, на пень, на самы дасканалы твор скульптурнага мастацтва, на самую найпрыгажэйшую жанчыну – поспех быў бы той самы, што і цяпер, зграбнасць была б адна і тая ж. (К. Чорны)

Сашка так увайшоў у ролю, што ўжо сам сабе пачынаў верыць, сам ужо вельмі выразна пачаў уяўляць усю карцінку, пачаў у сваім расказе пускаць у ход самыя найдрабнейшыя дэталі. (К. Чорны)

Любімы мой, найсонечны, найблізкі, Быць слабаю мне сёння не дазволь. Пішу табе вясёлыя запіскі, Хоць раздзірае сэрца дзікі боль. (Я. Янішчыц)

Смяецца сонца, і гуляюць дзеці...І нешта застаецца ад цябе На гэтым найдарожшым белым свеце... (С. Законнікаў)

...але ў рудні яе (студні) душы, пад спудам, захоўваецца найсвяты цуд – зорнае неба. (А. Разанаў)

*Па адным і па трое, па пяць і па восем –
Каб хутчэй як мага, каб як меней турбот.
Сотні самых найсветлых, найзванкагалосых,
Найадданных сыноў – у расход! у расход!*

*...Беларусь, Беларусь!
Пяць стагоддзяў назад
Найпрыгожыя тваіх,
Найдарожыя дзяўчат
Забіралі ў палон хіжакі-чужакі* (Н. Гілевіч)

Кароткая форма прыметнікаў

Многія якасныя прыметнікі ў беларускай мове могуць мець як поўную, так і кароткую форму. У літаратурнай мове найбольш пашырана поўная форма прыметнікаў. Кароткая (а таксама і сцягнутая) форма сустракаецца пераважна ў вуснай народнай творчасці і ў літаратурных творах на гістарычную тэматыку ці стылізаваных пад народныя песні, казанні, а таксама ў гутарковым маўленні:

Глядзіш на сварку ля прылаўка з мясам, на тое, як людзі гатовы паперагрызаць глоткі адзін аднаму, і робіцца страіна, да чаго ўсе дайшлі. (А. Кудравец)

Іаан апырэдзіў яе: -- Такі нам князь патрэбен, каб і з вялікім Кіевам дружыў – разам трэба ад полаўцаў абараняцца. (В. Іпатава)

*Як глыбок той прастор немы,
І ці мерыў яго хто?...*

*А аб тым, што ён нявінен,
І не думаў хлопчык (Сымонка) тут:
Хіба ж быў яму адчынен
Справядлівы бацькаў суд? (Я. Колас)*

*...п'е гарэлку бедна басота,
Згадаўшы чулівасці грэшны смак.*

*А кум куме рад,
Павёў куму ў вінаград:
-- Шчыпі, кума, ягодкі,
Каторыя салодкі. (Р. Барадулін)*

*Як была я мала, мала,
Калыхала мяне мама. (М. Танк)*

*І люб і смуцен час прыроды,
Калі душа ўсяе прыроды
З тваёю злучана душою. (К. Камейша)
Мова нам ні к чаму сапраўды,
Калі рот будзе справай заняты –
Цэлы дзень будзе повен яды. (Н. Гілевіч)*

*Сівы голуб, сівы голуб, --
Галубка бялейша.
Мілы бацька, міла маці,
Я міла – мілейша. (Л. Пранчак)*

Прыём канцэнтрацыі прыметнікаў

Для ўзмацнення пэўных адценняў выкарыстоўваецца прыём **канцэнтрацыі прыметнікаў**:

***Пячорныя, чорныя сілы**
Учэрняць светлую гліну.
Счарнелыя небасхілы*

*Паўторацца без адхлыну. (Р. Барадулін) (у гэтым прыкладзе сэнсавае адценне ўзмацняецца дзеясловам *учэрняць*, утвораным ад прыметніка, а таксама антанімічным прыметнікам *светлую*);*

*Людзі бываюць **бруднейшыя** за свінню, **чысцейшыя** за анёла, **дабрэйшыя** за жыццё і ў сто разоў **страшнейшыя** за смерць. (У. Караткевіч) (у гэтым выпадку пры дапамозе спалучэння антанімічных прыметнікаў са значэннем высокай меры якасці ствараецца гіпербалічны вобраз);*

*Ён (Выліваха) ніколі не думаў, што лёс верне яму яе. **Прыгажэйшую, маладзейшую, лепшую, чым тыя, падступную, сціпную.** (У. Караткевіч) (прыём ампліфікацыі сінанімічных прыметнікаў дапамагае стварыць выразны вобраз гераіні).*

Неабходна адзначыць, што прыём канцэнтрацыі прыметнікаў у творах мастацкай літаратуры асабліва шырока выкарыстоўваецца для ўзмацнення якасці аб'екта:

*Чуеш, спяваюць зоры,
Якія дзіўныя галасы
У гэтым нябесным хоры!
Журлівыя, светла-звонкія,*

*Натомленыя, як дзіцячыя, -- тонкія,
Самотныя, бесклапотныя,
Радасныя, гаротныя.* (А. Грачанікаў)

Невысокая ростам, мініяцюрная, нібы вытачаная, смуглаватая, з чорнымі кучаравымі валасамі і дзёрзкімі блакітнымі вачыма – быстрымі і ўсмеішлівымі. І ўся яна сама была быстрая і жывая, як ртуць. (А. Кудравец)

І сталі рабіцца відушчымі людзі, і стаў кожны ў кожнага бачыць думкі – пярэстыя, простыя, пакручастыя, белыя, шэрыя, чорныя, каляровыя, і стаў кожны кожнага без слоў разумець. (А. Разанаў)

Абрус палатняны, ільняны, русы, бела-русы з вішнёвымі, малінавымі ці бруснічнымі ягадамі чырвані. (А. Разанаў)

Антанімічнае выкарыстанне прыметнікаў асабліва выразна адцяняе кантраст паняццяў:

Там, дзе вада затапіла шырокія нашы палі, З неба чарнюткага ўпала бялюткая птушка ў ваду. (В. Шніп)

Словаформы роднага склону адзіночнага ліку прыметнікаў

Ва ўжыванні прыметнікаў (а таксама дзеепрыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў і абагулена-якасных займеннікаў) у мастацкім і публіцыстычным стылях уласцівы словаформы роднага склону адзіночнага ліку з двухскладовым канчаткам **-ое, -ае (-яе)**:

А там пайшлі двары, хаты – кульгавага Максіма, Тэклі, якую забілі немцы, старое Уласіхі... (Б. Сачанка)

Бяру ў прыгарніні празрыстае вады – і сонца трапяткое ўруках. (П. Панчанка)

Лебядзян...прыўзняў непрытомнаму голаў, уліў яму ў рот зеля з глінянае біклагі. (У. Арлоў)

Мінулае начы баярыну прыснілася, як ратаваўся ад пагоні, а напярэймы яму імчаў чорны вершнік. (У. Арлоў)

...рыба засвяцілася, як зоры, Што ноччу падалі, нібыта росы З высокай беларускае бярозы. (В. Шніп)

Каханая, мне трыццаць пяць – Век вертуознае ігры! І я хачу цябе кахаць, Струну выводзячы з імглы. (Л. Дранько-Майсюк)

“Гэтыя канчаткі не толькі больш мілагучныя, чым аднаскладовыя (маладой, упрыгожанай, восьмай, нашай), але дазваляюць размяжоўваць розныя склонавыя формы – роднага і творнага склону: прыдатны падарунак для (каго?) маладое гаспадыні і ганаруся (кім?) маладой гаспадыняй. Гэтае размежаванне добра разумелі ў адраджэнскіх 20-х гадах. Словаформы на **-ое, -ае (-яе)** выкарыстоўвалі не толькі ў гутарковым і літаратурна-мастацкім стылі, але і ў кніжных стылях, напрыклад навуковым. Так, кніга Максіма Гарэцкага мела назву “Гісторыя беларускае літаратуры”. У пазнейшы час, у выніку выраўноўвання граматычнага ладу нашае мовы на расійскі ўзор, гэтую адметную форму роднага склону неабгрунтавана занябалі” [52, с. 75 – 76]. Сапраўды, пазней некаторыя навукоўцы сцвярджалі, што ў стылі мастацкай літаратуры формы з двухскладовымі канчаткамі выкарыстоўваюцца як граматычныя архаізмы, прыдатныя для стварэння гістарычнай перспектывы, каларыту мінуўшчыны, як сродак стылізацыі мовы ў творах на гістарычныя тэмы або як перайманне песенна-паэтычнай фальклорнай традыцыі [Гл.: 20, с. 250 – 252]. У сучасных граматыках па беларускай мове словаформы на **-ое, -ае (-яе)**, з аднаго боку, разглядаюцца як стылістычна маркіраваныя формы, характэрныя для тэкстаў размоўнага стылю, мовы мастацкай літаратуры (асабліва паэтычнай мовы) [Гл.: 59, с. 106], з другога боку, трактуюцца як варыянтныя да **-ой, -ай(-яй)** [Гл.: 51, с. 107].

ЗАЙМЕННІК

Частотнасць ужывання займеннікаў у розных стылях мовы неаднолькавая. Асабліва шырока яны выкарыстоўваюцца ў гутарковым стылі. Гэта тлумачыцца тым, што для суразмоўцаў істотным з'яўляецца факт, паведамленне пра які можа афармляцца простымі, няпоўнымі, элептычнымі сказамі з шырокім выкарыстаннем мімікі, жэстаў, што, у сваю чаргу, надае маўленню непасрэднасць, эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць. У гутарковым стылі сэнс паведамлення залежыць ад інтанацыі, актуалізатарам якой часцей за ўсё з'яўляецца менавіта займеннік. Таму займеннік – надзвычай прыдатны матэрыял пры арганізацыі кантакту паміж людзьмі.

Яму [Імполь] зрабілася толькі неяк непамысна, што яна [Ваця] тут, заварушылася нават злосць, што яна падыходзіць да яго і смяецца, крыва расцягваючы губы, выскаляючы гэтыя дробныя, жаўтаватыя, са свішчом уверсе зубы.

-- Ой, і ты тут!

-- Тут, -- сказаў ён, нешта перасільваючы ў сабе...

-- З кім жа ты прыехаў? Дзе ты цяпер?..

-- Блізка тут. У Верасаве.

-- Ці не Корсакава Алеся з табою?

-- Ага.

-- Во, харошую знайшоў? Гэта ж некалі да яе ўсе хлопцы сваталіся, -- нейкая зайздрасць была ў яе голасе.

-- Я ж не музыкант – не перабіраю. Якую ўжо бог даў, -- Імполь чуў, што не можа схваць сваю злосць, раздражняла гэтае распытванне – быдта сляцом лезлі ў душу...

-- Пачакай, хачу нешта сказаць табе, -- яна заступіла яму дарогу.

Ён стаяў, прыгнуўшыся і трымаючы нахілены да плячэй поўны, гладкі мяшок.

-- Бойся яе.

-- А чаго я маю баяцца? – ён падтрос на плечы мяшок.

-- Харошая надта. А з характва, кажучь, вады не нап'еешся. Жыць трэба. Мужыка першага са свету звяла...Род ужо іхні гэтакі...

-- А чаго ты мне гэта гаворыш?

-- Шкадую цябе. (В. Адамчык)

У афіцыйна-справавым, навуковым і канфесійным стылях займеннікі – нейтральныя паводле стылістычнай афарбаванасці словы і ўжываюцца значна радзей, чым у гутарковым стылі. Для навуковых прац характэрна замена асабовага займенніка я аўтарскім *мы*, спалучэннем слоў *на нашу думку* ці дзеясловамі 2-ой асобы множнага ліку:

*Стараруская мова зафіксавала толькі 2 лексіка-семантычныя варыянты: 'артылерыя', 'гармата'... Прыкладна такія ж суадносіны **мы** сустракаем у семантыцы і іншых агульных запазычанняў, якія адносяцца да групы ваеннай лексікі: **варта**, **валька** [4, с. 71.].*

***На нашу думку**, мэтазгодна ў падручніках па беларускай мове рэалізаваць методыку асэнсавання вучэбных тэкстаў з улікам іх стылістычнай разнавіднасці [4, с. 298].*

У афіцыйна-справавым стылі з мэтай падкрэсліць афіцыйны характар зносін у дачыненні да якой-небудзь асобы ўжываецца займеннік *вы* (як правіла, пішацца з вялікай літары). Гэтым займеннікам выражаюцца таксама ветлівасць і павага да таго, да каго звяртаюцца (замест займенніка *ты*). Пры пачцівых адносінах да групы людзей у пісьмовай форме займеннік *вы* (а таксама яго формы) пішацца з вялікай літары:

*...Калі ў **Вас** 1 – 2 памылкі (з усіх сямі заданняў), **Вы** можаце паўтарыць матэрыял канкрэтных пытанняў тэмы; калі ў **Вас** 3 памылкі (і больш за тры), **Вам** неабходна паўтарыць матэрыял у сістэме (г. зн. перачытаць усе пытанні і адказы, уключаныя ў параграф) [46, с. 4].*

У тэкстах канфесійнага стылю часцей выкарыстоўваюцца асабовыя і прыналежныя займеннікі, пры гэтым у кантэксце яны могуць набываюць абагульняючае значэнне і выступаюць у якасці сімвалаў (графічна такія займеннікі выдзяляюцца першай вялікай літарай):

*Слухайце, нябёсы, і ўважай, зямля; бо гаворыць Гасподзь: **Я** выхаваў і ўзвысіў сыноў, а **яны** ўзбунтаваліся супраць **Мяне**. Вол ведае гаспадара **свайго**, і асёл яслі гаспадара **свайго**; а Ізраіль не знае **Мяне**, народ **Мой** не разумее...о, **Я** ўсцешу **Сябе** над супраціўцамі **Маім** і адпомшчу ворагам **Маім**! ... І будзе **Ён** судзіць народы, і выкрые многія плямёны; і перакуюць мячы **свае** на аралы, і дзіды **свае** – на сярпы; не падыме народ на народ меча, і не будуць болей вучыцца ваяваць ... [21, сс. 868 – 870].*

Розныя экспрэсіўна-эмацыянальныя адценні выражаюць займеннікі ў мове мастацкай літаратуры і публіцыстычным стылі.

Пры дапамозе частага паўтарэння асабовых і прыналежных займеннікаў акцэнтуюцца ўвага на асобу, якая вядзе гутарку ці пра якую ідзе размова:

***Я** хачу, каб мой народ мяне пачуў,
Я не вечнасці, **я** не славы,
Не бясмерця сабе хачу, --
Я не маю на гэта права. (В. Зуёнак)*

***Твой** колер – жоўты. **Сіні** колер – **мой** –
Мяне гняце, са **мною** не размаўляе,
А жоўты колер – **ён** найменш стамляе.
Хоць поўны нечаканасці любой. (Л. Дранько-Майсюк)*

Паўтор аднолькавых займеннікаў у пачатку кожнага радка, а таксама іх канцэнтрацыя ў межах невялікага кантэксту надае выказванню асаблівую экспрэсію:

*...Гэта была **яна**!*

***Ён** думаў, што, адмовіўшыся пакінуць востраў, купіў сабе спакой. Як **ён** памыляўся!*

***Ён** пазбегнуў сустрэчы з **ёю** ў Смаргоні, але **яна** здагнала **яго** тут. **Яна** помсціла **яму** ў абліччы графіні Манталон, падсыпала атруту ў віно і хавала мыш'як за шпалерамі і ў прыскрынках стала. **Яна** прымусіла **яго** зневажаць свій розум генія нікчэмнымі думкамі і падазрэннямі. А потым, ужо ў сваім сапраўдным абліччы, прыйшла ў **ягоня** сны.*

***Яна** вярнула **яму** сілы, зрабіла здаровым, каб потым катаваць яшчэ страшней. **Яна** прыйшла судзіць **яго** ад імя **свайго** і ўсіх іншых народаў. **Яна** пераашкодзіла **яму** вярнуцца ў Еўропу, але **ёй** гэтага мала. (У. Арлоў)*

***Ён** здаволен сабой. **Ён** моцны, разумны. **Ён** бярэ ад жыцця ўсё, што захоча. (М. Зарэцкі)*

*-- Чый **ты**? – Чыя **ты**? –
У дзяцей пытаюць.
-- **Я** – мамін і таткаў!
-- **Я** – свой!
-- **Я** – свая!
-- А **я** – нічый!
-- І **я** – нічыя!..
-- Хто **вы**? –
Пытаюць у нас.
Добра, калі ў адказ
Чалавек праспявае песню,
Светлую песню
Свай Айчыны... (А. Грачанікаў)*

У паэзіі пашыраны прыём выкарыстання аднаго і таго ж займенніка ў пачатку кожнага радка з мэтай па-мастацку выразна выявіць прадмет гаворкі, надаць асаблівае гучанне твору (ці радкам):

*...Прыхадзі хутчэй, вясна:
Ты – крылатая зарніца,
Ты – прызыўная струна,
Ты – дзяўчына-чараўніца,
Ты прыветна, ты ясна,
Гучнай радасці паўна;
Ты – надзей і мар злучэнне,
Ты – гром песень, цішыня,
Ты – надзорнае імкненне,
Ты – прастора, шырыня,
Ты – прыгажосць-летуценне,
Ты – развага-глыбіня,
Усмех радаснага дня... (Я. Колас)*

Для падкрэслівання асаблівай павагі да каго-небудзь часта асабовы займеннік пішацца з вялікай літары (звычайна гэта характэрна для інтымнай лірыкі):

*У **Вашым** голасе квітнеюць астры,
Якіх не бачыў я раней.
Мне зразумела ўсё і ўсё не ясна...
Запамінаю голас Ваш прыязны... (Л. Дранько-Майсюк)*

*Я **Вас** люблю, бо **Вы** – мой першы грэх.
Хоць насталеў даўно душой і тварам,--
Я **Вас** люблю, як любяць першы снег,
Што кружыцца на золку над папарам... (Л. Пранчак)*

У мастацкай літаратуры шырока ўжываюцца прастамоўныя формы займеннікаў. У паэзіі іх выкарыстанне абумоўлена як зместам, так і формай (для стварэння рытмікі верша). Умела карыстаецца такімі займеннікамі Р. Барадулін:

*Хто вецер назірае,
Таму не ісці з сяўнёю.
Ягонаі даланёю
Не тхне ралля сырая.
Ціха подласць ідзе на ловы
Спадкаемкаю дабрыні.
З неба валяцца на галовы
Злыдняў **іхнія** ж камяні.
Тамака жаль цябе не кране,
Не ўбрыкне золак белакапыты.
І наўрад ці ў сцюдзёным сне
Ты прыснішся сабе, забыты.
Адчай за ракою рыкае –
Бугай **гэны** ўсіх забадзе.
Вясёлая радасць чакае,
Каму засмяцца ў бядзе.
Мы толькі плодзім мітусню
І робім тлум **усіхнім**,
Нахабна будзім цішыню –
І ўрэшце самі ціхнем.*

Няўжо цярпець, як і цярпелі мы,
Ці толькі нам стае на цяхасць моцы,
Няўжо нямыты прыхадзень нямы
Чысцейшы, **чымся** нашыя прамоўцы.

Асаблівай экспрэсіяй вылучаюцца займеннікі з ласкальна-памяншальным адценнем:

...Я даўно, дзядок, збіраўся
Дзеду **нештатка** сказаць,
Ды ніяк не прыбяруся,
Не асмелюся ніяк...

...Гчэцца сіні шнур ядвабна.
І спакойны такі рух!
Сам агонь у полі тлее,
Нічагусенька няма. (Я. Колас)

Выкарыстанне ў творах мастайкай літаратуры дыялектных, а таксама іншамойных форм займеннікаў адпавядае аўтарскай задуме больш рэльефна адлюстраваць асяроддзе, індывідуальную адметнасць герояў, а таксама ўласную творчую манеру:

...Пчолка зумкала над ёю,
Што ж казала ёй зычліва
Гутаркаю **тэю**...
..—Дзед, зірні: **куды-та** хмаркі
Унь ідуць, ідуць, як дым?
Там так добра, вольна, ярка,
А яны ідуць...
...Грай жа, дзеткі: скрыпка важна,
Смутак ты ёй свой вальееш,
І душа заплача **кажна**,
Як ты смычкам павядзеш.

... Думак поўна галава,
Ён над службай разважае –
Што ж за служба? **Якава?**
А тым часам выйшла Хава... (Я. Колас)

...А ў небе аблогі высока-высока
Пад зоркай маленькай, як кропляй з крыніцы,
З якой **анікому** цяпер не напіцца,
Бо сонца ў нябёсах, як д'яблава вока,
І спёка...

...І ў нябёсах сцюдзёных знікаю,
І з'яўляюся ў свеце чужым,
У якім **анішто** не знаёма
І ўсё ж светла кранае душу. (В. Шніп)

Маці, маўклівая і паслухмяная, пайшла ўслед за ім (Васілём).

-- Тут. Наше – адсюль і **унь** датуль, дзе калок, -- сказала яна.

Яна магла б і не гаварыць гэтага, бо Васіль і сам ведаў свай надзел, -- відаць, ёй проста было няёмка стаяць каля сына. (І. Мележ)

– Хачу зімой трохі лесу купіць. Думаў, куплю болей, за мёд думаў. А тут жыто пустое. Мёд трэба мяняць на хлеб... Ну, але ў **еты** год – трохі, трохі – у другі... (І. Мележ)

– Скажы матцы яго, **штоб** прынесла адзецца...-- Шабета зірнуў на босыя, з попельнымі плямамі падсохлай гразі Васілёвы ногі. – Абутак які-небудзь. І харчоў торбу. (І. Мележ)

У мастацкіх творах на гістарычную тэматыку сустракаюцца старажытныя формы займеннікаў, якія з асаблівай выразнасцю адцяняюць каларыт даўніны:

*Князь, скрушліва схіліўшы галаву, маўчаў, а ён, баярын, выгаворваў: -- ...Помніш, казалі табе: **се** не на добрае ёсць?* (У. Арлоў)

*...Яна зноў убачыла перад сабой няшчасныя бацькавы вочы, бараду яго, у якой заблыталіся саломіны,-- у яго, такога ганарыстага! І словы ягоныя пачула: “Гора мне, дзіця маё мілае! Пашто **се** сатварыла і атруту душы маёй прынесла?”* (В. Іпатава)

СІНТАКСІЧНАЯ СТЫЛІСТЫКА

Стылістычныя асаблівасці сінтаксісу звязаны найперш з функцыянальнай прыналежнасцю тэкстаў, са зместам і задачай выказвання. Спецыфічных сінтаксічных сродкаў, уласцівых толькі пэўным стылям мовы, не шмат. Усе стылі выкарыстоўваюць простыя і складаныя сказы, сказы з адасобленымі і аднароднымі членамі, пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі. Стылістычным багаццем сінтаксісу вылучаюцца мастацкі і публіцыстычны стылі.

Словазлучэнне

Багаццем семантычных і стылістычных адценняў вылучаюцца беспрыназоўнікавыя і прыназоўнікавыя словазлучэнні. У афіцыйна-справавым і навуковым стылях пераважаюць прыназоўнікава-склонавыя ўтварэнні. [38, с. 24]

У мастацкім, публіцыстычным, канфесійным і гутарковым стылях пашыраны беспрыназоўнікавыя дзеяслоўныя словазлучэнні.

Беспрыназоўнікавыя словазлучэнні, у якіх ролю галоўнага слова выконваюць дзеясловы *быць, стаць, застацца, абраць* і інш., а залежнага слова – назоўнікі, якія абазначаюць пасаду, занятак, стылістычна нейтральныя, уласцівыя ўсім стылям мовы; прыназоўнікавыя словазлучэнні з такімі кампанентамі характэрныя гутарковаму стылю [60, с. 199]: *Доўгі час бацька **быў чыгуначнікам**...* (В. Адамчык) *Талаш **быў** у пана за **пастуха**.* (Я. Колас)

Сінаніміка словазлучэнняў:

1) “дзеясловы *забыць, забыцца* + назоўнік у форме вінавальнага склону + прыназоўнік *пра*” і “дзеясловы *забыць, забыцца* + назоўнік у форме вінавальнага склону + прыназоўнік *на*”: *забыўся пра сябра і забыўся на сябра* (канструкцыі з прыназоўнікамі *пра* нейтральныя, з прыназоўнікамі *на* – гутарковыя);

2) “дзеяслоў + залежны неадусаўлёны назоўнік у форме вінавальнага склону” і “дзеяслоў + залежны неадусаўлёны назоўнік у форме роднага склону”: *дайце веласіпед і дайце веласіпеды* (першая канструкцыя нейтральная, другая – гутарковая). У мове мастацкай літаратуры пад уплывам народных гаворак асобныя адушаўленыя назоўнікі маюць форму вінавальнага склону, якая, як і ў неадусаўлёных назоўнікаў, супадае з формай назоўнага склону: *Ён шустра **паадпрагаў коні**, вывеў за вароты ў лясок і спутаў іх.* (Я. Скрыган) *І больш дзядзька ані слова, толькі поглядам кальнуў, сам **пагнаў** у двор **авечкі**.* (Я. Колас) Падобныя канструкцыі маюць гутарковае адценне. Нейтральнымі будуць словазлучэнні *паадпрагаць коней, пагнаў авечак*.

3) “назоўнік + назоўнік роднага склону (родны прыналежнасці)” і “прыналежны прыметнік + назоўнік”: *спадчына Купалы і Коласа і Купалавы і Коласавы творы* (першая канструкцыя ўласціва кніжнай мове, другая – гутарковай);

4) *падобны на бацьку – падобны да бацькі, яснейшы за сонца – яснейшы ад сонца, пад'ехаць да лесу – пад'ехаць пад лес* (канструкцыі з прыназоўнікамі *да, ад, пад* уласцівыя гутарковаму і мастацкаму стылям);

5) *забыцца аб небяспецы – забыцца на небяспеку, успомніць аб сыне – успомніць пра сына* (канструкцыі з прыназоўнікам *аб* характэрны для афіцыйна-справавога і навуковага стыляў);

6) словаспалучэнне з прыназоўнікам *па* і словаформай давальнага склону (гл.: Дадатак 1);

7) словаспалучэнне з прыназоўнікамі *ў і на*. “Ёсць сэнсавая розніца паміж канструкцыямі з прыназоўнікамі *ў і на*, якія ўжываюцца для ўказання на месца дзеяння. Калі трэба абазначыць месца ўнутры чаго-небудзь, то ўжываецца прыназоўнік *у*, калі ж маецца на ўвазе месца на паверхні чаго-небудзь — прыназоўнік *на*. Звычайна прыназоўнік *на* ўжываецца і ў тых выпадках, калі гутарка ідзе пра тое, што адбываецца ў тым ці іншым месцы: *быў на вечары, на нарадзе, на канцэрце, на лекцыі, на семінары і г. д.*

Часта ўжыванне прыназоўнікаў *у і на* тлумачыцца толькі традыцыяй або захоўваецца па аналогіі. Правільна будзе сказаць: *вучыцца на 5-м курсе, на філалагічным факультэце, працаваць на заводзе, паехаць на Каўказ, на Украіну і вучыцца ў 5-м класе, ва ўніверсітэце, працаваць у рэдакцыі, прыехаць у Беларусь* (у паэтычнай мове ўжываецца таксама *на Беларусь*), *у Крым*. Пры назоўніках — назвах дзяржаў, абласцей, гарадоў, сёл ужываецца прыназоўнік *у*: *у Германіі, у Кітаі, у Мінску, у Сібіры, у Гомельскай вобласці* (але: *на Гомельшчыне*), *у Данбасе* (але: *на Палессі*) і г. д. Пры назвах горнай мясцовасці ўжываецца прыназоўнік *на*: *на Каўказе, на Урале, на Паміры*, аднак пры тых назвах, якія маюць формы множнага ліку, выкарыстоўваецца прыназоўнік *у*: *у Альпах, у Гімалаях, у Кардыльерах, у Татрах, у Кодрах* (параўн. таксама: *у гарах Паміра, у гарах Цянь-Шаня*).

Назвы ўстаноў і іх аддзелаў часцей спалучаюцца з прыназоўнікам *у*: *іду ў міністэрства, у міліцыю, у касу, у планавы сектар, у аддзел навукі*.

Назвы прадпрыемстваў звязваюцца з прыназоўнікам *на*: *на фабрыцы, на заводзе, на камбінаце, на шахце*, але: *у майстэрні, у цэху*.

Некаторыя спалучэнні з прыназоўнікам *на* характэрны для размоўна-прафесійнага ўжывання: *служу на флоце, працую на радыё, на кінастудыі* і г. д.” [57, с. 171].

Просты сказ

Стылістычнымі асаблівасцямі вылучаюцца **поўныя і няпоўныя сказы**.

Поўныя сказы менш залежаць ад кантэксту, больш самастойныя па сэнсу, таму яны шырока ўжываюцца ва ўсіх стылях мовы.

Няпоўныя сказы з’яўляюцца важным сродкам лаканічнага маўлення, а таму часцей выкарыстоўваюцца ў гутарковым стылі:

-- *Куды разбеглася, пытаю?*

-- *У мястэчка. А табе што?*

-- *Чаго гэта ў мястэчка?*

-- *Ну дзела ёсць.*

-- *Дзела напроціў ночы?*

-- *Ну, а што?*

-- *А тое, што пойдзеш назад. Паняла?*

-- *Гэта чаго? Што мне, у мястэчка нельга?* (В. Быкаў)

Выразнасць, дынамічнасць і экспрэсіўнасць маўлення дасягаецца за кошт выкарыстання эліптычных сказаў:

Сярод палеткаў – лугавіны,

У ціхіх поймах – папавы...

А каля сэрца – невялічкі

Букет купальскіх васількоў!

(Н. Гілевіч)

Блізкія да няпоўных сказаў канструкцыі з умоўчваннем. *Умоўчванне* – гэта знарок незакончаны сказ з мэтай ўзмацнення экспрэсіі маўлення, выражэння эмацыянальнага стану герояў: -- *Памажы выпаўзіці з ямы...-- Жаваранка падаў Алёшу руку. – Падсунь аўтамат. Не дастану... Што гэта цябе ўсё прасіць трэба?.. Не можа быць, каб Геніятулін збег... Вазьмі пад паху... Каб толькі на ногі стаць...* (І. Пташнікаў)

Простыя сказы бываюць двухсастаўныя і аднасастаўныя.

Аднасастаўныя сказы больш экспрэсіўныя і дынамічныя, чым двухсастаўныя (апошнія ўжываюцца ва ўсіх стылях мовы).

Безасабовыя сказы часцей выкарыстоўваюцца для характарыстыкі псіхічнага і фізічнага стану чалавека, з’яў прыроды, дзеянняў і працэсаў, якія адбываюцца незалежна ад утваральніка: -- *Дужа хацелася заплакаць, калі б былі слёзы.* (В. Быкаў) *Удзень зноў было ціха. ... Моцна захаладала.* (І Шамякін)

Таксама безасабовыя сказы ўжываюцца ў афіцыйна-справавым маўленні (пры афармленні пратаколаў, пастаноў, афіцыйных паведамленняў і г.д.).

Няпэўна-асабовыя сказы выражаюць факты, падзеі, пры гэтым суб’ект дзеяння невядомы ці не называецца:

-- *Ну як камуна? – запытаў Пятрок. – Сарганізавалі ўжо?*

-- *Пастанавіліся Гужа раскулачыць, -- сказала яна (Сцепаніда) аб іншым.* (В. Быкаў) *Перш за ўсё сталі перапраўляць раненых.* (І. Мележ) *Моцна спалохалася, калі Мінск пачалі бамбіць...-- На Камароўцы лаўкі грабляць!* (І. Шамякін) *Стралялі недзе блізка – ці не ў Весялоўцы?* (І. Шамякін)

У абазначаных-асабовых сказах дзеянне, абазначанае галоўным членам сказа, можа адносіцца да кожнай асобы. Такія сказы выражаюць вывад, павучэнне, а таму шырока выкарыстоўваюцца ў вуснай народнай творчасці: *Век зжыць – не мех сшыць. Не чапай чужога і не бойся нікога. На Бога спадзявайся, але і сам старайся. Выказанага слова да губы не вернеш.*

Намінатыўныя сказы толькі называюць прадметы або з’явы. Яны надзвычай лаканічныя, кароткія. У афіцыйна-справавым стылі намінатыўныя сказы звычайна выкарыстоўваюцца для канкрэтызацыі адрасата: *Беларусь. Установа адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”. Загадчыку кафедры беларускай мовы і методыкі яе выкладання...* У творах мастацкай літаратуры пры дапамозе намінатыўных сказаў дэталёва перадаецца апісанне асяроддзя, падзей, ствараюцца наглядныя малюнкi прыроды:

На дубах маладых

Вецер плашч свой навесіў.

Шэпт... Маўчанне... Уздых...

Нехта ходзіць па лесе.

(Л. Дайнека)

Страты. Страты. Страты. Тысячы шывеніц. Безвыходная Сібір. Загубленыя пакаленні з рабскай душой. Мноства асведаміцеляў-энтузіястаў. Нясцёрпная туга ліхалецця. (У. Караткевіч) *Бор. Сасновыя шаты. Ды верас. Ды мох. Чалавек барадаты. Цяпельца. Дымок.* (А. Куляшоў)

Блізкія да намінатыўных вакатыўныя сказы, якія па форме нагадваюць зваротак, але характарызуюцца семантыка-граматычнай ізаляванасцю. У адрозненне ад зваротка вакатыўныя сказы не суправаджаюцца выказаннем у адрас суб’яднага, а асобай інтанацыяй выражаюць радасць, здзіўленне, страх, захваленне, перасцярогу і г.д. таго, хто гаворыць: *“Глечык!” – неяк нібы супакоена і нават трошкі ўзрадавана вымавіў старшыня.* (В. Быкаў) *“Аня?” – і больш нічога не сказала Саша, спадзеючыся, што гаспадыня зразумее і так.* (І. Шамякін)

Аднасастаўныя сказы шырока выкарыстоўваюцца ў якасці загатоўкаў, якія надаюць асаблівую экспрэсію публіцыстычным творам: “Ці навучымся лічыць грошы?”, “Не палешылі, а пагоршылі”, “Купляйце беларускае”.

Сказы па мэце выказвання падзяляюцца на апавядальныя, пыталныя, клічныя і пабуджальныя.

Апавядальныя сказы з’яўляюцца стылістычна нейтральнымі, асноўная іх задача – перадаць паведамленне, якое выражаецца ў сцвярдзальнай або адмоўнай форме.

Для пытальных сказаў характэрна экспрэсіўнасць, таму яны часцей ужываюцца ў гутарковым стылі. Аднак такія сказы пашыраны і ў іншых стылях. Пыталныя сказы ў навуковым стылі надаюць тэкстам навукова-папулярнае адценне. У мастацкім і публіцыстычным стылях пыталныя сказы часта выкарыстоўваюцца для стварэння ўнутраных дыялогаў:

*А можа быць, яна наўмысна
Зрабіла так?.. А для чаго?..
Нашто – калі ёй ненавісна
Любая згадка пра яго?*

(Н. Гілевіч)

Пыталны сказ, які выражае адмаўленне або сцвярджэнне і не патрабуе адказу, называецца *рытарычным пытаннем*: *Яшчэ здалёк заўважыў, што Ганна ўжо чакае. Прытулілася да каля, ціха стаіць каля плота. У цемры постаць яе ледзь значыцца, а твару і зусім не відаць, але Васіль ведае: гэта яна. Хто ж яшчэ можа быць тут, на іх заповітных месцы?* (І. Мележ)

Клічныя сказы эмацыянальна разнастайныя: выражаюць радасць, здзіўленне, адчай, абурэнне, захапленне і інш. Часцей яны сустракаюцца ў мастацкім і публіцыстычным стылях: *Дубадзел махаў рукамі, уціхамірваў:*

- Грамадзяне куранёўцы!.. *Ето ж не базар!.. Грамадзяне, прашу!..*
- Дзядзькі! І цёткі! *Ей-бо, перад чужым чалавекам, -- памагаў яму Грыбок.*
- Ціхо! *Дайце сказаць! – уламіўся дужы, рашучы Хонеў голас.*
- *А чаго тут маўчаць! Чаго тут хавацца!*
- *Праўду трэба казаць!*
- *Не трэба яна, етая грэбля! І ўсё!*
- *Як пятае калясо!*
- *Абыдземся!*
- *Дайце сказаць чалавеку!* (І. Мележ)

*Ніякай сіле, ліху злomu
У сэрцы маці не забіць
Надзею: даць працяг жывому!
Надзею: песціць і любіць!*

(Н. Гілевіч)

Надзвычай экспрэсіўныя пабуджальныя сказы. Яны выражаюць розныя адценні пабуджэння: просьбу, прапанову, загад, патрабаванне, пажаданне, забарону і інш. Гэтым і тлумачыцца іх шырокае выкарыстанне ў гутарковым, мастацкім і публіцыстычным стылях: *Але толькі ён (Пятрок) разы два спакойней уздыхнуў, як на абрыве страпянуўся Каландзёнак.*

- *Капаць!*
- *Дык гэта... Змарыўся ж. Аддыхнуць...*
- *Капаць!!!* (В. Быкаў)

Зваротак. Зваротак выкарыстоўваецца ва ўсіх стылях мовы. У афіцыйна-справавым стылі зваротак з’яўляецца лаканічным і яркім прыёмам вылучэння адрасата, у яго ролі

выступаюць уласныя імёны, назвы асоб па прафесіі, пасадзе і г.д. Як правіла, такі зваротак ставіцца ў пачатку выказвання.

У гутарковым стылі зваротак звычайна ставіцца ў сярэдзіне сказа або ў канцы яго. У ролі зваротка шырока выкарыстоўваюцца словы з неканкрэтным лексічным значэннем: *дружа, брат, родны, шаноўны* і інш. Пры іх дапамозе выражаецца сардэчнасць, спагада, пяшчота, ласка, іронія і г.д.

У дыялогу персанажаў, рытарычных зваротах лірычных герояў сустракаецца форма былога клічнага склону, якая надае выказванню ў адных выпадках зняважлівы характар, у другіх - прастамоўна-фамільярны, у трэціх - падкрэслена ветлівы, у іншых - паэтычна ўзнёслы:

-*Дзякуй, хлопча, за ўвагу, Надтарады, мой каток!* (Я. Колас)

-*Падыдзібліжай, хлопе, - заківай Відацкі пальцам.* (М. Лобан)

-*Зануда ты, Іван. Не давай я табе долары на захаванне. Я даў іх Марысі. - Не будзем дзяліць, Міхале: тваё - маё... Табе спатрэбіліся -бяры. Галоўнае, што яны ёсць.* (І. Шамякін)

Кажэ жонка іншы раз мне: «Не кідайся, Іване, усё адно мне не паможаш ужо. Сам сябе толькі раней часу ў магілу загоніш. (Б. Сачанка)

-*А гэта ж, вяльможны пане, ваш новы ляснік, той самы Шэмет, што на мінулым тыдні парубічыка з выкручанымі рукамі ў маёнтак прывёў.* (М, Лобан)

Ці табе не шкода, браце, родных ніў, тых лугоў, той сенажаці, што касіў? (Л. Геніюш)

-*Вось што, голубе,- сказаў цар,- мы тут нядаўна разгавеліся былі, дык час ужо і грахі замаліць.* (І. Чыгрынаў)

...Не змаглі мы гора, саколе, з табою, плача маё сэрца, стогне цэлы Край...Ах, бывай, бывай! (Л. Геніюш) *Лесе мой пількаўскі, лесе! Што расшумеўся ты сёння, Быццам наведаміць нешта Мне незвычайнае хочаш* (М. Танк)

*Да багацця бяжыш, чалавеча,
І не думаеш ты, нябога,
Што цябе даганяе галеча,
А яна не пакіне нічога.*

*... Здаецца, род наш
Радавод вядзе
З таго, калі Гасподзь яшчэ ў лагодзе
Прымеркаваў, каго сяліць і дзе,
Суцешыў крывічоў:
Трывай, Народзе!*

(Р. Барадулін)

Форма былога клічнага склону сустракаецца ва ўсходніх славян ужо ў першых пісьмовых помніках. У неўміручым творы славянскай паэзіі «Слова пра паход Ігаравы» аўтар для ўзмацнення свайго апавядання ўжывае форму былога клічнага склону:

О, Бояне, соловию стараго времени! Абы ты сиа плькы ущекоталь, скача, славию, по мыслену древу, летая умомъ подь облакы, свивая славы оба полы сего времени, рища въ тропу Трояню чресъ поля на горы... Сьдлай, брате, свои бръзыи комони, а мои ти готови, осьдлани у Курьска напереди. («Слова пра паход Ігаравы»)

У сучасных творах на гістарычную тэматыку форма былога клічнага склону назоўніка - заканамерная з'ява, паколькі гэта форма дае магчымасць больш акрэслена перадаць подых мінулага:

-*Бунтуе ў табе, княжа, дзедава кроў, Алега Святаславіча, за свае смуты Гарыславічам названага...* (У. Арлоў);

Вось і спраўдзіўся сон. Надзея цяпер адно на Лебядзяна. Памажы яму, Пяруне ўсемагутны. Няхай не здагоніць яго палавецкая страла, няхай не трапіць верны грыдзь у варожую залогу. (У. Арлоў)

У тэкстах мастацкага і публіцыстычнага стыляў пашыраны звароткі з ацэначнай характарыстыкай: *Я з Мінска паклон перадаць табе рад і народу твайму, горад-сад, горад-брат.* (П. Панчанка) *Гэй, чулыя сэрцам! Гэй, душы жывыя! Ідзеце вы долю кавачь!* (Я. Колас)

Пабочныя і ўстаўныя канструкцыі. Пабочныя і ўстаўныя канструкцыі выкарыстоўваюцца ва ўсіх стылях. Функцыянальная актыўнасць гэтых адзінак тлумачыцца перш за ўсё іх здольнасцю разнастайна выражаць сэнсавыя і эмацыянальныя адценні: *Як, напрыклад, можна мірыцца ўвесь свет, што ў яго на вачах сыходзілі з жыцця мовы такіх вялікіх славянскіх народаў, як украінскі і беларускі...* (Н. Гілевіч) *Здавалася, ён (Мацвей) кожную хвіліну гатовы сам запрэчыцца ў плуг і цягнуць яго па балоце сваёй чалавека-сілай.* (В. Казько)

*Адшчоўкнуў ключыкам куфэрак
І тут жа (“ахні, слабы пол!”)
Кулёк не нейкіх там цукерак,
А “мішак” высыпаў на стол.*

(Н. Гілевіч)

У мове мастацкай літаратуры пабочныя канструкцыі часта выкарыстоўваюцца для стварэння моўнай характарыстыкі персанажаў:

-- *Можна, вокны трэба занавесіць? Можна, не кожны павінен ведаць, што ты вярнуўся?* (І Чыгрынаў) – *Што раскажашь, -- не пераставала плакаць, прычытаць Варка. – Прыехалі нейкія на конях, атрад вялікі...Перад ётым, здэцца, дзесьці пад Дубровіцу гойсалі...Партызан, кажучь, шукалі.* (Б. Сачанка)

Устаўныя канструкцыі ў мастацкіх творах выкарыстоўваюцца як сродак стварэння шматпланавасці, разгорнутасці паведамлення: *І маладыя лейтэнанты ... на світанні без якіх бы ні было здарэнняў і прыгод – на мосціках на гэты раз іх ніхто не сустракаў і не спачуваў – дапхалі свій матацыкл да часці, каб больш у Княжбор і нагою не ступаць.* (В. Казько)

*Але Мікітка тут жа ўспыхнуў
І ёй без бою не ўступіў
(Ужо тады ішло на выху –
Заўваг крытычных не любіў!)*

(Н. Гілевіч)

Складаны сказ

Складаныя сказы характэрны для ўсіх стыляў мовы. Выбар таго ці іншага тыпу сказа залежыць ад сэнсавых і стылістычных асаблівасцей кантэксту.

У гутарковым стылі выкарыстоўваюцца пераважна складаназлучаныя і бяззлучнікавыя сказы без адасобленых зваротаў і шматступеннай залежнасці; у такіх сказах адсутнасць спецыяльных граматычных сродкаў сувязі паміж членамі дапаўняецца інтанацыяй, мімікай, жэстамі. У адрозненне ад складаназлучаных бяззлучнікавыя складаныя сказы вылучаюцца непасрэднасцю, натуральнасцю, таму яны звычайна выкарыстоўваюцца для перадачы дынамізму і жывасці: *Спрачацца яны (Грынкевіч і Вайвадс) амаль кінулі, кожнаму было не да таго.* (У. Караткевіч) *Ля магілы граў аркестр, чыталі прамовы.* (У. Караткевіч)

У навуковым і афіцыйна-справавым стылях пераважаюць злучнікавыя сказы над бяззлучнікавымі. Звязана гэта з тым, што сувязь паміж часткамі складанага сказа пры дапамозе злучнікаў выражаецца больш дакладна, адназначна. Сярод злучнікавых найбольш часта ўжываюцца складаназалежныя, даданая частка якіх заключае асноўную інфармацыю, а

галоўная частка зусім або амаль зусім пазбаўлена зместу: *Неабходна сказаць, што...; Трэба падкрэсліць, што ...; Варта адзначыць, што ...* і г. д.

Усе віды складаных сказаў сустракаюцца ў мастацкім, публіцыстычным і канфесійным стылях: *І плылі па ёй марскія параходы, і ляцелі над ёй марскія чайкі, а там, дзе былі балоты, чэзлыя кусцікі алешніку і лазы, сцяною стаяла піаніца, хвалявалася піанічнае мора.* (В. Казько) *Блішчэлі ў парку юным лісцем ліпы, / Над горадам вяселька затрымцела.* (С. Законнікаў) *І спрадвечны інстынкт падказаў, што сканання / Дух злавесны сышоў на абшары зямлі.* (С. Законнікаў)

СІНТАКСІЧНЫЯ СРОДКІ ЭКСПРЭСІЎНАГА МАЎЛЕННЯ

Да сінтаксічных сродкаў стварэння экспрэсіўнасці маўлення адносяцца **стылістычныя фігуры**. Гэта сінтаксічныя адзінкі мовы са своеасаблівай будовай, якія выкарыстоўваюцца з мэтай узмацнення выразнасці выказвання. Стылістычныя фігуры “ўяўляюць сабой моцны сродак эmfатычнай інтанацыі” [11, с. 426] (эmfаза (ад грэч. *emphasis* – тлумачэнне, указанне, выразнасць) – выдзяленне важнай у сэнсавых адносінах часткі выказвання, дзякуючы чаму ствараецца экспрэсіўнасць маўлення [29, с. 592]). Разнастайныя сінтаксічныя сродкі, якія ствараюць эmfатычную інтанацыю, характэрны для тэкстаў мастацкай літаратуры, публіцыстычнага, гутарковага і канфесійнага стыляў. Найбольш распаўсюджанымі стылістычнымі фігурамі з’яўляюцца *анафара, антытэза, бяззлучнікавасць, градацыя, зварот, інверсія, кальцо страфы, кампазіцыйны стык, паралелізм, парцэляцыя, паўтор, перыяд, рытарычнае пытанне, шматзлучнікаваць, шматпрыназоўнікавасць, эліпсіс, эпіфара*.

Анафара (ад грэч. *anaphero* ‘паўтарэнне’), або адзінапачатак, -- паўтарэнне аднолькавых слоў ці выразаў у пачатку сказаў або абзацаў:

*А ўсё лясы ды пералескі,
Бары, дубровы ды гаі.
А ўсё пагоркі, ды лагчыны,
Ды касаторы, ды равы.
А ўсё азёры ды азерцы,
Бруенне рэчак, плыннасьць рэк...* (Н. Гілевіч)

Антытэза (ад грэч. *antithesis* – супрацьпастаўленне) – стылістычны прыём, у якім супрацьпастаўляюцца або сутыкаюцца ў блізкім кантэксце процілеглыя паняцці, тым самым выяўляюцца іх адметныя рысы, узмацняецца кантрастнасць іх асэнсавання: *І яшчэ смылела ў грудзях ад горычы: пачуццё, мабыць, вядомае ўсім, хто на пераможным этапе вайны дайшоў да Германіі, бачыў апранутыя ў мур, камень вёскі, дабротныя, агароджаныя ад усяго свету двары баўэраў, іх вастраверхія, крытыя чарапіцай дамы. А нашы вёскі, нібы статак авечак, што збіліся ў летнюю спякоту, дый тыя папаленыя, зруйнаваныя; пагарэльцы, якія вылазілі з зямлянак, ставілі хаткі на жывую нітку – абы хутчэй улезці пад дах.* (І. Навуменка) -- *Бачыш, дрэннага без добрага не бывае, -- падміргнуў, засмяўся Рыжы.* (Б. Сачанка) *А ці бывае проста ўсё ў людзей, у кожнага ж свой падыход да жыцця, пачатак і канец, нараджэнне і смерць, яны ж не падпарадкаваны ні загаду, ні прадпісанню...* (В. Казько)

Бяззлучнікавасць, або **асіндэтон** (ад грэч. *asyndeton* – нязвязанае), -- стылістычны прыём, заснаваны на неўжыванні злучнікаў паміж аднароднымі словамі і сказамі. Гэта надае выказванню сцісласць, дынамізм:

*Мужчына. Жанчына. Чаканне.
Шуканне. Блуканне. Час.
Жанчына. Мужчына. Спатканне.
Вітанне. Пытанне. Адказ.
Мужчына. Жанчына. Дыханне.*

Сэрцабіццё. Забыццё.

Жанчына. Мужчына. Каханне.

Мужчына. Жанчына. Жыццё. (А. Вярцінскі)

Градацыя (ад лац. *gradatio* ‘паступовае павышэнне, узмацненне’) – размяшчэнне слоў (словазлучэнняў, частак складанага сказа), пры якім кожная наступная ўзмацняе (радзей паслабляе) значэнне папярэдняга, у выніку чаго нарастае інтанацыя і эмацыянальна-сэнсавая выразнасць выказвання: *Была, гуло ў коміне, секла снегам, бы ўсё адно шротам, у замураваных холадам вокны. Шалеў вецер – ірваў, шкуматаў саламяныя і чаратовыя стрэхі, гнуў як не да самага долу голае голле абсад, гойсаў, бы апантаны, па дварах, альсах, балотах. (Б. Сачанка) Жыццё тым часам мералася на пуды, цэнтнеры, гектары. (І. Шамякін) Ты – наш сцяг, што нікому, нікому на свеце, нікому Не дамо абсмяць, апаганіць, забыць ці мячом зваяваць. (У. Караткевіч)*

Зварот, або апастрофа (ад грэч. *apostrophe* – асабісты зварот), -- выказванне, звернутае да памёршай ці адсутнай асобы як да прысутнай:

Чарней, чарней, сястра-дуброва,

Чарнец з табой нам удваіх:

Ты па сваім лісці, дуброва,

А я – па лецейках сваіх.

Тваё лісцё, сястра-дуброва,

Зноў забуе па вясне,

А мне лецейкі, дуброва,

Ужо не вернуцца ка мне... (Н. Гілевіч)

Іду, як заўсёды, ў купалаўскі сад, /Падняўшы каўнер і насупіўшы кепку. /А ў садзе шуміць залаты лістапад... /Шапчу я: Іван Дамінікавіч, кепска... (П. Панчанка)

Інверсія (ад лац. *inversio* ‘перастаноўка’) – адваротны парадак слоў, які з’яўляецца адступленнем ад звычайнага парадку слоў у сказе з мэтай выдзеліць сэнсава ці эмацыянальна пэўнае слова выказвання: *У лунанні сцягоў, у крыві братазайчэй вайны, у суровых гімнах, у перамогах і горычы ішла на зямлю новая эра. (У. Караткевіч) І плылі па ёй (рэчцы) марскія параходы, і ляцелі над ёй марскія чайкі, а там, дзе былі балоты, чэзлыя кусцікі алешніку і лазы, сцяною стаяла пшаніца, хвалявалася пшанічнае мора. (В. Казько) ... яліны і сосны бездапаможна гайдаюцца. Такія моцныя, непарушныя, калі ціха. (Я. Брыль) Але ўсё роўна вяртаюцца ў родныя, асірацелыя хаты за калючым дротам самасёлы. (Я. Сіпакоў)*

Для дакладнага разумення *інверсіі* трэба мець на ўвазе асноўныя палажэнні аб парадку слоў (гл.: Дадатак 2).

Кальцо штрафы – стылістычны прыём, які заключаецца ў тым, што сказ пачынаецца і заканчваецца аднолькавымі словамі або словазлучэннямі:

Абцяю ночы бяссонныя,

Дні

Пахмурныя і бясконцыя,

Абцяю крутыя дарогі,

Абцяю чаканне,

Трывогі,

І вялікую веру,

І шчырую вернасць –

абцяю.

А шчасце?..

Не знаю.

(В. Зуёнак)

Кампазіцыйны стык – паўтарэнне ў пачатку новага сказа слоў, якія заканчваюць папярэдні сказ: *Прыстаў грозна зірнуў на ўрадніка. Ураднік апусціў вочы і зірнуў на стражніка, стражнік – на соцкага. Соцкі стаяў бокам і смяяўся ў рукаў.* (Я. Колас) *Ідзе час, а я ўсё сяджу. Сяджу без дум, без сілы.* (В. Быкаў) *А ён ужо хвалюецца. Хвалюецца бадай мацней, чым перад сваёй першай аперацыяй.* (І. Шамякін) *Ён (Жаваранка) кінуў вачыма ў кут на памост. Памост быў чыста падмецены, відаць былі жоўтыя, аскобленыя сасновыя круглякі.* (І. Пташнікаў)

Паралелізм (*parallelos* – той, што ідзе побач; паралельны) – гэта аднолькавая сінтаксічная будова суседніх сказаў, абзацаў і інш.: *Думаў лес, шапочучы веццем, калі набягаў ветрык, а ў спакоі некуды збягаючы сам, ці не ў вечнасць, тую самую вечнасць, якой заўсёды ўласціва думка, у якой і жыве думка. Думалі антоны-буслы, што ў белых святках выйшлі на сенажаць і замерлі, зачараваныя самі сваімі святкамі і адзеннем, у якое прыбралася зямля, абяцаючы добрую восень і зімку.* (В. Казько)

*Я б паслала пасол – не смею,
Напісала б лісток – не ўмею,
І пайшла б я сама – баюся,
Доўгая дарога – стамлюся.* (З народнай песні)

Купалле. Цёмная ночка купальская...

Святкаванне Купалля адбываецца на ўзбярэжжы ракі ці возера. Калі побач няма вады, то выбіраецца якая-небудзь лясная палянка. Цэнтральнае месца, вакол якога разгортваецца свята, займае рытуальны агонь.

Удзень хлопцы для купальскага вогнішча рыхтуюць дровы, галлё, салому... Шмат клопатаў і ў дзяўчат. Яны разыходзяцца па лугах, палях, лясных ускраінах і збіраюць кветкі для абрадавых вяночкаў. Арамя таго, дбайныя гаспадыні і добрыя знаўцы народнай медыцыны збіралі і збіраюць розныя лекавыя травы: васількі, рамонкі, браткі, чыстацел, руту-мяту, з якіх робяць розныя адвары, настойкі, мазі для лячэння хвароб.

Купалле. Кароткая ночка купальская...

Гарыць, шугае да неба агонь, закрываючы зоркі, якія падаюць у дрымотную цемрадзь і апоўначы прарастаюць цудоўнымі папараць-кветкамі.

Вакол агню гульня, вясёлыя карагоды, песні... Дзяўчаты, як кветкі, у вяночках...

Як толькі полымя агню трошкі ападае, хлопцы і дзяўчаты скачучь праз агонь. На думку нашых продкаў, ачышчэнне агнём было абавязковым абрадам перад жнівом, а для маладых людзей — перад шлюбам.

А зірніце на рэчку. Яна свеціцца нейкім асаблівым святлом. І душа твая, нейкая незямная, здаецца, плыве ў загадкавую далячынь, прагне каханья. Не, гэта плывуць вяночкі з валашкаў. І шчасцем поўніцца ўсё наваколле, і папараць-кветка расцвітае апоўначы, і трэба спяшацца, каб знайсці яе. Але не кожнаму гэта ўдаецца.

Купалле. Ружовае ранне купальскае...

Сонца выплывае з-за гарызонту, як бы іграючы і танцюючы. Хлопцы і дзяўчаты пускаюць на ваду вянкi, купаюцца ў ранішняй расе, у рацэ. Людзі ведалі, што раса на Купалле валодае магічнай сілай: яна дапамагае стаць чыстым і прыгожым, перасцерагае ад розных хвароб. «Звязда»

Парцэляцыя – стылістычны прыём з мэтай экспрэсіўнага выдзялення таго ці іншага элемента выказвання. Сутнасць парцэляцыі – у дапаўненні асноўнага выказвання дадатковай інфармацыяй, якая ўзнікае пасля таго, як выказана асноўная думка. Гэта стварае ўражанне непасрэднасці маўлення, перадае асаблівасці гутарковай мовы. Па канструкцыі парцэляцыі ўяўляюць самастойны сказ, які далучаецца да асноўнага выказвання: *Неўзабаве з-за сцяны пачуўся голас:*

-- Хто вы, людзі? І што вам трэба?

-- Мы з мірам прыйшлі. **Без жалеза і агню.** Па любоў прыйшлі, -- зычна адказаў Ядрэйка, адказаў, відаць, ужо вядомымі яму словамі. (Л. Дайнека) Я (Андрэй) вельмі люблю радзіму. **Часам да слёз.** (У. Караткевіч) Яна (зямля) памерла жывая. І жыве мёртвая. **У мёртвай зоне.** (Я. Сіпакоў) Кволы твой кватарант. Слабенькі. Што дзіця. (І. Шамякін)

Паўтор – спосаб арганізацыі тэксту з мэтай узмацнення пэўных кампанентаў твора і тым самым павялічыць іх значэнне ў кантэксце, узмацніць іх эмацыянальнае ўздзеянне: -- *Не ідзі!.. – Алёша аж закрычаў, забыўшыся на ўсё. – Яма ў крыві... Пясок ў крыві... Пальцы мае ў крыві...* (І. Пташнікаў) Ён (імператар) пазбегнуў сустрэчы з ёю (маладой асобай) ў Смаргоні, але **яна** здагнала яго тут. **Яна** помсціла яму ў абліччы графіні Манталон, падсыпала атруту ў віно і хавала мыш'як за шпалерамі і ў прыскрынках стала. **Яна** прымусіла яго зневажаць свой розум генія нікчэмнымі думкамі і падазрэннямі. А потым, ужо ў сваім сапраўдным абліччы, прыйшла ў ягоныя сны.

Яна вярнула яму сілы, зрабіла здаровым, каб потым катаваць яшчэ страшней. **Яна** прыйшла судзіць яго ад імя свайго і ўсіх іншых народаў. **Яна** перашкодзіла яму вярнуцца ў Еўропу, але ёй гэтага мала. (У. Арлоў)

Ёсць у кожнага ў нас куточак зямлі, да якога ўсім сэрцам сваім прыкаваны-прыварожаны, усімі лепшымі думкамі сваімі. Адсюль і Радзіма для нас пачынаецца, увесь свет неабдымны.

Для мяне гэты куточак — Полаччына. **Край** блакітных азёр, звонкіх чыстых крыніц, пявучых меднастволых бароў. **Край**, у косы якога ўплецены стужкі задумлівых рэк. **Край**, дзе вятры вольныя ўскрыльваюць, дзе песні самыя мілагучныя лунаюць. (В. Лукша)

Перыяд – спецыфічная сінтаксічная канструкцыя ў форме складанага сказа, у якой спалучаецца разгорнутае выказванне з рытмічнасцю, асаблівай танальнасцю. Перыяд складаецца з дзвюх частак: першая з іх з'яўляецца зачынам (чытаецца з павышанай інтанацыяй), а другая – развязкай (чытаецца з паніжанай інтанацыяй). Паміж часткамі перыяда, як правіла, ёсць паўза, своеасаблівы кульмінацыйны пункт. Змест перыяда характарызуецца адзінствам тэмы і завершанасцю выражэння думкі:

Бывае, спатрэбіцца ўзімку
Прамень, не злоўлены летам,
Бывае, што мала пахаў
У моры травінак і красак,
Бывае, не хопіць колераў
У вясновым квяцістым разліве,
Бывае, так мала гукаў
Чуецца ў моры лесу,
Бывае, не радуюць песні
Мора крылатага птушак –
Тады я іду да цябе,
Мой акіян вялікі,
У які ўсе моры ўпадаюць,
Мая адзіная мова.

(Я. Сіпакоў)

Перыяд можа выходзіць за межы традыцыйнай, двухчленнай структуры:

Калі ў сваёй вандроўцы
Я адлучаюся далёка
Ад Радзімы
І ўжо не чую яе
Пеўняў на зары,
Не адчуваю паху яе хлеба,

Не бачу прызыўных яе агнёў,
А ў мае песні пачынаюць залятаць
Чужыя птушкі, воблакі, вятры,--
Як блудны сын, вяртаюся дамоў.

Вось і сягоння
Стаю ля бацькаўскага парога,
Чакаю: ці даруюць?
І ў той жа час
Аб новай мару Адысеі.

(М. Танк)

У гэтым перыядзе “вылучаюцца тры часткі: моцна развітае павышэнне і кароткае, лаканічнае паніжэнне (як блудны сын вяртаюся дамоў), якія не мелі б поўнага лагічнага завяршэння, калі б не было развітай трэцяй часткі, што дапаўняе, удакладняе зробленую аўтарам выснову, робіць яе больш важкай, праблемнай” [34, с. 104].

Рытарычнае пытанне (ад грэч. *rhetorike* ‘аратарскае’) – адна з самых распаўсюджаных стылістычных фігур у мове мастацкай літаратуры і публіцыстычных тэкстаў. Гэты сінтаксічны сродак “заўсёды з’яўляецца эмацыянальна-экспрэсіўным: выкарыстоўваючыся з мэтай абвастрэння эмацыянальнай увагі рэцыпіента, яно [рытарычнае пытанне] арганізуе аднадумства аўтара і чытача...” [34, с. 123] Рытарычнае пытанне аформлена ў відзе пытальнага сказа са сцвярдзальным зместам і не патрабуе прамога адказу: *...Хіба чыстая вада можа быць бруднаю? Хіба чыстая трава можа быць нячыстай? Хіба цялятка можа быць забруджаным, калі яно н’е чыстую вадзіцу і скубе чыстую травіцу?* (Я. Сіпакоў) *Сцежкі, дарогі зраўняліся з полем, іх пазасыпала, пазамятала, ды так, што не толькі з вёскі – з хаты нельга было выйсці. Ды і куды асабліва пойдзеш?* (Б. Сачанка) *Літаратура – само жыццё, няхай сабе і ва ўмоўнай форме, а хіба пра жыццё можна расказаць толькі наморшчыўшы лоб і ўзняўшы вочы ў неба?* (І. Навуменка)

Шматзлучнікаваць, або **полісіндэтон** (ад грэч. *poly* – шмат і *syndeton* – звязанае), -- выкарыстанне адных і тых жа злучнікаў паміж аднароднымі словамі і сказамі. Гэты стылістычны прыём дапамагае звязаць аднародныя словы і сказы ў сінтаксічнае адзінства, сэнсава выдзеліць іх, прыцягваючы ўвагу рэцыпіента, надаць выказванню запаволены тэмп, узнёсласць, стварыць паралельнасць, адначасовасць дзеянняў: *І ўздоўж берага нешта журботнае, нейкі няўлоўны напамінак аб тым, што колісь тут жыў чалавек, цьмяныя абрысы яго селішча, падмуркі ад яго хат, хлявоў, на якіх сёння раскашавала крапіва, а дзёнідзе сярод гэтай крапівы вытыркаўся і чырвоны ражок цагліны. І Мацвей адчуў параднёнасць з гэтай цаглінай, з гэтай крапівой, нібыта ён загадзя ведаў, што ўсё гэта ёсць тут і сюды, менавіта да гэтай раскошы травы і цэгля, і імкнуў. І зараз ён падыдзе да іх, трэба толькі перайсці лагчыну, прадзерціся скрозь спавітыя хмелем кусты воўчага лыка. І пакуль ён будзе ісці па лагчынцы, выдзірацца з кустоўя, спавітага хмелем, там, наперадзе, паўстануць зноў з крапівы, падымуцца з кінутых падмуркаў хаты.* (В. Казько) *Каб лугі не выйшлі адсюль, каб палі не выйшлі адсюль, каб пакінутыя хаты, трактары і калодзежы ніколі не выйшлі на чыстую зямлю.* (Я. Сіпакоў)

Ёсць у кожнага ў нас куточак зямлі, да якога ўсім сэрцам сваім прыкаваны-прыварожаны, усімі лепшымі думкамі сваімі. Адсюль і Радзіма для нас пачынаецца, увесь свет неабдымны. І дзе б мы ні былі, сілай неадольнай нас цягне туды, да дзяцінства, да юнацтва нашага. І кожная такая сустрэча абяцае нямала, бо жыццё заўсёды здзіўляе радасцю стварэння. І за справамі людзей, якія жывуць у гэтым дарагім для сэрца куточку, сочыш асабліва раўніва, асабліва ўважліва. (В. Лукша)

Радзіма – гэта і сонца ў цябе над галавою, і наветра, якім дыхаеш, гэта і вернасць твайго друга, і мова, якую даў табе народ, і песня, што засталася ад прадзедаў, і легенда

заўтрашняга твайго дня, **і** гераічная слава бацькоў, **і** тая сонечная дарога, якой сёння ты ідзеш горда ў сваю будучыню. (К. Кірэенка)

Ах, песні...

Вы – мая ўцеха.

І боль мой. І мая туга.

І ласка, і ўспамінаў рэха,

І прага жыць, пакуль мага.

(К. Кірэенка)

Шматпрыназоўнікаваецца – ужыванне некалькіх аднолькавых прыназоўнікаў у сказе з мэтай асабліва падкрэсліць значэнне таго, пра што вядзецца гутарка:

Аб вясёлым цёплым доме,

Аб вясновых кветках першых,

Аб суседзях невядомых

Напісаць хачу я вершы.

(П. Панчанка)

А на вуліцы ды на шырокай, Па муравачцы ды на зялёнай... (Народная песня) *У гэты навальнічна-магутны рокат дзвюх музычных стыхій задушэўна ўпляталіся песні пра слуцкіх прыгонных ткачых, пра Нёман, быстры і чысты, як быццам з расы, пра юнака, што памірае ў турме, пакідаючы любы свой край у пакуце, пра ясную крынічную ваду, што плешчацца ў залаціста-сасновых вёдрах прыхудзі-суседачкі...* (Я. Брыль)

Эліпсіс (ад грэч. *elleipsis* ‘пропуск’) – свядомы пропуск якога-небудзь члена сказа, які лёгка ўзнаўляецца з кантэксту. Пропуск слова надае выказванню асобны дынамізм і экспрэсію: -- *Так і быць, трошкі растлумачу. У творчасці ўсё вельмі індывідуальна. Адзін прызнае адно, другі – зусім інашае. Адзін думае, глядзіць на свет так, другі – зусім інакш.* (Б. Сачанка) *І да Бабруйска скрозь – раўніна, І за Бабруйскам – раўніна...* (Н. Гілевіч)

Ад эліпсіса неабходна адрозніваць **недаказ** – моўны зварот, у якім аўтар свядома не выказвае да канца думку, тым самым даючы чытачу (слухачу) самастойна здагадацца, якія словы прапушчаны: -- *Дык ты за мае шырокія плечы ... -- пасля гэтых прамых слоў Шахрай трошкі вільнуў убок, загарыў больш па-сяброўску, амаль з даверам: -- Як толькі перабраўся ў Мінск, сеў у крэсла, усе былыя дружбакі згадваюць пра Шахрая, калі ім толькі прыпячэ, калі смажаным запахне.* (В. Казько) *Васіль сцяў губы, апусціў рукі. Пастаяў як бы ў роздуме, потым сказаў:*

-- *Ты спаць кладзіся, а я пайду...*

-- *Куды? – спалохалася Поля.*

-- *Да людзей.*

-- *Якіх людзей?*

-- *Ёсць у мяне некалькі такіх, каму я давяраю.*

-- *А вернешся калі?*

-- *Не ведаю. Можна, сёння, а можна...* (Б. Сачанка) Шматкроп’е паказвае на паўзу, якая выразна перадае душэўны стан персанажаў. Як стылістычная фігура недаказ часта сустракаецца ў гутарковым маўленні.

Эпіфара (грэч. *epiphora* ‘паўтарэнне’) – паўтарэнне аднолькавых слоў або групы слоў у канцы суседніх сказаў ці сумежных вершаваных радкоў:

І да Бабруйска скрозь – раўніна,

І за Бабруйскам – раўніна... (Н. Гілевіч)

Дадатак 1

Словаспалучэнне з прыназоўнікам **на** і словаформай давальнага склону

Гэта — небеларуская сінтаксічная канструкцыя (яна ўласцівая і рускай мове). У БРС-26 М.Байкова, С.Некрашэвіча бачым натуральную сінтаксічную канструкцыю "на +

словаформа меснага склону". На с 201 чытаем: "Па чым, кім. Па ім атрымаў спадчыну. Па палёх".

Гэтая натуральная сінтаксічная канструкцыя была нармаванаю ў 20-х ад-раджэнскіх гадах. Яе бачым у "Беларускай граматыцы" Б.Тарашкевіча: "Якая галоўная розніца між прыметнікам і дзеясловам *па значэнні (па сэнсе)?*" У кнізе У. Ігнатоўскага "Кароткі нарыс гісторыі Беларусі" (Мн., 1926. С. 81): "А мы, літвіны, будзем маліцца *па нашым звычай*, бо ўсе мы паважаем аднаго Бога".

Але падчас рэалізацыі бальшавіцкае ідэі на зліццё нацыяў, іх культуры і мовы (30—80-я гады) у беларускую мову жыўцом заганылася рускамоўная канструкцыя "*па + словаформа давальнага склону*" — дзеля растварэння нашай мовы ў рускай. Гэта бачым і ў акадэмічных перакладных і тлумачальных слоўніках, створаных гэтым часам. На жаль, і ў перавыданнях "Русско-белорусского словаря" 1993 і 1994 гадоў, хоць у тэрміналагічных слоўніках, выдадзеных у 1992—1994 гадах, яна не сустракаецца.

Адмыслова пастараліся ў прышчэпванні беларускай мове чужое канструкцыі складальнікі БРС-88 і БРС-89. Другі том яго як бы знарок пачынаецца літарай *n* і прыназоўнікам *па*, дзе ўжо даецца шырокі прастор канструкцыі "*па + словаформа давальнага склону*": *прамова па аграрнаму пытанню, будаваць па тыповаму праекту, выбраць па свайму жаданню, па свайму росту, па добраву знаёмству* і пад. Тут замацоўваецца і "раздвоеная" ("культывая") канструкцыя, дзе словаформы множнага ліку маюць натуральны канчатак меснага склону *-ах*, а адзіночнага — чужы — давальнага склону *-у /-ю*: *атрымаць па заслугах і свайму жаданню; сумаваць па бацьках і па свайму дому*. Гэта — кастрацыя мовы, калі з яе выдаляюцца свае і накідваюцца чужыя словаформы.

Чарговы націск на нашу мову быў "абгрунтаваны" падчас г. зв. нарады па "нармалізацыі" беларускай мовы, праведзенай ідэалагічным кіраўніцтвам ЦК КПБ у Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук БССР у 1972 годзе. А праз два дні пасля нарады ў газетах быў надрукаваны артыкул віцэ-прэзідэнта АН БССР К.Крапівы "Грамадская неабходнасць і беспадстаўнае наватарства", дзе ўжо тэрэтычна ўзаконьвалася канструкцыя "*па + словаформа давальнага склону*" (*па загаду, па заданню, па густу, па сэнсу*). У артыкуле памылкова атаясамліваюцца словаформы давальнага і меснага склону. К.Крапіва піша: "*Выступленні па гэтым пытанню ў друку можна толькі вітаць*", дзе бачым "*па + давальны склон назоўніка*" (*па гэтым пытанню*), а не месны (*па гэтым пытанні*), хоць сам акадэмік усур'ёз лічыў, што тут словаформа меснага склону. Але паставім на месца *па* натуральныя для меснага склону прыназоўнікі *на* ці *у* і пераканаемся, што канструкцыя стане іншай: *у гэтым (на гэтым) пытанні* (а не *пытанню*). Пазней К.Крапіва пераканаўся ў памылковасці такой канструкцыі (*па гэтым пытанню*) і ў наступным артыкуле ў канструкцыі з прыназоўнікам *па* ўжыў словаформу меснага склону. "Ці будзем мы ездзіць *па левым баку*". Пасля згаданай нарады перыядычны друк прымусілі карыстацца чужою канструкцыяй "*па + словаформа давальнага склону*": *па Савецкаму Саюзу, па вялікаму гораду, па тонкаму льду* і пад. Каб было так, як у рускай мове. Такія знявечаныя словаформы знайшлі месца і ў слоўніку-даведніку Г.Арашонкавай і В.Лемцюговай "Кіраванне ў беларускай і рускай мове" (Мн., 1991), калі пры натуральным пытанні *па чым?* і *аб чым?* падаецца канструкцыя з словаформаю давальнага склону. На с. 177 чытаем: "*Пастанова па чым, аб чым. Гарадскі савет... прыняў пастанову па важнаму пытанню*" (замест натуральнай канструкцыі: *...па важным, аб важным пытанні*).

У сваёй новай кнізе "Кароткі слоўнік беларускай мовы: Правапіс. Вымаўленне. Націск. Словазмяненне. Словаўжыванне" (Мн: Мастацкая літаратура, 1994) Г.Арашонкава і В.Лемцюгова ўжо адмовіліся ад штучнае для беларускае мовы сінтаксічнае канструкцыі "*па + словаформа давальнага склону*". На трох старонках слоўніка (257—259) даецца грунтоўная семантычная характарыстыка прыназоўніка *па*. Тут мы ўжо не бачым той трасянкі, што падавалася дагэтуль беларускімі слоўнікамі і спецыяльнымі даведнікамі, у іх ліку і па

сінтаксічным кіраванні і арфаграфіі. Прыназоўнік *па* кіруе, як справядліва сцвярджаюць аўтары, вінавальным і месным склонам назоўнікаў (а не давальным). Прыклады, якія падаюцца тут, касуюць ранейшыя "інтэрнацыянальныя" (рускія) сінтаксічныя канструкцыі з канчаткам давальнага склону *-у(-ю)* і маюць словаформы меснага склону з канчаткам *-е, -і(-ы)*: *ісці па кампасе, курсы па павышэнні кваліфікацыі, работа па выхаванні моладзі, матч па першыства свету па футболе, спаборніцтвы па тэнісе, па белым білеце, па творы, звольніцца з працы па ўласным жаданні, разьба па дрэве, чаканка па метале, памяць па ім, перабраць па каліве, давалі па адным рублі, адзявацца па сезоне, рабіць па даўнім звычаі, калега па пярэ, таварыш па інстытуце, не выходзіць на працу па тыдні, не працаваць па годзе і інш.*

Словаформа пры прыназоўніку *па* можа мець і канчатак *-у(-ю)* у месным склоне: *сумаваць па сыну, хадзіць па парку, таварыш па Пецярбургу*. Яго і маюць у месным склоне ўсе асабовыя назоўнікі, а таксама неасабовыя з асновай на *к*; неасабовыя назоўнікі з асновай на *г, х* выкарыстоўваюцца з канчаткам *у* ў словаформах меснага склону толькі тады, калі *г, х* не чаргуецца з свіценнымі *з, с* (пры чаргаванні *г—з, х—с* выступае канчатак *-е*): *па універмагу* (і *па універмазе*), *па даху* (але ў *кажусе*).

У наш час нацыянальныя выданні ("Полымя", "Роднае слова", "Літарату-ра і мастацтва" ды інш.) выкарыстоўваюць на сваіх старонках толькі нармава-ную сінтаксічную канструкцыю "*па + словаформа меснага склону*". Чуем яе і па радыё і па тэлебачанні. На жаль, некаторыя выданні ўсё яшчэ захоўваюць гэтую застарэлую, неўласцівую беларускай мове сінтаксічную канструкцыю (праўда, нярэдка карыстаючыся і нармаванаю). Такую трасянку, на вялікі жаль, бачым і ў новым, аднатомавым "Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы" (Мн., 1996). Разам з выкарыстаннем натуральнае канструкцыі "*Кніга для навучання па якім-небудзь прадмеце*" на старонках слоўніка бачым і штучную: "*Курс практычных заняткаў па якому-небудзь вучэбнаму прадмету*". І самае жахлівае: у ім захавалася ранейшая (савецкая) характарыстыка прыназоўніка *па* і яго словаспалучальнасці. Тут чытаем: "*Па, прыназ. з давальным склонам у адзіночным і месным склонам у множным ліку*". Вось вам і "навуковы" падыход! Аказваецца, форма давальнага ці меснага склону залежыць... ад формы ліку назоўніка! Значыць, трэба казаць (пісаць): "*Блукаў па лесу і па лясах*". Уся гэтая трасянка лёгка тлумачыцца: аўтары новага тлумачальнага слоўніка перанеслі на свае старонкі без усякай дапрацоўкі тое, што было ў 5-томным ТСБМ (1977—1984), або механічна перапісалі з расійскіх слоўнікаў (найбольш з аднатомніка: С. Ожегов. Словарь русского языка). Пра гэта сведчаць і самі прыклады: *кляваць па зярнятку* (па-беларуску *дзяўбіці*, бо няма ў нашай мове слова *клюв*), *па знешняму выглядзе* (*выгляд вонкавы, знадворны*) і пад. А як зразумець вось такое: "*па аднаму і па адным*"

Трасянка гэтая падтрымліваецца і тым, што прыназоўнік *па* не мае ў нашай мове такога пашырэння, як у рускай. Тое, што ў рускай мове перадаецца сінтаксічнаю канструкцыяй "*прыназоўнік по + словаформа давальнага склону*", у беларускай мове мае шмат іншаструктурных адпаведнікаў, што відаць хоць бы з наступнай табліцы:

Беларускія адпаведнікі	Рускія канструкцыі з <i>по</i> + Д. скл.
жанчынам (сказаць, паведаміць) пад сакрэтам	женщинам по секрету
выбраць на свой густ	выбрать по своему вкусу
падабраць пад свой рост	подобрать по своему росту
вялікі памерам	большой по размеру
з нагоды свята (юбілею)	по случаю праздника (юбилея)
ісці лесам	идти по лесу
ісці ўздоўж самага берага	идти по самому берегу
дым ідзе з ветрам	дым идёт по ветру

у кірунку да ракі	по напраўленію к реке
на ўсіх кірунках	по всем направлениям
у адпаведнасці з законам	по закону
паводле паведамлення радыё	по сообщению радио
на маю думку	по моему мнению
на мой заклік	по моему зову
у выхадныя дні	по выходным дням
у святы	по праздникам
раніцамі	по утрам
увесну	по весне
страляць у бандыта	стрелять по бандиту
створаны на ўзор	создан по образцу
жыць у суседстве, жыць па-суседску	жить по соседству
праз цябе	из-за тебя

Беларуская мова мае і шмат іншых адмысловых параўнальна з рускаю мовай сінтаксічных канструкцыяў, якія нярэдка парушаюцца ў друку праз збытванне розных моваў.

Беларуская мова	Руская мова
захварэць на адзёр	заболеть корью
здзівіцца з чаго	удивляться чему
жыць каля самага мора	жить у самого моря
стаяць пры мікрафоне	стоять у микрофона
чытаць самому сабе	читать про себя
сказаць на поўны голас	сказать во весь голос
жаніцца (ажаніцца) з кім	жениться на ком
дзякаваць каму	благодарить кого
здэквацца (смяяцца, кіпіць) з каго	издеваться (смеяться) над кем
на святочны стол	к праздничному столу
выпраўленне памылак	работа над ошибками
заданне дадому	задание на дом
загадчык чаго	заведующий чем
два разы на тыдзень	два раза в неделю
два (тры, чатыры) дні	два (три, четыре) дня
два новыя падручнікі	два новых учебника

(Сцяцко П. Культура мовы)

Дадатак 2

Парадак слоў у сказе можа мець як сінтаксічнае, так і стылістычнае значэнне. У першым выпадку змена парадку слоў звязана са зменай сінтаксічных адносін паміж членамі сказа, а ў другім — з паяўленнем дадатковых сэнсавых і экспрэсіўных адценняў. Супаставім: *Старажытны Менск — сталіца Беларусі і Сталіца Беларусі — старажытны Менск* і бачым, што ў выніку перастаноўкі слоў змянілася іх сінтаксічная функцыя. У наступных прыкладах у выніку перастаноўкі адбываецца ўзмацненне «сэнсавай нагрузкі» слоў пры захаванні сінтаксічнай ролі: *Чалавек ляціць у космас і Ляціць чалавек у космас; Гэта была вясёлая і прывабная дзяўчына і Гэта была дзяўчына вясёлая і прывабная*. У першай пары сказаў павялічылася сэнсавая нагрузка выказніка, а ў другой — азначэнняў.

Пры адваротным парадку слоў найбольшы акцэнт прыпадае на той член а, які выносіцца ў пачатак яго або, наадварот, ставіцца ў канцы, параўн.: *Пісьменнік напісаў цікавую кнігу* (прамы парадак); *Цікавую пісьменнік напісаў кнігу* (інверсія); *Кнігу пісьменнік напісаў цікавую* (інверсія).

У беларускай мове, нягледзячы на значную свабоду парадку слоў у сказе, кожны член сказа мае звычайнае, уласцівае яму месца, якое вызначаецца структурай або тыпам сказа, сродкам сінтаксічнага выражэння гэтага члена сказа, месцам яго сярод іншых слоў, што непасрэдна звязаны з ім, а таксама прыналежнасцю да пэўнага стылю. На гэтай падставе адрозніваюць прамы (звычайны) парадак слоў і адваротны, які з'яўляецца адступленнем ад звычайнага парадку слоў і выконвае, як правіла, функцыю інверсіі. Першы характэрны для навуковага і публіцыстычнага стыляў, другі часцей сустракаецца ў размоўным і мастацкім стылях.

Спынімся коратка на асноўных палажэннях, якія характарызуюць месца ў сказе асноўных яго членаў пры прамым і адваротным парадку слоў.

1. У аповядальных сказах дзейнік звычайна стаіць перад выказнікам: *Лабановіч любіць сваю новую школу.* (Я. Колас); *Нашы маладыя сучаснікі смела пайшлі ў наступ на адвечную дрыгву.* (з газеты)

Размяшчэнне галоўных членаў сказа часта залежыць ад таго, што абазначае дзейнік — вядомы прадмет або, наадварот, невядомы, няпэўны. У першым выпадку дзейнік стаіць перад выказнікам, у другім — пасля яго: *Самалёт прызямліўся* (вядомы); *Прызямліўся самалёт* (невядомы, няпэўны).

Калі ў выказванні, якое складаецца з некалькіх самастойных сказаў, трэба падкрэсліць пераход ад адной думкі да другой або паказаць нечаканасць пераходу, то ў другой частцы выказнік ставіцца перад дзейнікам: *Калі скончыліся боепрытасы, лётчык павярнуў машыну ў адваротны шлях. І тут з-за хмар вынырнулі два «месерыміты».* (З газеты)

Інверсія выказніка як стылістычны прыём ужываецца ў мастацкай літаратуры і публіцыстыцы для таго, каб падкрэсліць важнасць той ці іншай з'явы, надаць апісанню ўзнятасць, урачыстасць, лірычную ўсхваляванасць або дынамічнасць: *Грыміць на карэннях цялежка, мігаюцца стракатыя верставыя слупы, мігаюцца, нахіліўшыся, абросшыя мохам хваёвыя крыжы набапал дарогі; бягуць лясы, гаі, мяшаюцца палі, грамаздзяцца горы, расцілаюцца шырокія лугі, блішчаць азёры, срэбрам пераліваюцца рэкі, золатам рассыпаюцца пяскі, глыбокімі зялёнымі ямамі раскідаюцца балоты...* (Я. Колас)

Непатрэбная інверсія ў сказе робіць мову напышлівай, манернай, таму ўжываць яе варта толькі тады, калі ў гэтым сапраўды ёсць неабходнасць.

У некаторых выпадках дзейнік ставіцца пасля выказніка, і гэта не ўспрымаецца як інверсія, таму што ў такіх канструкцыях адваротны парадак галоўных членаў сказа выступае як норма, ніякага лагічнага або экспрэсіўнага вылучэння гэтых членаў сказа не адбываецца. Так, у словах аўтара, якія стаяць у сярэдзіне або пасля прамой мовы, звычайным з'яўляецца такі парадак, калі выказнік стаіць перад дзейнікам: *“Любачка мая,— казаў ён,— гляджу на цябе і ўспамінаю твайго бацьку...”* (Я. Колас) Звычайна дзейнік стаіць пасля выказніка ў аўтарскіх рэмарках драматычных твораў: *Лютынскі сядзіць на крэсле, трымаючы на крэнях партфель, і перабірае паперы. Сядзяць яшчэ два з партфелямі. Уваходзіць Карнейчык.* (К. Крапіва)

Пры наяўнасці акалічнасных слоў у пачатку сказа дзейнік часцей за ўсё стаіць пасля выказніка: *У жніўні адкрыецца школьны базар.*

Звычайнай з'яўляецца пастаноўка выказніка перад дзейнікам у апісальных тэкстах: *А на гэтай роўнядзі вынікалі палескія вёскі, дзе над стрэхамі будынкаў высока ўзнімаліся вязы, ліпы і клёны, абсыпаныя золатам восені. Бліскучым срэбрам вывіваліся рэчкі ў нізкіх берагах, раскрываліся шырокія разлогі балотных нізін, зарослых дзікаю травой. Па гэтых дрыгвяных балоцінах, дзе, здавалася, і вады не было, прапіхаліся з чаўнамі рыбакі-палешукі ў*

сваёй самабытнай вопратцы і шыракапольш капелюшах. (Я. Колас) У такіх выпадках пастаноўка выказніка пасля дзейніка, звычайная ў іншых умовах, можа служыць сродкам сэнсавага выдзялення выказніка: *Мужчыны прыўсталі з лаў, маладзіцы націснулі з кута на сярэдзіну, моладзь нібы стаілася ў чаканні нечага, што ўбачыш не вельмі часта. Дачакаўшыся такта, Юрачка тупнуў і завірыў...* (Я. Брыль)

2. У сказах з прамым парадкам слоў прыметнік-азначэнне ставіцца перад назоўнікам, да якога дапасуецца: *Зялёныя кветчкі навывіваліся ўжо на снег скрозь сухія выцвіўшыя лісці, і прынадныя пахі разлівала ў наветры маладая чаромха.* (Я. Колас) Азначэнне, якое пастаўлена пасля азначаемага слова, успрымаецца як рэзка падкрэсленае: *Сачу за светам глухім, заваконным, за каркам бычыным і рылам суконным.* (П. Панчанка)

Калі групу прыметнікаў паставіць пасля назоўніка, то гэтыя прыметнікі звычайна аказваюцца настолькі падкрэсленымі, што іх трэба вылучыць асаблівай інтанацыяй, а на пісьме — коскамі: *Гэта работніца, маладая і спрытная, карысталася вялікім аўтарытэтам; Рана прыйшла сёлета вясна, светлая, сонечная.*

Інверсія азначэння як стылістычны прыём найбольш часта выкарыстоўваецца ў мастацкай літаратуры. Аднак злоўжыванне гэтым прыёмам стварае ўражанне манернасці, аднастайнасці стылю. Цікавым з'яўляецца выказванне Я. Коласа аб мове рамана М. Лынькова “На чырвоных лядах”: “Стыль рамана “На чырвоных лядах” пераважна аднастайны, своеасаблівы. У ім адчуваецца пывучасць, але яна часта пераходзіць у цягучы лад і томіць сваёю аднастайнасцю. Сказы пабудаваны такім парадкам, што прыметнікі пераважна стаяць пасля назоўнікаў: “Захаладала ўжо вока сонцава”; “І ўвесь поп, як тая морквіна ляжала, на паграбніцы звялая”; “Заліваюцца дзяўчаты галасамі звонкімі, крышталёвымі”; “Старэйшыя па гладышах, па місках, па начоўках новых, асінавых, па тых дзежачках ліпавых”; “Пасля дажджу твар у Валодзькі, як лапаць той ліпавы, новы”; “Адагнала думкі звычайныя, жаночыя, чалавечыя”; “Канала лета днямі цёплымі, на душы адыходлівымі”. (Колас Якуб. *Крытычныя і публіцыстычныя артыкулы.* Мн., 1957. С.82, 83)

Празмернае захапленне інверсіяй азначэння крытыкаваў таксама К. Чорны. У артыкуле «Маладыя прызікі» ён пісаў: “Успомнім старую легенду “Братец Иванушка і сестрица Алёнушка”. Там гаворыцца: “Точат мечи булатные” (Іванушку рэзаць). І гэтакія стылістыка адпавядае зместу, адпавядае светапогляду таго асяроддзя і таго часу, у якім была створана гэтая казка. Гэта ўзор злітнасці формы са зместам.

Але што было б, каб мы механічна запазычылі гэтую форму і перанеслі яе на змест нашае ... літаратуры? Напрыклад так, форму фразы — “Точат мечи булатные” — перанеслі ў фразу з іншым зместам: “ужываюць угнаенні суперфасфатныя” або — “камбайны звышмагутныя — ой, наша база індустрыяльная”.

Мы бачым, як некрытычнае засвойванне, механічнае перанясенне формы ў чужы ёй змест гучыць больш чым смешна. І гэта павінны ведаць маладыя аўтары і засвойваць спадчыну крытычна”. (Чорны Кузьма. *Збор твораў.* Мн., 1955. Т.6. С.290)

Пры некалькіх неаднародных азначэннях, выражаных якаснымі і адноснымі прыметнікамі, бліжэй да назоўніка ставіцца адносны прыметнік, які выражае больш істотную і пастаянную прымету: *новыя гумавыя боты, маленькая драўляная шуфлядка.* Недапасаванае азначэнне ў беларускай мове сустракаецца рэдка, звычайна яно стаіць пасля азначаемага слова: *Калектыў пана Тарбецкага* (Я. Колас); *Роля дырэктара яму спадабалася.*

Пры няправільным парадку слоў дапаўненне можа ўспрымацца як недапасаванае азначэнне, што скажае сэнс выказвання: *Галоўную ролю ў н'есе Машы выканала артыстка Давідовіч.*

3. Назоўнік-дапаўненне пры прамым парадку слоў стаіць пасля слова, якое ім кіруе: *На нашым прадпрыемстве разгарнулася барацьба за рэжым эканоміі.* Інверсія кіруемага слова выдзяляе, падкрэслівае яго: *Р а д з і м е служыць салдат; Д а ч к у маці выпраўляла.* Або: *Я рабочы. Я люблю лес... Л е с люблю.* (І. Пташнікаў)

4. Акалічнасці часу і месца звычайна стаяць перад словам, ад якога залежаць. Часта імі пачынаецца сказ *Учора ў нашай школе адбылася сустрэча з перадавікамі вытворчасці горада*. Постпазіцыя акалічнасці часу і месца садзейнічае іх сэнсаваму выдзяленню: *Ён прыехаў з камандзіроўкі ўчора; Інжынер прыехаў у вёску*.

Акалічнасць спосабу дзеяння звычайна стаіць перад дзеясловам, да якога адносіцца: *Ён выразна паглядзеў на таварыша*. Калі акалічнасць спосабу дзеяння стаіць пасля дзеяслова-выказніка, то яна мацней падкрэсліваецца: *А навальніца насоўвалася навольна, ды станоўка і настырна. Аголеныя дрэвы шумелі глуха, надрыўна*. (Я. Колас)

Акалічнасці прычыны і мэты менш выдзяляюцца ў прэпазітыўным становішчы, параўн.: *Ад злосці ён не мог вымавіць і слова і Ён не мог вымавіць і слова ад злосці; Для дасягнення пастаўленай мэты трэба прыкласці шмат намаганняў і Трэба прыкласці шмат намаганняў для дасягнення пастаўленай мэты*.

Такім чынам, дакладнасць і яснасць маўлення ў значнай меры залежаць ад правільнага выбару парадку слоў у сказе. Між тым гэтакую нярэдка ўдзяляюць мала ўвагі, што прыводзіць да стылістычных і лагічных памылак Трэба заўсёды сачыць за тым, каб слова, якое залежыць ад іншага, стаяла ў сказе побач з ім або як мага бліжэй. Калі ў сказе паміж кампанентамі аднаго словазлучэння стаіць многа слоў іншых словазлучэнняў, то выказаная думка можа аказацца незразумелай, напрыклад: *Раішэнні, у сувязі з вынікамі праверкі брыгады намі прынятыя і агульным сходам зацверджаныя, з боку адміністрацыі ніякіх істотных заўваг не мелі*. У гэтым сказе паміж дзейнікамі і выказнікамі змешчана 16 слоў. Як не прыгадаць выказванне М.В. Ламаносава: “Тое, што любім у стылі лацінскім, французскім або нямецкім, смеху варта бывае часам у рускім!”

(Цікоцікі М.Я. *Стылістыка беларускай мовы*)

СТЫЛІСТЫКА ТЭКСТУ

ТЭКСТ. СТРУКТУРНЫЯ АДЗІНКІ ТЭКСТУ

Стылістыка тэксту з’яўляецца адным з напрамкаў функцыянальнай стылістыкі, ці стылістыкі маўлення. Стылістыка тэксту вывучае функцыянаванне, стыльовую адметнасць тыпаў і адзінак тэксту. Само паняцце **тэкст** па-рознаму тлумачыцца ў лінгвістычнай літаратуры. Спынімся пакуль на азначэнні Н.С.Валгінай: “Тэкст уяўляе сабой сэнсава аб’яднаную паслядоўнасць знакавых адзінак, асноўнымі ўласцівасцямі якой з’яўляюцца звязнасць і цэласнасць [5, с.12]. Стылістыка тэксту найперш звяртаецца да структурнай арганізацыі адзінак маўлення. Структура тэксту ў розных даследаваннях разглядаецца ў залежнасці ад разумення паняцця тэксту. Так, А.І.Гаршкоў у дапаможніку “Русская стилистика” прапаноўвае вылучаць у структуры тэксту тэму, ідэю, матэрыял рэчаіснасці, моўны матэрыял, славесны рад, кампазіцыю, сюжэт, архітэктоніку, вобраз аўтара і вобраз апавядальніка [12, с.53 – 258]. На думку А.І.Гаршкова, самы перспектыўны – філалагічны, ці стылістычны, аналіз тэксту, цэнтральнай праблемай якога з’яўляецца праблема славеснай структуры вобраза аўтара. На такім падыходзе да аналізу тэксту мы абавязкова спынімся. Пакуль жа разгледзім сінтаксічнае разуменне тэксту “як аб’яднаную сэнсавай і граматычнай сувяззю паслядоўнасць моўных адзінак: выказванняў, звышфразавых адзінстваў (празаічных строф), фрагментаў, раздзелаў і г. д.” [49, с.16].

Тэкстам можа быць адзін сказ, напрыклад, загадка, афарызм, прыказка і значна больш сказаў – верш, замалёўка ў газеце, вялікі раман. Звернемся да тэкстаў-сказаў:

Што посееш, тое і пажнеш. Усюды добра, а дома найлепей. Век жыві, век вучыся. Да пары збан ваду носіць.

Жыві і цэльнасці шукай, аб шчырасці духоўнай дбай. Вечна тваім застаецца толькі тое, што ты аддаў. Над намі словы ўладараць.

У вялікім тэксце можна вылучыць непарыўны ланцужок сказ – праявічая страфа – фрагмент – глава – частка – закончаны твор. Сказы, аб’яднаныя сэнсава і граматычна, утвараюць семантыка-сінтаксічную адзінку тэксту, якая ў лінгвістычнай літаратуры называецца па-рознаму: праявічая страфа, складанае сінтаксічнае цэлае, звышфразовае адзінства, кампанент, рэгістр, сінтаксічны комплекс, маналагічнае выказванне, камунікатыўны блок. Мы будзем выкарыстоўваць тэрміналагічныя найменні праявічая страфа (ці страфа), складанае сінтаксічнае цэлае, звышфразовае адзінства. Звернемся да прыкладу:

Блукваючы па зямлі, мне даводзілася часам трапляць у месцы, якія міжвольна выклікаюць думкі аб вечнасці, аб зменлівасці лёсу, аб тым, што ўсё мінае, аб тым, што ніколі не ведаеш, які каму суджаны лёс. Вось стаіш на тэрыторыі кіеўскага гарадзішча (аднаго з чатырох самых старадаўніх сярэднявечных славянскіх гарадзішчаў) і пад табою Дняпро, мой Дняпро магутны, а вакол свеціць агнямі двух з гакам мільённы горад, сталіца і “маці гарадоў”. І вось Хатомельскае гарадзішча (Столінскі раён), равеснік Кіеўскаму, а пад ім толькі “старык” Гарыні і каля старых валоў толькі адзін хутар. А можа, і яго цяпер няма. Кожнаму вызначаны свой рубеж, як сказана продкамі. (У.Караткевіч. “Мой се градок!”)

Прыведзены прыклад адлюстроўвае класічную кампазіцыю страфы: зачын, які афармляе мікратэму (першы сказ), сярэдняя частка (развіццё думкі) і канцоўка-вывад (апошні сказ). Гэта праявічая страфа з мікратэмай “Непрадкавальнасць лёсу” раскрывае пісьменніцкае бачанне сутнасці быцця.

Фразы-зачыны выконваюць важную ролю, уяўляючы сабой “тэматычныя вехі тэксту” [5, с.40]. Калі выпісаць з твора толькі зачыны строф, то атрымаецца сцісла пераказ зместу.

Страфа як адзінка тэксту характэрна і для мовы паэтычных твораў. Страфа ў паэзіі – гэта група сказаў, аб’яднаных сэнсава, метрычна і сінтаксічна:

*Вайшлі ў хату дзед з Сымонам,
Чэсць далі гаспадаром,
Старасвецкім “пахвалёным”
Прывіталі гэты дом.
Стаў Сымонка каля лавы,
Хату поглядам абвёў,
А халацік безрукавы
Цёк у дзесяць ручаёў.
Загарэў, бядак, ад сонца,
Твар лушчыўся і ліняў,
І мізэрна так бясконца
Гэты хлопчык выглядаў!
Толькі вочы асвячалі
Твар замораны, худы
І так многа прыдавалі
Хлотцу гора і нуды.
І было ў іх задумленне
Не дзяціных яго лет,
І адбітак засмучэння
Палажыў на вочы след.
І той погляд раз даволі
Хоць на момант улавіць,
Каб ужо яго ніколі,
Назаўсёды не забыць,
Бо жыццё прайшло няскладна*

*Па дзяцінай паласе, --
І на хлопчыка ўспагадна
Пазіралі тут усе.
(Я.Колас. “Сымон-музыка”)*

Першае чатырохрадкоўе вызначае тэматычную перспектыву страфы – апісанне знешнасці Сымона, яго задуменнага позірку. Пасля сярэдняй часткі – канцоўка: туга дзіцячых вачэй становіцца блізкай іншым людзям, выклікае ў іх спачуванне.

Дзве і больш праязныя страфы, аб’яднаныя агульнай тэмай, утвараюць такую семантыка-сінтаксічную адзінку маўлення, як фрагмент. У ім найбольшую інфармацыйную і кампазіцыйную нагрузку мае звышфразовае адзінства, якое пачынае новую мікратэму:

Развітаўшыся з Петручком, Васіль выбраўся на вуліцу. Заўтра ці паслязаўтра трэба ад’язджаць. Ён яшчэ павандруе па мястэчку, паглядзіць, як яно выглядае, зойдзе на могілкі.

З ціхмяна-салодкім настроем праходзіў Васіль міма каменнай двухпавярховай школы, у якой вучыўся з пятага па сёмы клас, і міма школьнага двара, куды ў пачатковыя класы прыбгаў аж з Далёкага Ляда. Высока падняліся, разрасліся дрэвы маленства. У памяці яны – маладыя, шапаткія – цяпер, нібы хмары, навісаюць над дахамі школьных будынкаў.

З трапятаннем глядзеў некалі Васіль на доўгі, з шырокімі вокнамі, высокім ганкам, бляшаным дахам будынак, які здаваўся найбольш ахайным, гарадскім сярод астатніх, што нагадвалі звычайныя сялянскія хаты і на манер падковы замыкалі пясчаны школьны двор.

Тых хат даўно няма, а памяшканне пад жалезным дахам яшчэ трывае. Урасло ў зямлю і ледзь праглядвае з густых зарасляў бэзу.

Дабраўшыся да могілак, Васіль доўга вандраваў, пакуль натрапіў на магілу маці. Магілка агароджана, але крыж ад часу пахіліўся і гурбачок насыпу зарастае травой...

Пасля могілак Васіль гадзіны тры ці чатыры абходзіў ваколіцы мястэчка, нібы развітваючыся са старымі вуліцамі, завулкамі, якія памятаў, і з новымі, што паўсталі за час яго адсутнасці. У новай сваёй частцы мястэчка сапраўды нагадвае горад. Большасць будынкаў і тут драўляныя, але яны не ідуць ні ў якое параўнанне з пахілымі, пакрытымі струхлелай драўлянай хаткамі, што нібы з-пад ілба пазіраюць на свет на старых вуліцах. (І.Навуменка. “Сярэбраныя мхі”)

Агульная тэма фрагмента “Вандроўка” ўключае некалькі мікратэм – “Школа”, “Могілка”, “Мястэчка”, кожная з якіх раскрываецца ў адпаведных праязных строфах.

Як бачым, страфа і фрагмент – важныя адзінкі звязнага маўлення, тыя цагліны, з якіх складаецца твор. Гэта адзінкі семантыка-сінтаксічнага ўзроўню, звязаныя з адзінкай іншага ўзроўню – кампазіцыйна-стылістычнага – абзацам. Яго ўнутраная сутнасць найлепш спасцігаецца пры параўнанні са страфой. Межы абзаца і складанага сінтаксічнага цэлага могуць супадаць і не супадаць. У абзац можа выносіцца адзін сказ ці нават яго частка, як, напрыклад, у афіцыйна-справавым тэксце. У адным абзацы можа быць два і больш звышфразавых адзінстваў. Адрозненне кампазіцыйнай сегментацыі тэксту ад семантыка-сінтаксічнай у тым, што абзацы больш звязаны з аўтарскай воляй і яго манерай пісьма.

Харошая пара. Адкальваліся ды адрывелі на калдобінах духмяныя вазы мурагу, жыта, ячменю, лёну. Безліч мядзведжых ахапкаў казытлівага сена і ладных – добра, калі нялёгкіх! – снапоў падняты ды пакладзены на воз, пасля на торп, у халадок і зацішак гумна. На полі застаўся толькі авёс – у мэндліках або сям-там, дзе надзелень, яшчэ няскошаны. Грэчка, лубін, канюшынная атава, насенная канюшына, бульба, што пачынае ўжо добра жаўцець і смачна, дамавіта пахне. Пара адноснай сытасці, першахлебнай ды бульбянай, укропна-агурочнай, яблычнай. Нейкая паўза, кароткі адпачын перад імгліцай задумліва-ласкавых вераснёўскіх раніц, перад мудрай і сумнаватай паэзіяй свежай раллі, радасным россыпам новага насення, журботна-сонечнай паэзіяй залатога лісця і амаль па-жаночы пшычотных дотыкаў ціхага, светлага, лёгкага павуціння. (Я.Брыль. “Туртавое”)

Гэта праявітая страфа супадае з абзацам. Письменнік вобразна асэнсоўвае рэчаіснасць праз выкарыстанне эпітэтаў (духмяныя вазы; мядзведжыя ахапкі сена; першахлебная, бульбяная, укропна-агурочная, яблычная сытасць; задумліва-ласкавая раніца; радасны россып насення; залатое лісце; ціхае, светлае, лёгкае павуцінне) і перыфраз (мудрая і сумнаватая паэзія свежай раллі, журботна-сонечная паэзія залатога лісця). Адсутнасць сегментацыі абзаца сведчыць пра запаволены рытм апісання, калі неабходна адлюстравач з’явы ў іх цеснай сувязі паміж сабой.

Надышоў час, і прырода злітавалася над намі. У пачатку верасня рантам парваліся ў бруднае шмаццё хмары, іх разнесла ва ўсе бакі, як курыны пух.

Амаль за ноч дрэвы нібы абсыпала золатам. Блакіт неба, рыжае лісце, яшчэ зялёная трава. Вось ужо табе і залатая восень. Стала цёпла, зайграла сонца, і на душы ад гэтай прыгажосці было вельмі спакойна і радасна. (В.Супрунчук. “Антоніўка з пахам маліны”)

Гэта страфа падзелена на два абзацы, што звязана з імкненнем асобна вылучыць замілаванне ад залатога асенняга хараства. Прычым у першым абзацы выкарыстоўваюцца словы з адмоўнай ацэнкай (бруднае шмаццё), у другім – з выразнай станоўчай ацэнкай (абсыпала золатам, залатая восень, зайграла сонца і інш.).

Да асноўных функцый абзацнага падзелу адносяць логіка-сэнсавую, экспрэсіўна-эмацыянальную і акцэнтна-вылучальную. **Вызначце функцыю такога падзелу ў тэксце В.Супрунчука.**

Як бачым, страфа – адзінка семантыка-сіntaxічнай сегментацыі тэксту, абзац – кампазіцыйна-стылістычнай. Строфы яднаюцца ў больш буйныя тэматычныя блокі, утвараючы фрагменты, з якіх, у сваю чаргу, складаюцца больш буйныя адзінкі тэксту.

ЗВЯЗНАСЦЬ І ЦЭЛАСНАСЦЬ ТЭКСТУ

Звязнасць і цэласнасць – дзве асноўныя прыкметы тэксту, дзякуючы якім ён арганізуецца як структурнае і сэнсавае адзінства.

Звязнасць праяўляецца праз знешнія структурныя паказчыкі (сказы, праявітыя строфы), праз выкарыстанне пабочных слоў, займеннікаў, аднатыпных трывальна-часавых формаў дзеясловаў, лексічных паўтораў, пэўнага парадку слоў, злучнікаў і інш. Такім чынам, паняцце звязнасці арыентуецца на структурную арганізацыю тэксту.

Структурная сувязь можа быць імпліцытнай і экспліцытнай. Пры імпліцытнай сувязі прычынна-выніковыя адносіны выражаюцца логіка-інтанацыйнымі сродкамі, пры экспліцытнай – словамі. Звернемся да прыкладу імпліцытнай сувязі:

На Вержбалоўскіх пазіцыях немцы ўмацаваліся і сталі. Жыхары з бліжэйшых хутаркоў уцяклі назад, пагналі з сабою скот. (М.Гарэцкі. “Літоўскі хутарок”)

Паміж гэтымі сказамі падразумяецца слова **таму**.

Пры экспліцытнай сувязі яе структурныя сігналы маюць тэкставы фон:

Вялікі паход скупы на адпачынак. І мы спалі мала – прыхваткамі, на гадзіны дзве ўпору. (К.Чорны. “Начлег у вёсцы Сінегах”)

Знакам сувязі ў прыведзеным прыкладзе выступае злучнік **і**.

Структурная сувязь бывае левабаковай (анафара – указанне ў тэксце на папярэдні матэрыял) і правабаковай (катафара – указанне на наступнае). Прааналізуем прыклады:

Перыфрастычныя выразы ў творах Янкі Купалы выконваюць розную семантыка-стылістычную ролю. Адны з іх дазваляюць аўтару лаканічна і дакладна раскрыць сутнасць з’явы і тым самым даць ёй грамадскую ці эстэтычную ацэнку, другія з’яўляюцца выразным сродкам экспрэсіўнасці, эмацыянальнасці. (К. Панюціч. “Перыфраза як стылістычны сродак у паэзіі Янкі Купалы”)

У прыведзеным урыўку з навуковага артыкула выяўляецца левабаковая сувязь, бо формы **адны з іх, другія** накіроўваюць чытача да папярэдняга кантэксту, у прыватнасці да спалучэння **перыфрастычныя выразы ў першым сказе**.

А потым пачалася вайна. Бамбёжкі. Эшалоны. Пачуццё бездапаможнасці падлетка, які ўжо не дзіця, што спакойна пакладаецца на старэйшых, але яшчэ і не мужчына, каб так ці іначай дзейнічаць і, магчыма, вырашаць свой лёс. (У.Караткевіч. “Дарога, якую прайшоў”)

Слова **вайна** ўказвае на правабаковую сувязь, калі наступны кантэкст раскрывае яе сутнасць (бамбёжкі, эшалоны, пачуццё бездапаможнасці).

Структурная сувязь можа выражацца і аднатыпнасцю трывальна-часавых формаў дзеяслова, і сінтаксічным паралелізмам, заснаваным на аднолькавых мадэлях сказаў, і адпаведным парадкам слоў:

І такуюць, такуюць раницай глушцы. Да штучнага возера цягнуцца цяжкія сляды япрукоў. Трубіць у нясытай страсці алень. Дзікі вінаград абвівае буралом. І палюе на янотаў егер. І клічуць-клічуць белыя лебедзі, б’юць на рэках пудоўя шчупакі, шумяць сонечныя дубы і грабы. І чырванеюць падасінавікі. І дымок ад ранішняга вогнішча змешваецца з туманам. (У.Караткевіч. “Прадмова да кнігі “Белавежская пушча”)

Цэласнасць тэксту дасягаецца тэматычным і мадальным адзінствам. Сэнсавая цэласнасць залежыць ад тэмы, якая рэалізуецца ў паўторы ключавых слоў. У лінгвістычнай літаратуры, апрача тэрміна **ключавое слова**, ужываюцца і найменні **апорны элемент**, **ключавы элемент**, **сэнсавыя вехі**, **сэнсавыя апорныя пункты**, **сэнсавыя ядры** [31, с.174]. Мноства ключавых слоў называюць наборам ключавых слоў.

Ключавыя словы ствараюць вакол сябе адзіны сэнсавы кантэкст, у які ўваходзяць іншыя словы, звязаныя з ключавым пэўнымі сітуацыйнымі сувязямі:

*Пакінь на міг свой клопат трапяткі,
Няхай цвыркун вартуе вусціш вульны.
Даверся дабрыні снягоў атульных
І безразважна – у заснежжжа напраткі.
Як запалоньвае святло тугіх снягоў!
Паклаў сумёты час на сцежкі-ноты.
Калыскай кудасы махне руплівы год
І спакваля адыдзе ў незваротнасць.
З лясамі паздароўкацца імчу.
Парывае пад лыжсамі знямеласць.
Неспасцігальнай белізной сябе лячу
І соладасцю губ тваіх з’інелых.
Вакол бярозы – сёстры чысціні
І цішыні... Падчас ім так зайздросцім!
Ад зімніка агляд жыцця пачні –
Да непаўторнай маладосці.
Снягі маленства... Вас вітаю дабрынёй,
Спакоем гурбін і завеямі вітаю.
Іскрыцца неруш – чысціня чакае
У яснай бездакорнасці сваёй.
(М.Бусько. “Вяртанне ў снег”)*

Ключавое слова гэтага верша **снег** звязана з адпаведным славесным наборам: зеснежжа, сумёты, кудаса, лыжы, белізна, з’інелыя губы, зімнік, спакой гурбін, завеі. Перад намі – тэкставае поле верша, якое дазваляе зразумець вобразную сутнасць паэтычнага твора. Як зазначае М.Я.Цікоцкі, у кожнага аўтара ёсць свае сродкі стварэння ключавых слоў [57, с.109]. У дапаможніку “Стылістыка тэксту” М.Я.Цікоцкі аналізуе ключавое слова **крыж**, якое ў творах розных беларускіх пісьменнікаў сэнсава трансфармуецца, становіцца сімвалам. Напрыклад, у паэзіі Я.Купалы крыж сімвалізуе і вясковы побыт, і звычаі мужыка, і збавенне ад зямных пакут. На думку даследчыка, “слова “крыж” з’яўляецца ключавым словам усёй хрысціянскай эпохі” [57, с.122].

Адзінства тэмы праяўляецца ў паўторнай намінацыі ключавых слоў. Паўторная намінацыя звязана з выбарам сродкаў славеснай замены для ўжо названага аб'екта і выражаецца займеннікамі, метафарычна ўжытымі назоўнікамі, словамі і спалучэннямі ўказальнага значэння, перыфразамі. Найбольшай выразнасцю вызначаюцца замены ў мастацкіх тэкстах, а ў некаторых іншых, напрыклад, у навуковых, ужываюцца пераважна стылістычна нейтральныя сродкі такой замены. Параўнаем два ўрыўкі – з навуковага і мастацкага тэкстаў:

Традыцыйнымі формуламі карысталіся ўсе паэтычныя сістэмы і школы. Гэтыя ўстойлівыя словы-вобразы гістарычна развіваліся і творча пераасэнсоўваліся ў пэўных сацыяльных умовах пры вырашэнні новых мастацкіх задач. (А.Юрэвіч. “Слова-вобраз агонь у паэтычным радку Я.Коласа”)

Кожны год яно бывае, жніво. І кожны раз гэта заўсёды светлае і шчыmlіва-радаснае свята, якога з хваляваннем чакае хлебасей, здаецца, ва ўсе поры года. (Я.Сіпакоў. “Дзве струны”)

У навуковым тэксце ўжыта стылістычна нейтральнае спалучэнне ўказальнага характару гэтыя ўстойлівыя словы-вобразы, якое замяняе найменне з папярэдняга сказа **традыцыйныя формулы**. У тэксце Я.Сіпакова замест слова **жніво** выкарыстоўваецца перыфраза **светлае і шчыmlіва-радаснае свята**, якая дазваляе пісьменніку стварыць вобразную карціну рэальнай з'явы.

Сродкі выражэння паўторнай намінацыі залежаць і ад асноўных функцый стыляў. **Успомніце асноўныя функцыі навуковага і мастацкага стыляў**. У навуковым тэксце паўторная намінацыя дазваляе лагічна і аргументавана акрэсліць пэўную з'яву, у мастацкім – уздзейнічае на чытача праз разнастайныя вобразныя сродкі.

Цэласнасць тэксту вызначаецца і пэўнай арганізацыяй маўленчых сродкаў для перадачы зместу з такога пункту гледжання, які адлюстроўвае аўтарскую пазіцыю. У мастацкім тэксце ўсе элементы зместу аб'ядноўваюцца вобразам аўтара, у немастацкім – аўтарскай канцэпцыяй. Да асэнсавання паняцця вобраза аўтара мы яшчэ звернемся на факультатыўных занятках. Цяпер жа адзначым, што з гэтым паняццем звязана мадальнасць – выражэнне аўтарскіх адносін да апісваемых падзей. Выбар пісьменнікам пэўных маўленчых сродкаў для выяўлення ў творы сваёй канцэпцыі, асабістага пункту гледжання стварае тую мадальнасць, дзякуючы якой тэкст успрымаецца як цэласны твор.

Такім чынам, звязнасць і цэласнасць – дзве важныя прыкметы рэалізацыі тэксту як закончанага інфармацыйнага і структурнага цэлага.

ЗМЕСТ ТЭКСТУ

Змест тэксту мае пэўнае моўнае выражэнне, што знаходзіць лагічнае адлюстраванне ў формуле “план зместу і план выражэння”. Гэтыя два планы існуюць ва ўзаемасувязі і ўзаемаабумоўленасці. Паняцце зместу неабходна адрозніваць ад паняццяў ідэі і тэмы. Змест больш разнастайны, чым тэма, якая мае абагульнены характар. Тэма – гэта прадмет апавядання, апісання, разважання, і менавіта яна абмяжоўвае змест пэўнымі рамкамі. У немастацкіх тэкстах тэма найчасцей вызначаецца ў назве, а ў мастацкай літаратуры назва можа непасрэдна звязвацца з тэмай або ўяўляць метафарычны вобраз тэмы. Напрыклад, назва рамана Янкі Брыля “Птушкі і гнёзды” заснаваная на суаднесены з чалавечым жыццём паняццях, якія сімвалізуюць вернасць дому і бацькаўшчыне. У аснове загалова гэтага ж пісьменніка “Сцежка-дарожка” – вобразнае асэнсаванне сцяжыны да вялікай дарогі барацьбы з фашызмам. Вобраз сцяжыны канкрэтызуецца ў творы, становіцца сімвалам. Ідэя выяўляецца ў адносінах аўтара да тэмы, у выбары матэрыялу рэчаіснасці і адпаведнай арганізацыі моўных сродкаў.

Звернемся да супастаўляльна-стылістычнага метаду аналізу двух вершаў розных аўтараў на тэму “Паэзія”. Такое супастаўленне яшчэ раз пацвердзіць, што адна тэма можа мець рознае моўнае афармленне і адпаведна розны змест:

Паэзія, станцыя мая першая...

*У той час пад стол хадзіў яшчэ пеша я
і ў абдымках з катом вечарамі на печы
праводзіў першае паэтычнае веч.*

*Кот ляжаў, прыжмурываўшы вочы мудра так –
перакладаў мае вершы на музыку.*

Паэзія, наступныя мае станцыі...

*Першы ўрок і першая настаўніца,
хвалі Нарачы, таемнасць ночы,
дыханне блізкае, дыханне дзявочае,
першы залік і радасць першага,
прапахлага фарбай друкарскай, вершыка...*

*І дзе б ні хадзіў, і дзе б ні ездзіў я –
назаўсёды адна ты са мною, Паэзія;
бусламі ў небе, усмешкай вясёлкі,
у сэрцы ўспамінам тужлівым і колкім,
першай сцяжынкай, песняй матчынай,
вуснамі любай гарачымі.*

(Я.Шабан. “Паэзія”)

Ты – боль, паэзія. Ты – быль.

*Твае суровыя законы
не для забаў, не для гульбы –
а пошук ісціны да скону.*

*Ты – рай, паэзія. Ты – рой
адвечных дум, дзе мы згараем.*

*І толькі геніі парой
жылі часова гэтым раем.*

Ты – жаль, паэзія. Ты – жар.

Я па тваім хаджу вуголлі.

*Чыя не прагнула душа
тваіх зняволення і волі?!*

*Ты – сум, паэзія. Ты – суд
і мрояў нашых і здзяйсненняў.*

*Хай душы чыстыя нясуць
высокі лад тваіх памкненняў!*

*Ты – яд, паэзія. Ты – сад
з адзіным яблыкам спакусным.*

*Над ім – каторы год падрад! –
мае збалела смягнуць вусны...*

Ты – боль, паэзія. Ты – бой.

Ты – праўды непрыступнай вежа.

*Я – праведнік і грэшнік твой,
пусці мяне ў сваё бязмежжа!..*

(Л.Галубовіч. “Паэзія”)

У Я.Шабана паэзія звязваецца з чалавечым жыццём, дзе кожная “станцыя” дорыць незабыўныя ўражанні. У эмацыянальным настроі верша пераважае радасць, што выяўляецца ў славесных сродках са станоўчай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай (канатацыяй): кот з мудрымі вачыма, які перакладае вершы на музыку, усмешка вясёлкі, матчына песня, дзявочае дыханне і інш. Паўтор слова **першы** акцэнтуюе ўвагу чытача на асаблівай значнасці некаторых момантаў лёсу. Яны моцна кранаюць у дзяцінстве і юнацтве, іх захоўваеш у паэтычных радках. Верш Л.Галубовіча мае іншую сэнсавую танальнасць, якая вынікае з кантрастнага асэнсавання паэзіі – боль і рай, яд і сад, у яе бязмежжы можна адчуць боль, жаль, сум. Таму і лірычны герой адначасова “праведнік і грэшнік”. Кантэкстуальныя супрацьпастаўленні ствараюць дынаміку паэтычнага радка.

Як бачым, для раскрыцця адной і той жа тэмы паэты выкарысталі розны матэрыял рэчаіснасці, што сведчыць пра адпаведныя адносіны да выбранай тэмы. І асабліва выразна гэтыя адносіны выяўляюцца ў славесных сродках.

У большасці тэкстаў можна вылучыць некаторыя агульныя бакі зместу, якія рэалізуюцца ў трох асноўных тыпах інфармацыі: фактычнай (паведамленні пра факты, падзеі, працэсы рэчаіснасці), канцэптуальнай (паведамленні індывідуальна-аўтарскага разумення адносін паміж апісваемымі рэаліямі), падтэкставай (скрытая інфармацыя на базе камбінаторнага прырашчэння сэнсу). **Як вы разумееце паняцце камбінаторнае прырашчэнне сэнсу?** Прааналізуем праявітую страфу з твора У.Караткевіча “Пакуль гэта сэрца б’ецца”:

Пасля вайны я пабываў у Ляўках. Попел. Галавешкі. Знявечаныя адхоны над Дняпром, якія любіў Купала і якія, дзякуючы гэтаму, прымусілі мяне яшчэ больш, часам амаль нясцерпна любіць маю сціплую прыдняпроўскую зямлю...

Купалы ўжо не было. І на месцы яго дома быў попел.

Я не разумеў тады, што некаторыя легенды – гэта само жыццё, і не ведаў, што ў легендзе пра Фенікса больш праўды, чым нават у жыцці.

Зразумеў потым, калі ўдвох з сябрам адправіўся пешшу ў Вязынку і ўбачыў простую сялянскую хату, якая стала нашай Меккай. Там я зразумеў: ён жывы.

Фактычная інфармацыя тэксту рэалізуецца ў сказах: *Пасля вайны я пабываў у Ляўках. Попел. Галавешкі. Купалы ўжо не было. І на месцы яго дома быў попел. Зразумеў потым, калі ўдвох з сябрам адправіўся пешшу ў Вязынку і ўбачыў хату.* Канцэптуальная інфармацыя выражае адносіны пісьменніка да фактаў: *простая сялянская (хата), наша Мекка.* Такая інфармацыя прысутнічае і ў сказах (пададзім толькі пачаткі сказаў): *Знявечаныя адхоны над Дняпром, якія любіў Купала... Я не разумеў тады...* Апошні сказ складанага сінтаксічнага цэлага -- *Там я зразумеў: ён жывы* – нясе падтэкставую інфармацыю. Яна выяўляецца ў прыметніку *жывы*, які абазначае не стан чалавека, а ўдзячную памяць. Слова **жывы**, такім чынам, набывае камбінаторнае прырашчэнне сэнсу, становіцца кантэкстуальна значным у адлюстраванні неўміручага таленту Я.Купалы.

У гэтай праявітай страфе публіцыстычнага стылю можна вылучыць і такія два бакі зместу, як прадметна-лагічны (непасрэдна адлюстроўвае рэчаіснасць) і эмацыянальна-экспрэсіўны (выражае адносіны аўтара да тэмы). Суадносіны двух бакоў зместу адрозніваюцца ў тэкстах розных функцыянальных стыляў. Так, у афіцыйна-справавых і навуковых тэкстах пераважаюць прадметна-лагічныя структуры, у мастацкіх – эмацыянальна-экспрэсіўныя. Публіцыстыка знаходзіцца паміж гэтымі двума тыпамі тэкстаў, уключае моўныя адзінкі прадметна-лагічнага і эмацыянальна-экспрэсіўнага характару, што і выяўляецца ў праявітай страфе У.Караткевіча.

Асэнсаванне паняцця зместу будзе больш поўным, калі звярнуцца да аналізу міжтэкставых сувязей. Усе тэксты, па сутнасці, знаходзяцца ў дыялагічных адносінах паміж сабой, а інтэртэкстуальнасць – наяўнасць у тэксце элементаў іншых тэкстаў – уласціва любому тэксту. У.А.Лукін вылучае такія элементы інтэртэкстуальнасці, як цытата, эпіграф, а

таксама прэцэдэнтны тэкст (рэмінісцэнцыя ад аднаго слова да тэксту) [31, с.110 – 120]. У лінгвістычнай літаратуры да прыёмаў міжтэкставых сувязей адносяць яшчэ алюзію і рэмінісцэнцыю, якія часта атаясамліваюцца, бо абазначаюць намёк ці імпульс да ўспаміну [12, с. 83 – 84]. Прааналізуем такі прыклад:

*Трымаецца свет на майстрах!
“Загадка...” была ці “Смаленне...” --
схіляў тваю голаў не страх,
а гонар, сумленне.
(М.Федзюковіч. “Трымаецца свет на майстрах...”)*

У гэтым тэксце рэмінісцэнцыя выкарыстоўваецца як свядомы прыём, бо ўжыты загаловачныя словы з вядомых твораў. **На якія ж творы спасылаецца М.Федзюковіч і хто іх аўтар?** (Адказ: “Загадка Багдановіча” і “Смаленне вепрука” Міхася Стральцова).

Такім чынам, пры асэнсаванні зместу тэксту неабходна звяртацца да паняццяў тэмы, ідэі, разнавіднасцей інфармацыі, міжтэкставых сувязей.

ТЭМА ТЭКСТУ

Мы ўжо звярталіся да паняцця тэмы. У перакладзе з грэчаскай мовы гэта слова абазначае **тое, што пакладзена ў аснову**. Тэма – прадмет апавядання, апісання, разважання, даследавання, абмеркавання і г.д. На асаблівасці яе раскрыцця ўплываюць многія фактары, якія разгледзім у такіх асноўных групам, як формы славеснага выражэння і разнавіднасці славеснасці.

Да формаў славеснага выражэння адносяцца вусная і пісьмовая, маналагічная і дыялагічная. У дапаможніку “Стылістыка тэксту” М.Я.Цікоцкі, абпіраючыся на класіфікацыю В.У.Вінаградава, вылучае чатыры функцыянальна-жанравыя тыпы маналога: 1) унушальны (агітацыйны, прамоўніцкі); 2) лірычны; 3) драматургічны; 4) паведамляльны (інфармацыйны, апавядальны) [57, с.143]. Унутраны маналог, ці “плынь свядомасці”, часта выкарыстоўваецца ў мастацкай літаратуры і па структуры набліжаецца да няўласна-простай мовы:

Гэты ласкавы галасок з неба здзіўляў Васіля адным: адкуль у гэтай маленькай шэрай птушкі такія пяшчотныя пералівы? І чаму іх так добра чуваць з такой вышыні? Сапраўднае дзіва гэты жаўрук! Ды хіба толькі ў адным жаўруку дзіва? Колькі ні хадзі па полі, колькі ні мерай яго крокамі, заўсёды тут цябе што-небудзь узрадуе і здзівіць. Цвіркуны, перапёлкі, дзікія галубы. А само жыта... Прысядзь у ім, прыціхні і пачуеш мяккі шэпт – то працяжны, то пяшчотны і сумны. (М.Капыловіч. “Скрыпун, або Паганіні з Зарэчча”)

У маналагічнай форме славеснага выражэння ў залежнасці ад мэты выказвання адрозніваюць апавяданне, апісанне і разважанне. Н.С.Валгіна разглядае яшчэ і такія тыпы тэксту, як азначэнне і тлумачэнне, звязаныя з асаблівым характарам тэксту (даведачным, вучэбна-метадычным і інш.) [5, с.90]. Прааналізуем прыклад:

Слова дзед вядома перш за ўсё ў значэнні ‘бацькаў або матчын бацька; стары чалавек’. Словам дзяды называліся і продкі ўвогуле, і нездарма народнае свята памінання продкаў мае менавіта такую назву – Дзяды.

А чаму калючае пустазелле таксама называецца дзядамі? Магчыма, тут уся справа ў нейкім знешнім падабенстве? Сапраўды, пасля нядоўгіх разважанняў можна сказаць, што калючкі на гэтай расліне нечым нагадваюць няголеную бараду старога чалавека. Але найбольш верагодным вучоным лічаць меркаванне аб сувязі гэтага слова са старажытным культам памінання продкаў – дзядоў. Продкі, як вядома, усведамляліся як зберагальнікі дамашняга вогнішча і скарбу, як абаронцы ад уздзеяння “нечыстай сілы”. У такім разе мы прыходзім да думкі аб тым, што калючае пустазелле атрымала назву дзяды, паколькі яно выкарыстоўваецца як засцярога ад “нечысці”: снапы, пучкі гэтай расліны вешалі каля

варот, дзвэрэй хаты, каб адагнаць варожых духаў. Невыпадкава і тое, што гэтая расліна называецца таксама чартапалохам, чартагонам. (У.Коваль. “Чым адгукаецца слова”)

У гэтым навукова-папулярным тэксце падаюцца асноўныя значэнні слова *дзед* і падрабязна тлумачыцца прычына таго, чаму калючае пустазелле таксама называецца дзядамі. Такім чынам, тэкст уключае элементы значэння і тлумачэння.

Вылучаецца яшчэ і такі тып тэксту, як інструктаванне (рэкамендацыі да дзеянняў), які рэалізуецца ў тэкстах інструкцый, метадычных распрацовак, рэкамендацый, медыцынскіх і кулінарных рэцэптаў [5, с.92].

Тэма апавядальных тэкстаў звычайна выражаецца ў складзе выказніка:

Аднаго разу вожык так захапіўся паляваннем, што не заўважыў, як пачало світаць. Тады пабег да высокага цёмнага плота, каб там схавалася, але яго прыкмеціў чорны сабака, наляцеў, збіў з ног. Звярок згарнуўся ў клубочак, і сабака тыцнуўся пысай у вострыя вожыкавы калючкі, віскнуў ад болю, адскочыў убок і забрахаў. Вожык баяўся варухнуцца, ляжаў як нежывы.

Узышло сонца, і тут вожыка ўбачыў хлопчык. Ён асцярожна прынёс звярка ў двор, пасадзіў у клетку. (А.Дзятлаў. “Горды звярок”)

Для апісальных тэкстаў характэрны апісальны тып сказаў, у якім група выказніка знаходзіцца перад групай дзейніка:

Цудоўна ў пагодлівыя дні лістапада. Гарыць залатым полымем гай, ціха і сумна лапоча нешта асінік, быццам скардзіцца на тое, што хутка зіма. Апошняя гэтая асенняя квецень. Падзьме халодны сівер, загойдае лес, і замітусяцца ў наветры апошнія лісты. Цёплым дываном прыкрыюць яны ногі дрэў, каб узмку не стылі тыя ад суровых маразоў. (В.Жушма. “Перадзім’е”)

Структура разважання звычайна ўключае тэзіс – доказ (аргументацыя) – вывад (заклучэнне, абагульненне). Разважанне можа разгортвацца па-рознаму, напрыклад, на аснове супастаўлення і адмаўлення. Так, у сваім абразку “Строгі і шчыры дзядзька” У.Дубоўка ўспамінае сустрэчу з Янкам Купалам:

Аднойчы ляжалі мы з Іванам Дамінікавічам на беразе мора (1924). Ён памаўчаў, як звычайна, пасля кажа: “Вось, браце, хвалі на моры. Няма ім ліку, няма ім спакою. Так і наша думка. Загадаеш сам сабе: ні аб чым не думаць хоць колькі хвілінак. Не! Адна думка набягае на другую. Аблітаеш думкаю ўвесь свет, усе вякі...”

Рэальна розныя тыпы тэкстаў кантэкстуальна спалучаюцца:

Мяло ўсю ноч. Мне не спалася. Можна, таму, што ўпершыню за зіму мяла завая, і яе посвіст за акном нагадваў заснежаны лес, будзіў фантазію, кідаў мяне ў вір мараў. Пад ранак не вытрымаў, глянуў на вуліцу. А там – казка. Не трэба і фантазіі. Мокры снег шчыльна спавіў зямлю, запакаваў лужыны, цяжкім грузам павіс на кожнай галінцы бяроз. Тонкія, доўгія іх пасмы схіліліся долу. Як вытрымліваюць, як яны не зломяцца? (В.Жушма. “Завая”)

Да разнавіднасцей славеснасці адносяць мастацкую і немастацкую, народную і кніжную, а таксама роды, віды і жанры славеснасці. У немастацкай славеснасці выразна выяўляюцца прадметна-лагічныя структуры, у мастацкай – вобразныя, эмацыянальна-экспрэсіўныя.

Паняцце “вобраз” больш шырокае, чым проста “мастацкі вобраз”. Славесны вобраз як форма нагляднага ўяўлення пра навакольны свет выкарыстоўваецца ў навуковых тэкстах і публіцыстыцы (блакітныя артэрыі, рытм часу). Славесны вобраз, абумоўлены пераносным ужываннем слова, пазбаўлены індывідуальных эстэтычных рыс. Мастацкі вобраз – гэта спосаб канкрэтна-пачуццёвага ўзнаўлення рэчаіснасці з пэўных эстэтычных пазіцый. У вобразнай сістэме пісьменніка можна вылучыць градацыю, рух ад канкрэтнага сэнсу да абагульненага: 1 ступень – вобраз-індыкатар (ужыванне прамога значэння слова); 2 ступень – вобраз-троп (пераноснае значэнне, у аснове якога – метафарызацыя); 3 ступень –

вобраз-сімвал (абагульненае значэнне на аснове прыватных пераносных). Так, Н.С.Валгіна, аналізуючы аповесць А.П.Чэхава “Дама з сабачкам”, як вобраз-індыкатар вылучала шэры колер, вобраз-троп – вобраз звычайных людзей, вобраз-сімвал – вобраз будзённасці, безвыходнасці [5, с.125]. І ў творах беларускай літаратуры можна знайсці прыклады сэнсавай градацыі шэрага колеру. Напрыклад, у вядомай тэтралогіі В.Адамчыка “Чужая бацькаўшчына”, “Год нулявы”, “І скажа той, хто народзіцца”, “Голас крыві брата твайго” шэры колер выступае вобразам-індыкатарам, вобразам-тропам – прырода, вобразам-сімвалам -- змрочны і пануры час.

Вершаваная арганізацыя тэксту ў параўнанні з праявінай больш актыўна выкарыстоўвае тропы і фігуры, мае даволі свабоднае словаразмяшчэнне і часткова абмяжоўвае выбар моўных адзінак. У мастацкай прозе вылучаюцца два асноўныя тыпы: класічная проза (мае выразныя семантыка-лагічныя сувязі) і арнаментальная (заснаваная на асацыятыўна-метафарычным тыпе сувязі, характарызуецца багатай вобразнасцю, эмацыянальнасцю, словатворчасцю, выкарыстаннем гутарковых сродкаў мовы). Для арнаментальнай прозы характэрны рытмізаваны сінтаксіс, што збліжае гэту прозу з паэтычнымі тэкстамі. Існуюць такія з’явы, як праявізацыя вершаваных тэкстаў (напрыклад, вершы ў прозе) і паэтызацыя праявіных. Праявізацыя вершаванага тэксту можа дасягацца і за кошт дыялагізацыі, ужывання слоў бытавога зместу:

*На лёс злуюцца людзі,
Разменьваюць кватэры.
Што гэтак лепей будзе,
Чамусь наўна вераць.
Дзяцей мурзатых дзеляць
І сvaraцца за грошы,
Што здораны ў вяселле,
Не помняць аб харошым.
А толькі помняць крыўды,
А толькі помняць словы:
-- Такім раней не быў ты!
-- І ты была талкавай!
Сусед жыве тактоўна,
Яго бяда аб’едзе.
Яму заўжды ўсё роўна,
Што робіцца ў суседзяў,
Капаецца ў паперах
І думае аб свеце...
Падзелена кватэра,
Падзеленыя дзеці.
(В.Шніп. “На лёс злуюцца людзі...”)*

Звернемся да прыкладу паэтызацыі праявінага тэксту:

Побач раскошна ласкавеў у цёплым і мяккім перадасеннім сонцы, буяў, шчодро раскрыўшы свае кветкі, бадзяк. Цёмна-зялёныя, парэпанья, нібы старэчыя рукі, лісты. Светла-зялёны клубочак – акурат вожык, -- толькі не калючы. Мяккія (іх можна нават пакратаць рукою, пальцам – яны толькі трашчаць і чапляюцца за слізкія далоні) іголки, абматаныя нейкім белым, нібы навучынкi, прадзівам. А над клубочкам – як усё роўна знарок выразаны ярка-чырвоны, з крапінкамі, чубок. Чорныя ножкі, з якіх тырчаць бледна-ружовыя, раздвоенныя на канцы песцікі (Я.Сіпакоў. “Усе мы з хат”)

Аўтарская індывідуальнасць Я.Сіпакова (як, зрэшты, іншых пісьменнікаў) праяўляецца ў адметнасці выбару і спалучэння моўных сродкаў. Гэтаму тэксту ўласціва

своеасаблівая паэтычнасць у апісанні звычайнай, на першы погляд, расліны. Такая паэтычнасць дасягаецца дзякуючы вобразнасці. Актыўнае выкарыстанне параўнанняў дазваляе пісьменніку свежа і непаўторна перадаць знешні воблік бадзяку. Ён ужо не ўспрымаецца чытачом як недаступны і калючы. Словы з эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай *ласкавеў, клубочак, чубок, ножкі* і інш. ствараюць адпаведны вобраз бадзяку.

Як бачым, на пісьменніцкі выбар матэрыялу рэчаіснасці і яго моўнага афармлення для раскрыцця тэмы ўплываюць многія фактары славеснага выражэння і разнавіднасцей славеснасці.

МОЎНАЯ КАМПАЗИЦЫЯ ТЭКСТУ

У агульным плане кампазіцыя – гэта пабудова, узаемнае размяшчэнне і суаднесенасць частак твора. З паняццем кампазіцыі звязаны паняцці архітэктонікі, сюжэта, фэбулы. У перакладзе з грэчаскай мовы слова архітэктоніка абазначае будаўнічае мастацтва.

Архітэктоніка – гэта знешняя форма пабудовы твора, размяшчэння яго частак: пралог, эпілог, глава, частка, кніга, том, у вершаваных тэкстах – санет, вянок санетаў і інш. Паняцці фэбулы і сюжэта знаходзяць рознае тлумачэнне ў лінгвістыцы. Звернемся да азначэнняў А.І.Гаршкова: “Фэбула – гэта сукупнасць адлюстраваных у творы падзей, сюжэт – гэта падзеі ў іх паслядоўнасці, руху, развіцці” [12, с.149].

У некаторых творах архітэктоніка і сюжэт развіваюцца паралельна: паслядоўнасць частак твора адпавядае паслядоўнасці апісваемых падзей. Аднак часта архітэктоніка і сюжэт не супадаюць. Напрыклад, апавесць Б.Сачанкі “Родны кут” пачынаецца з апісання сну галоўнага героя Андрэя Лобача, і менавіта ў самым пачатку чытач даведваецца пра каханую жанчыну Андрэя. Толькі ў другой частцы твора “Гра” пісьменнік звяртаецца да самай першай сустрэчы: дзе і пры якіх абставінах галоўны герой пазнаёміўся са сваёй каханай.

Апрача традыцыйнага разумення кампазіцыі як пэўных этапаў развіцця сюжэта існуе яшчэ адно, больш звязанае са славеснай творчасцю. Кампазіцыя, згодна з такім разуменнем, - матываванае размяшчэнне “кавалкаў” тэксту. А.І.Гаршкоў у дапаможніку “Русская стилистика” аналізуе некаторыя лінгвістычныя даследаванні, прысвечаныя сутнасці важных тэкставых сегментаў. Асаблівую ўвагу мовознаўца звяртае на працы В.У.Вінаградава, які называе гэтыя сегменты славеснымі радамі, а моўную кампазіцыю разумее як сістэму дынамічнага разгортвання славесных радоў. Паняцце рада ўказвае на ўпарадкаванасць і таму звязваецца з паняццем кампазіцыі. Рух і чаргаванне славесных радоў выражаюць кампазіцыйную структуру твора. Паняцце славесны ўключае словы і словазлучэнні, а славесныя рады могуць характарызавацца фанетычнымі, марфалагічнымі, словаўтваральнымі, сінтаксічнымі прыкметамі і пэўнымі прыёмамі пабудовы (тропы і стылістычныя фігуры). Такім чынам, славесны рад – гэта паслядоўнасць не толькі моўных адзінак лексічнага яруса (слоў).

Аналізаваць спецыфіку славесных радоў у моўнай кампазіцыі мэтазгодна на прыкладзе ўсяго твора. Асабліва цікавы такі аналіз пры разглядзе вялікіх празаічных твораў: ён дазваляе глыбей спасцігнуць вобраз аўтара як важную катэгорыю тэксту.

Неабходна адзначыць, што нават у невялікім тэксце (напрыклад, вершы) па разнастайных прыкметах можна вылучыць некалькі славесных радоў:

Пачынае зелянець.

І толькі ў адным

Зацемненым зацішшы

Зайцам-беляком

Спіць, стуліўшыся,

Гурбачка снегу.

*Мо разбудзіць,
Каб хто, дурненькага,
Не злавіў.*
(М.Танк. “Вясной”)

У гэтым творы рэалізуецца кампазіцыйна-моўны прыём кантрасту: вакол вясна, няхай сабе і не зусім упэўненая, але ж на фоне пяшчотнай вясенняй зеляніны так недарэчна-дзіўна выглядае гурбачка снегу, якую паэт параўноўвае з зайцам-беляком. Кантрастнасць твора рэалізуюць кантэкстуальна антанімічныя славесныя рады **пачынае зелянец – зайцам-беляком спіць, стуліўшыся, гурбачка снегу**. Яшчэ ў вершы вылучаецца славесны рад з прамым значэннем слоў **пачынае зелянец, і толькі ў адным зацемненым зацішшы** і славесны рад вобразнага характару **зайцам-беляком спіць гурбачка снегу, мо разбудзіць, каб хто дурненькага** (у адносінах да снегу. – Т.С.) **не злавіў**. Слова з эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай **гурбачка, дурненькі** ўтвараюць славесны рад стылістычна афарбаваных адзінак.

Славесны рад з прамым значэннем слоў і рад вобразных характарыстык вылучаецца і ў празаічнай страфе У.Караткевіча:

Месяц сапраўды ўсходзіў над пустыняй. І яна была пад месяцам бясконца, як неба. А над ёю гарэлі, амаль не міргаючы, тысячы зор.

Яна ляжала перад ім, бязмежная, як жыццё, азораная, залітая празрыстым святлом. Свяцілася кожнай дзюнай, нібы адлітай з таго ж крышталю, што і вочы малой. І ўсё гэта было бязмежнае, усеабдымнае і ўсёпаглынальнае, як час, як жыццё, як чалавек, як далёкая...далёкая...далёкая...

Дзяўчынка глядзела на яго, як на таго, хто з’явіўся з казкі. Абхапіла калені ручанятамі, паклала на іх падбародак, схіліла галаву. І ў яе ўскінутых трывожных вачах, як тысячы светлячкоў, адбіваліся зоры. (“Сіня-сіня...”)

Апавяданне У.Караткевіча “Сіня-сіня...” ўпершыню было апублікавана ў часопісе “Беларусь” (1964, №3). Асабліва кампазіцыйная роля ў гэтым творы належыць мастацкай дэталі, якая адлюстроўвае агульнае ў прыватным. Гэта дэталі – чорныя дзівосныя вочы – не адзін раз ужываецца ў апавяданні і звязана з іншымі сродкамі мастацкай выразнасці. Такія дзівосныя вочы былі ў Джамілі – васьмігадовай дачкі шэйха з Уед-Рыра. Чароўнасць дзіцячых вачэй падмацоўваецца вобразам караляў. Як вядома, яшчэ ў старажытнасці людзі пустыні ў спёку студзілі рукі аб крышталёвыя шары, якія лічыліся скамянелым ільдом. Горны крышталі ёсць і ў каралях. Бляск вачэй Джамілі параўноўваецца ў творы з крышталёвымі каралямі. Нават дзюны нібы адліты з таго крышталю, што і вочы малой. У канцы апавядання дзяўчынка параўноўваецца з “камячком жывой плоці, які вярнуў яму (Петруку Ясюкевічу. – Т.С.) радзіму”, а радзіма – надзейны ратунак ад спёкі. Мастацкая дэталі твора **чароўныя вочы**, сэнсава ўзмоцненая вобразам крышталёвых караляў, дазваляе спасцігнуць глыбіню зместу: васьмігадовая Джамілі была ў пустыні для Пятра Ясюкевіча той апорай, якая дапамагае чалавеку выжываць у вельмі складаных жыццёвых абставінах. Клопат пра дзіця з чароўнымі вачамі ратаваў ад пакутлівай думкі пра смерць.

Такім чынам, пры асэнсаванні паняцця моўнай кампазіцыі неабходна звяртацца да паняццяў архітэктонікі, сюжэта, фабулы і асабліва – да вылучэння і аналізу славесных радоў і мастацкіх дэталей.

ВОБРАЗ АЎТАРА

Найбольш поўнае разуменне спецыфікі тэкстаўспрымання будзе пры разглядзе такога важнага паняцця, як аўтарская мадальнасць, з якім звязана паняцце вобраза аўтара. Мадальнасць, як мы ўжо адзначалі, -- гэта выражэнне ў тэксце адносін аўтара да паведамлення, яго канцэпцыі, пазіцыі, пункту гледжання. З дапамогай мадальных слоў (мусіць, вядома, безумоўна, сапраўды, здаецца і інш.) перадаюцца адносіны да выказанай

думкі. Прааналізуем урывак – праязічную штраф – з твора І.Мележа “Чулае сэрца” пра Кузьму Чорнага:

*Гэта было добрае, чулае да людзей сэрца. **Мусіць**, ад гэтай сваёй дабрата, ад чуласці, а **можжа** ад пераканання, што лагоднае, добразычлівае слова больш дае сілы чалавеку, чым лаянка, ён людзям, што адкрывалі яму першыя, заветныя свае шыйкі, задумы, часта гаварыў добра, абнадзейлівыя словы. **Напэўна**, па гэтай прычыне ён быў шчодры на пахвалу. Каму, як не яму, былі добра відны шматлікія пралікі і прамашкі няспелых твораў нявопытных пачынаючых, каму лягчэй было “зарэзаць” такі твор, а ён -- шукаў крупінкі добрага, назіральнасці, роздуму, жыццёвага вопыту, крупінкі таленту. Шукаў, знаходзіў і паказваў: глядзіце, вось тут у вас добра, вось тут, а тут – кепска, але вы не вешайце галавы, усё будзе добра! Папрацуйце і прынясіце!*

Мадальныя словы **мусіць**, **можжа**, **напэўна** выяўляюць адносіны пісьменніка да магчымай рэчаіснасці.

Катэгорыя мадальнасці цесна звязана з паняццем вобраза аўтара. Спасціжэнню сутнасці гэтага вобраза дапамагае трыяда **вытворца маўлення – суб’ект аповеду – вобраз аўтара**. Спынімся на кожным элеменце. Вытворца маўлення – гэта рэальны аўтар, які заўсёды шукае **форму падачы** матэрыялу рэчаіснасці (з выяўленнем свайго асабістага “я” ці скрываючы яго). Так, кожны афіцыйны дакумент мае свайго стваральніка, але ён ніяк не выяўляецца ў моўнай форме:

Рэгістрацыя інішаземца ў Рэспубліцы Беларусь ажыццяўляецца пры наяўнасці міграцыйнай карткі, якая мае адзнаку службовай асобы пагранічных войскаў аб уездзе інішаземца ў Рэспубліку Беларусь, і дакумента для выезду за граніцу, за выключэннем інішаземцаў, указаных у частцы другой гэтага артыкула.

Інішаземцы, якія ў адпаведнасці з заканадаўчымі актамі і міжнароднымі дагаворамі Рэспублікі Беларусь не запаўняюць міграцыйныя карткі пры ўездзе ў Рэспубліку Беларусь і не прадаўляюць іх пры выездзе з Рэспублікі Беларусь, рэгіструюцца на падставе дакументаў для выезду за граніцу. (Закон Рэспублікі Беларусь “Аб прававым становішчы замежных грамадзян і асоб без грамадзянства ў Рэспубліцы Беларусь”)

Як бачым, у гэтым афіцыйным дакуменце асоба вытворцы маўлення моўнымі сродкамі не выражаецца.

Праз форму падачы матэрыялу выяўляецца **суб’ект аповеду**. Напрыклад, стваральніку (журналісту) перадавога артыкула неабходна выказаць не асабістае меркаванне, а думку ўсёй рэдакцыі, для чаго выбіраюцца адпаведныя моўныя формы адасаблення ад свайго тэксту:

Нам вельмі прыемна, што даўняе супрацоўніцтва газеты “Звязда” і РУП “Белпошта” з’яўляецца вельмі плённым і ўзаемавыгадным. Вянцом такой дружбы традыцыйна становіцца рост падпіскі на старэйшае ў краіне, адзінае штодзённае беларускамоўнае выданне, якім з’яўляецца “Звязда”. (“Звязда”)

У гэтым публіцыстычным тэксце выбрана моўная форма – асабовы займеннік **мы** – для выражэння суб’екта аповеду (“калектыўнага” аўтара).

Суб’ект аповеду – гэта непасрэдны аўтар, ад імя якога ствараецца тэкст. Самым складаным з’яўляецца пошук такой формы аўтарства ў мастацкім творы. Пісьменнік мусіць выбраць форму падачы матэрыялу (безасобасна, ад “я” персанажа ці нейкі іншы спосаб). Такі пошук закладвае аснову пабудовы вобраза аўтара. Да асэнсавання гэтага паняцця звярталіся многія даследчыкі яшчэ напачатку ХХ ст. Асабліва плённа вобраз аўтара разглядаўся ў лінгвістычных працах В.У.Вінаградава. Аднак у навуцы адсутнічае дакладнасць азначэння гэтага паняцця, што тлумачыцца суб’ектыўнасцю ўспрымання вобраза аўтара.

Разгляд вобраза аўтара можа весціся па некалькіх кірунках. Першы абумоўлівае зварот да славесна-маўленчай структуры твора, бо вобраз аўтара як важная катэгорыя тэксту звязвае ў адно цэлае ўсе бакі зместу і моўнага выражэння. Згодна з такім разуменнем прааналізуем вядомае апавяданне М.Стральцова “Смаленне вепрука”. У ім выяўляюцца два тэматычныя

палі. Першае звязана з падтэкстам і ўключае славесны рад тэмы “Вёска”: *пах падмерзлых трэсак, тарахценне трактарка, звон калодзежнага вядра, вяпрук, рохканне*. Другое тэматычнае поле “Горад” мае слоўны рад *юнак, жыццё, добры знаёмы, вуліца, трамвай*. Гэтыя тэматычныя палі, кантрастуючы паміж сабой, рэалізуюць асноўную аўтарскую задуму – паказаць бесперапыннае кола быцця, у якім пастаянна прысутнічаюць страты і смерць. Характэрна, што апавяданне мае кальцавую кампазіцыю, яго пачатак і канец аднолькавыя:

Ідуць ужо халады, бяруцца прымаразкі – ападаюць інеем сырыя туманы.

Восень сімвалізуе згасанне жыцця, незваротнасць страчанага.

Арганізацыйная роля вобраза аўтара ў гэтым апавяданні – аб’яднаць два тэматычныя палі “Вёска” і “Горад”, у якіх сустракаюцца аднолькавыя па сэнсавым нападзенні вобразы. Такім чынам, складваецца вобразны рад, дзе дамінуюць словы **трывожна, цёмна, холадна**: *каменная, зацятая маўклівасць зямлі, травы і схаладнелага, шурпата-шызага неба; тугая чарната сарокі і гэтка ж тугая бель; трывожна зачачэкае; яго (гаспадара. – Т.С.) вочы трывожна будуць убіраць у сябе наваколле, і нябачна накрэсліць там яму гонкі вецер і сум палёў, і халодны вобмарак травы; тужліва глядзяць у пустату яго (вепрука. – Т.С.) маленькія вочкі; гаспадарова постаць цёмна набліжаецца да варот; сонца холадна біла ў вокны; халаднаватая чырвань аблівала бэз; сумна натапыранае шэрае птушанё; памірала сонца; трывожыць, гняце незразумелым нейкім сэнсам і самога чалавека тужлівая палоска расхінутай на захадзе вечаровай зары; у маркотным, дзіўна запаволеным одуме ішоў ён (юнак. – Т.С.) дамоў*. Словы **трывога, цёмната, холад** у кантэксце твора набываюць іншы сэнс, рэалізуючы патэнцыяльныя значэнні ‘смерць’, ‘прадчуванне зла’, ‘холад чалавечых стасункаў’. Прычым гэтыя адзінкі, як ужо было адзначана, прысутнічаюць у абодвух тэматычных палях, што сведчыць пра цэласнасць моўнай кампазіцыі апавядання і пра вобраз аўтара як славесна-маўленчую структуру мастацкага твора.

Другі напрамак аналізу заснаваны на чытацкім успрыманні абагульненага вобраза аўтара, ці вобраза яго стылю. У такім выпадку дарэчы звярнуцца да паняцця тыпізацыі вобраза аўтара, якая выяўляецца ў адпаведных моўных сродках – спецыфічных рысах індывідуальна-аўтарскага стылю. Прычым такія моўныя сродкі неабавязкова звязаны з тропамі. Напрыклад, многія сказы Я.Сіпакова нагадваюць разгорнутае разважанне. Іх рытмічнасць ствараецца паралельнымі сінтаксічнымі канструкцыямі і паўторам слоў:

Калі з нешырокага шляху, раз’езджанага калясьмі, дзе, нягледзячы на восень, у мяккім, як мука, і цёплым, як ачахлы прысак, пыле тонуць босыя ногі, ступіш раптам на бойкую, вытапаную, нібы ток, сцяжынку, адразу адчуеш, як холадна зрабілася падэшвам, і здзівішся, што верасень у свае доўгія, расяныя і золкія ночы паспеў ужо так выхаладзіць зямлю, што і ласкавае пакуль яшчэ сонца не спраўляецца награвіць нават вось гэтую вузкую сцяжыну за пакарацелы, скупавата адведзены яму перадзім’ем дзень. (“Крыло цішыні”)

Калі ўсё добра ў тваім жыцці, калі табе ўсё ўдаецца, калі ты ходзіш, як на свяце, вельмі ўрачысты, а над табою – музыка, музыка, музыка, ты і сам ужо, непакоючыся, пачынаеш бачыць, што тут нешта не так, што так доўга не можа быць; пачынаеш падазрона прыслухоўвацца – нешта ж павінна здарыцца. (“Усе мы з хат”)

Мастацкі свет Я.Сіпакова прасякнуты святлом мудрага сузіральніка. Узнікае тыпізацыя вобраза аўтара як пранікнёнага лірыка.

Тыпізацыя вобраза аўтара прысутнічае і ў паэтычных тэкстах. Каго, на ваш погляд, можна назваць паэтам-філосафам, паэтам-грамадзянінам, паэтам-сузіральнікам? Якімі моўнымі сродкамі – асаблівасцямі індывідуальнага стылю – гэта можна даказаць?

У немастацкіх тэкстах форма падачы матэрыялу можа быць асобаснай (суб’ект аповеду персаніфікаваны), безасобаснай, асобасна-безасобаснай. Безасобаснае аўтарства характэрна для тэкстаў афіцыйна-справавога стылю. Аднак некаторыя жанры гэтага стылю

(заява, скарга, аўтабіяграфія) выяўляюць пэўную асобу. У навуковых тэкстах пераважае асобасна-безасобасная форма суб'екта паведамлення. Прыклады:

З усяго багацця эмацыянальнай лексікі фальклору мы прааналізуем толькі так званыя дэмінутывы, г.зн. памяншальна-ласкальныя формы назоўнікаў, іх класіфікацыю, віды ацэнкі, ступені канатацыі. Адразу зазначым, што ўзнікненне дэмінутываў не толькі ў фальклору, але і ў мове наогул цесна звязана з гісторыяй народа, яго сацыяльным становішчам, псіхічнымі і разумовымі ўяўленнямі. (А.Малюк. “Эмацыянальна-ацэначная лексіка беларускага фальклору”)

Замест канкрэтнага “я” ў гэтым тэксце выкарыстоўваецца менш пэўнае “мы”.

У некаторых навуковых тэкстах фразы могуць будавацца безасобасна:

Папаўненне асобных раздзелаў беларускага слоўніка іншамоўнай лексікай не было аднолькавым ні на інтэнсіўнасці працэсу, ні на колькасных паказчыках. Аднак практычна не заставалася сферы, не пранікальнай для запазычанняў. У той ці іншай ступені запазычаная лексіка ахоплівала ўсе бакі чалавечай дзейнасці. Улічваючы гэта, агляд лексічных сродкаў, якія праніклі ў беларускую мову на працягу XIV – XVIII стст., мэтазгодна праводзіць з пункту погляду іх адносін да лексічнай сістэмы старабеларускай мовы. Паколькі апошняю можна ўявіць у выглядзе шэрага лексіка-семантычных разрадаў, кожны з якіх аб'ядноўвае па некалькі прадметна-тэматычных груп, важна захаваць такі падзел і пры апісанні запазычанняў. Гэта дазволіць не толькі вызначыць месца паасобных запазычаных слоў у лексічнай сістэме мовы, але і меркаваць аб агульных кірунках моўных кантактаў старажытнай пары, што залежалі ад сукупнасці сацыяльна-гістарычных і культурных фактараў і ў розныя гістарычныя перыяды складваліся па-рознаму. (А.Булыка. “З моў блізкіх і далёкіх”)

Сінтаксічныя канструкцыі мэтазгодна праводзіць, можна ўявіць, важна захаваць, гэта дазволіць не толькі вызначыць месца, але і меркаваць накіраваны да самога аўтара, адрасаваны яму.

Праяўленне асобы найбольш выразнае ў такім жанры публіцыстычнага стылю, як нарыс. Моўныя сродкі нарыса збліжаюць яго з тэкстамі мастацкай літаратуры. Звернемся да прыкладу:

Распытаўшы дарогу да завода вымяральных прыбораў і адмовіўшыся ад паслуг гарадскога транспарту, я пайшоў пятыяць на вуліцах і завулках, каб выйсці нарэшце на прамую, якая і павінна была прывесці мяне куды трэба. Самым прыкметным арыенцірам павінен быў паслужыць Вечны агонь, які гарэў дзесьці на плошчы. Я мог памыліцца ў назвах вуліц, мог павярнуць не там, дзе трэба, але хто абыдзе стараной, хто не заўважыць Вечнага агню? І калі я выйшаў з-за вугла дома, маім вачам адкрыўся трохкутны прагал плошчы, а на ім барвовы пялёстак полям. Сюды з усіх бакоў сыходзяцца шырокія вуліцы. (В.Макарэвіч. “Зарава на небакраі”)

Суб'ектыўны аўтарскі пачатак характэрны для паэтычных твораў. “Лірычнае я” не тоеснае “рэальнаму” паэту, не раскрываецца яго подпісам:

*Маленства, не заглядвай у хату,
Не стукай жоўтай лапкай у акно.
І лістапад, і маладзік рагаты,
І цёмная разветраная ноч.*

*Успомніў я былую бестурботнасць,
Як лістапад тады ліству страсаў.
Здавалася: праславім край наш родны,
Усё паспеем, зробім горы спраў.*

*Не, не паспелі. Хоць рабілі многа.
Не горшыя былі паміж людзей.
Канчаецца жыццёвая дарога –
Кароткі год, кароткі кожны дзень...
(П.Панчанка. “Маленства, не заглядвай у хату...”)*

Такім чынам, пры характарыстыцы вобраза аўтара найперш неабходна звяртацца да суб’екта аповеду, які прысутнічае ў тэкстах розных функцыянальных стыляў і мае адпаведную моўную форму.

ВОБРАЗ АПАВЯДАЛЬНІКА

З вобразам аўтара звязана паняцце вобраза апавядальніка. Пры аналізе гэтага вобраза неабходна асэнсаваць той факт, што апавядальнік – гэта форма літаратурнага артыстызму пісьменніка [12, с.186; 57, с.85].

Пры выбары формы падачы матэрыялу (суб’екта аповеду) рэальны аўтар можа выбіраць маўленне ад 3-й асобы (аб’ектыўны метаад аповеду) ці ад 1-й асобы (суб’ектыўны метаад аповеду). Звернемся да прыкладаў з твораў І.Навуменкі:

Кастравіцкі ўставаў позна – ні лоўля акунькоў і плотак, ні вышукванне пакуль яшчэ рэдкіх у гэтае засушлівае лета грыбоў яго не цікавіла. Ішоў да сваёй карміцелькі, выпіваў збанок малака з аржаным, дамашняй выпечкі, хлебам і, захапіўшы байкавую коўдру, кіраваўся на бераг возера, пад разгалістую вербалозіну з курганом мурашніка на суседстве. З-за гэтага мурашніка дачнікі абміналі вербалозіну, распранаючыся паводдаль, пад стромкімі соснамі ці на самым беразе – на прымятай, выгараўшай ад сонца траве. Кастравіцкаму падабалася адзінота – на мурашак ён не звяртаў увагі. (“Вальс кветак”)

Даўно ўжо з усіх кветак я найбольш палюбіў бэз. Бэз расцвітаў якраз у час нашых школьных экзаменаў. Букет ружова-сініх кветак заўсёды стаяў на стале, засланым чырвоным абрусам. За сталом сядзелі строгія экзаменатары, а на стале былі акуратна раскладзены білеты. Зверху білеты былі ўсе аднолькавыя. Які выбраць?

Падыходзячы да стала, я заўсёды хваляваўся. У такія хвіліны я, вядома, не звяртаў увагі на бэз, хоць стаяў ён у мяне пад самым носам. Затое пасля экзамену пах бэзу да самага вечара п’яніў мне галаву. (“Семнацатай вясной”)

У першым тэксце маўленне вядзецца ад 3-й асобы, у другім – ад 1-й асобы.

У некаторых жанрах публіцыстыкі вытворца маўлення і суб’ект аповеду (рэальны і непасрэдны аўтар) супадаюць. Публіцыстычныя тэксты выразна адлюстроўваюць пазіцыю журналіста:

Помніцца, першы раз у Люсіна я наведаўся на камандзіроўцы ляхавіцкай раённай газеты, але пазней, калі ў Ганцавічах аднавілі раён, паездкі па рэдакцыйных справах у гэтую слаўную вёску былі такія частыя, што зрок перастаў успрымаць многія характэрныя, цікавыя дэталі з жыцця і побыту палешукоў. Ды ўжо ў зусім іншым святле паўстаў глыбінны палескі кут сёння – пасля амаль дваццацігадовай разлукі з ім. Самае дзіўнае: бязлюдны не толькі чыгуначны паўстанак, але і вясковая вуліца, што гнуткім выкрунтасам стрэльна ад пераезда. (В. Гардзей. “Падарожжа ў Цельшына”)

У мастацкіх тэкстах, напісаных ад 1-й асобы, “я” адназначна ўказвае на вобраз апавядальніка, а не аўтара, нягледзячы нават на пэўныя біяграфічныя ці асабістыя супадзенні [12, с.190]. Сутнасць вобраза аўтара заключаецца ў яднанні ўсіх элементаў маўленчай структуры твора. Вобраз аўтара – гэта не канкрэтны пісьменнік, а своеасаблівая пазіцыя ў асэнсаванні рэчаіснасці.

На думку М.Я.Цікоцкага, у мастацкай прозе другой паловы ХХ ст. назіраецца тэндэнцыя да абмежавання аўтарскага выяўлення. Дамінуе пункт гледжання персанажа ці

нават розных персанажаў, у кожнага з якіх можа быць сваё разуменне і аналіз падзей [57, с.83—84].

Асноўнымі моўнымі сродкамі выражэння вобраза апавядальніка з’яўляюцца займеннік “я” і формы 1-й асобы дзеяслова, а таксама спецыфічныя адзінкі кніжнай ці гутарковай лексікі. У маўленні апавядальніка могуць выкарыстоўвацца прастамоўныя, дыялектныя, жаргонныя словы ці, наадварот, канцылярызмы, тэрміны і інш., якія вылучаюцца на стылістычна нейтральным фоне, падкрэсліваючы інтэлектуальны ўзровень пэўнага персанажа. Прааналізуем прыклады:

Мне даўно хацелася напісаць адно апавяданне і назваць яго так: “Смаленне вепрука”. Цяпер я ведаю, што, бадай, не напішу: баюся, каб тое, пра што хацеў напісаць, не прыцішылася няўзнак, а то і не згубілася там, у здзейсненай пісаніне, а яно ж мне самае важнае. Дык навошта ж тады згадваю і навошта пішу? Мне проста падумалася, што, можа, усё ж абзавецца на астачу нейкай логікай тое, што тут раскажу. Паглядзім. (М.Стральцоў. “Смаленне вепрука”)

Гэтаму твору характэрна набліжанасць вобраза апавядальніка да вобраза аўтара, што выражаецца ва ўнармаваных формах літаратурнай мовы, у адсутнасці выразных эмацыянальна-экспрэсіўных сродкаў. Чытаючы тэкст, уяўляеш самога аўтара, які дзеліцца з чытачом творчай задумай. Аднак, як мы ўжо адзначалі, “я” ў апавядальным творы адназначна ўказвае на вобраз апавядальніка. Аўтар можа зрабіць апавядальнікам каго заўгодна, у тым ліку і самога сябе. У прыведзеным прыкладзе моўнымі сродкамі выражэння вобраза апавядальніка выступаюць займеннік “я” і формы 1-й асобы дзеяслова. Звернемся да іншага тэксту:

Прышоў ён (Лявон. – Т.С.) з бульбы дамоў, і тут Лёкса сварку ўчыніла. Раўнаваць уздумала. Ну, падурэлі трохі, паабліваліся вадой, а ўжо загарнула: “Пераманьвае Вольга... Ці мо і сам думаеш завярнуць аглоблі? Дык я табе завярну...” І Вольгу на вуліцы перастрэла, пасварылася... Бабы ёсць бабы... Каб не тырчэць дома, узяў таптуху і з самым меншым, Іванам, пайшлі на сажалку. Думаў – зловіць што. І злавіў... Пяць шчупакоў і з дзесяць уюноў. Сакалеў як сабака. Вылез з вады сіні, брудны, злы. Абмыўся трохі, пераадзеўся. Цяпу-ляпу закурывць, а ў кішэнях пуста. А там і складанчык быў, і піпка, і партсігар... Са злосці рвануў Івана за вуха. Пакінуў пільнаваць адзежу, дык ён напільнаваў. Разявіў рот і бегаў за бацькам, а нехта выцягнуў усё з кішэняў. Хаця, што там нехта... Бронік ці Алесь... Яны ўсё круціліся ля Івана. А той варона... (А.Кудравец. “Раданіца”)

Тэкст напісаны ад 3-й асобы, але ў ім адчуваецца пункт гледжання персанажа. Чытач успрымае падзеі вачыма Лявона, для маўлення якога характэрны гутарковыя элементы. У прыведзеным урыўку ўжыты размоўныя адзінкі *падурэлі, бабы, тырчэць, разявіў* і інш., а сказама уласціва перарывістасць.

У лінгвістычнай літаратуры вылучаюць чатыры асноўныя кампазіцыйныя тыпы мастацкіх тэкстаў па суадносінах “вобраз аўтара – вобраз апавядальніка” [12, с.200 – 201; 57, с.95 – 96]. Першы тып заснаваны на тым, што апавядальнік у творы не названы і з дапамогай моўных сродкаў не вылучаецца:

Віка стаяла каля акна. На дварэ кружыла мяцеліца. У шалёным віхры сняжынак плылі і кружыліся хаты на другім баку вуліцы. Увесь свет кружыўся ў снежнай каламуці. І снег быў не белы – Віка бачыла яго з мноствам вясёлкавых адценняў: чырвоных, зялёных, жоўтых. Плывуць хаты... Незнаёмыя. Фантастычныя. Гойдаюцца. З боку ў бок, зверху ўніз... Дзяўчыне пачало здавацца, што і сама яна некуды плыве. Куды? У целе – дзіўная лёгкасць, быццам яно страціла раўнавагу. І ў галаве лёгка, замест думак пра маці – радкі добрых, прыгожых вершаў. (І. Шамякін. “Дзеці настаўніцы”)

Для другога тыпу тэкстаў характэрна набліжанасць вобраза апавядальніка да вобраза аўтара. Апавядальнік абазначаны займеннікам “я” і 1-й асобай дзеяслоўных формаў. У яго маўленні выкарыстоўваюцца стылістычна нейтральныя адзінкі:

На золку, калі яшчэ спявалі пеўні, я пакінуў Брады, каб да сонца выйсці праз дальні расцяроб к Пычаву берагу.

Дарога ішла паўз лясное возера. Летам па ёй амаль ніхто не ездзіў, таму каляіны пазарасталі высокай травой. Трава даставала да каленяў.

Можна ўжо гадзіну мае грудзі дыхалі халадком яснага рання. (І.Чыгрынаў. “Апавяданне без канца”)

Трэці кампазіцыйны тып характарызуецца адсутнасцю займенніка “я” і формаў першай асобы дзеяслова. У тэкстах такога тыпу ўжываюцца стылістычна афарбаваныя моўныя сродкі:

Найгорай было яму (Міхалку. – Т.С.) вясною і летам, калі сіняе неба ласкава звесіцца над зямлёю, як маці над калыскаю, дзе ляжыць яе любімае дзіцятка. А гэтыя хмурынкi! Хто іх ведае, адкуль яны выпаўзаюць і куды ідуць так згодненька, такія мілыя ды прыветныя. От бы ўзяў ды сеў на іх і паплыў бы разам з імі, каб толькі далей быць адгэтуль. Сонейка так хорашанька заглядае ў вокны. У садку шчабечуць птушкі. Верабейчыкі з вясёлым чырыканнем снуюць у паветры. (Я.Колас. “Дзеравеншчына”)

Ужытыя ў тэксце словы *дзіцятка, згодненька, сонейка, хорашанька* і інш. маюць эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку і дазваляюць чытачу ўспрымаць свет вачыма хлопчыка. У тэкстах трэцяга кампазіцыйнага тыпу могуць выкарыстоўвацца моўныя адзінкі з функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай (кніжная ці гутарковая лексіка). Прыкладам тэксту такога тыпу з’яўляецца ўрывак з аповесці Анатоля Кудраўца “Раданіца”, які мы ўжо разгледзелі.

У чацвёртым кампазіцыйным тыпе апавядальнік названы займеннікам “я”, першай асобай дзеяслоўных формаў, а таксама вылучаны адпаведнымі моўнымі сродкамі:

Асабліва мала было ў мяне старадаўніх легенд, а менавіта за імі я і паляваў. Вы, напэўна, ведаеце, што ўсе легенды можна падзяліць на дзве вялікія групы. Першыя жывуць паўсюль, сярод большай часткі народа.

У беларускім фальклоры гэта легенда пра вужыную каралеву, пра бурштынавы палац, большая частка рэлігійных легенд.

А другія, як ланцугамі, прыкулі да нейкай адной мясціны, навета, нават вёскі. Іх звязваюць з дзіўнай скалой на беразе возера, з назвай вёскі або ўрочышча, з толькі адной, вось гэтай, пяхорай. Вядома, што такія легенды, звязаныя з нязначнай колькасцю людзей, выміраюць хутчэй, хоць яны часам значна больш паэтычныя, чым агульнавядомыя, і, калі іх надрукуюць, карыстаюцца вялікай папулярнасцю. (У.Караткевіч. “Дзікае паляванне караля Стаха”)

Набліжанасць мовы гэтага ўрыўку да навукова-папулярнага тэксту сведчыць, што апавядальнікам выступае навуковец. Паслядоўнасць маўлення апавядальніка адлюстроўваюць складаныя сказы і простыя з аднароднымі членамі, якія поўна і выразна акрэсліваюць думку.

Неабходна адзначыць і такую кампазіцыйную форму мастацкага твора, як “апавяданне ў апавяданні”, калі маўленне апавядальніка перадаецца іншаму персанажу. Вось як пачынаецца апавяданне К.Чорнага “Трагедыя майго настаўніка”:

Аб трагедыі аднаго старога чалавека, майго былога настаўніка чатырох правілаў арыфметыкі, паведаміў мне яго ліст. Я атрымаў яго ў летні дзень, пад вечар.

“Прышлося мне давесці да вашага ведама, што я ажаніўся, -- пісаў ён. – Жонка мая вельмі маладая, прыгожая, слаўная і добрая; яна мяне вельмі глядзіць, шкадуе і любіць, хоць мне і пайшоў ужо шэсцьдзесят чацвёрты год...”

Такім чынам, вобраз апавядальніка цесна звязаны з вобразам аўтара. “Я” мастацкага твора выяўляе адпаведную форму літаратурнага артыстызму пісьменніка праз пэўныя моўныя сродкі.

СУБ'ЕКТЫВАЦЫЯ АПОВЕДУ

Аўтарскі аповед ад 3-й асобы традыцыйна лічыцца аб'ектыўным. Паняцце **аб'ектыўны** сведчыць не пра адпаведнае адлюстраванне рэчаіснасці, а пра тое, што канкрэтны суб'ект маўлення не абазначаны моўнымі сродкамі. У выпадку, калі маўленне перадаецца апавядальніку ці персанажу, яно суб'ектывуецца. Суб'ектывацыя аповеду назіраецца і ў аўтарскім маўленні. Сутнасць такой суб'ектывацыі ў тым, што пункт гледжання ў творах, напісаных ад 3-й асобы, з аўтарскай, бессуб'ектнай сферы перамяшчаецца ў сферу свядомасці пэўнага персанажа. Гэта змяшчэнне можа выражацца асобнымі словамі-сігналамі, як, напрыклад, ва ўрыўку з рамана В.Гігевіча “Доказ ад процілеглага”:

Праз незавешанае акно Макрыцкі бачыць далёкую халодную поўню, -- незямное жаўтавата-бледнае святло ліецца на нізкія хмары, што слаяцца над недалёкім скверам. І поўня, і непарушныя хмары, як і абрысы сквера, -- усё нязвыкла застылае, як на малюнку... Ноч відная, якраз тая вясенняя ноч, якая некалі весяліла хмельнай лёгкай радасцю, да якой абавязкова прымешваўся сум па нечым страчаным...

Апісанне ночы даецца праз успрыманне персанажа, на што ўказваюць словы **некалі, нешта** (страчанае). У мастацкім кантэксце яны перадаюць успаміны Макрыцкага – светлыя, радасныя, з лёгкай ноткай суму. Вачыма персанажа глядзіць чытач на вясеннюю ноч, у якой **халодная** поўня з **незямным жаўтавата-бледным** святлом, **нізкія непарушныя** хмары. Азначэнні перадаюць своеасаблівае бачанне свету і адпаведна – унутраны стан Макрыцкага.

Прыёмы суб'ектывацыі аўтарскага аповеду традыцыйна падзяляюцца на славесныя і кампазіцыйныя. У лінгвістычнай літаратуры даецца іх падрабязны аналіз [57, с. 86 – 95; 12, с. 210 – 224].

Да славесных прыёмаў адносяцца простая мова, няўласна-простая і ўнутраная. Унутраная мова не заўсёды адасабляецца ад няўласна-простай. Аднак у некаторых працах па стылістыцы ўнутраная мова разглядаецца як самастойная з'ява. Так, В.У. Вінаградаў у сваім даследаванні “Стыль “Пикової дамы” як асноўную яе прымету вылучаў магчымасць замены формаў 3-й асобы формамі 1-й асобы [7, с.226]. У выніку такой замены выразна выяўляюцца думкі і пачуцці персанажа. Сапраўды, можна пагадзіцца з даследчыкам, што гэты славесны прыём найперш “накіраваны на ўнутраны свет персанажаў” [7, с.225]. Звернемся да аповесці-хронікі У.Дамашэвіча “Порахам пахла зямля”, дзе перадаюцца думкі Глеба Клімёнка:

Апошні час у яго на душы было неспакойна. Хто ён цяпер? Без пяці хвілін камандзір узвода. Ён канчае вучылішча, яго пасылаюць у часць – мо на Кушку, мо ў Мурманск, а мо на Далёкі Усход. Тут не ўгадаеш... Але не гэта галоўнае. Усюды жывуць людзі. Галоўнае, што ён стане камандзірам. А самае галоўнае – будзе мець свой хлеб. Забярэ сям'ю. Гэта адно...

А другое: ён вяртаецца дадому. Вяртаецца, патраціўшы тры гады, а то і чатыры... Работу ён знойдзе, гэта не страшна. А вучоба? Калі вучыцца? Пойдуць дзеці. Трэба шукаць сабе хату, бо ў бацькавай нельга было павярнуцца яшчэ тады... І мара яго – стаць машыністам – аддалялася, блякла, раставала зусім... Пэўна ж, калі пайсці качагарам – а гэта проста, -- то праз гадоў колькі можна выбіцца ў памочнікі, а потым – у машыністы. Колькі гэта зойме часу?

Пры замене ў гэтым мастацкім тэксце займеннікаў 3-й асобы формамі 1-й асобы выразна адчуваецца эмацыйны стан самога персанажа. Тым не менш, на наш погляд, унутраную мову варта разглядаць як разнавіднасць няўласна-простай мовы, а не як самастойную з'яву. Таму прыведзены тэкст уяўляе форму няўласна-простай мовы, упарадкаваную пісьменнікам.

Простая мова ў творах мастацкай літаратуры ўжываецца не толькі як славесны прыём суб'ектывацыі аўтарскага аповеду (пры ўмове, што гэтыя творы напісаны ад 3-й асобы). Маўленне персанажаў, у першую чаргу, характарызуе іх інтэлектуальны ўзровень і ўнутраны свет. Напрыклад, у аповяданні К.Чорнага “Маё дзела цялячае” (1923г.) адзін з персанажаў,

загадчык валаснога аддзела асветы Мікалай Козіч, выступаючы на сходзе перад вяскоўцамі, стараўся ўжываць “адметныя” слоўцы, не зразумелыя ні вяскоўцам, ні нават яму самому:

Між іншым ён сказаў: “У сельсавеце павінен **дамініраваць** пралетарскі элемент”. Гэта яму вельмі спадабалася, і ён хацеў яшчэ колькі разоў паўтарыць гэта, але, як на тую бяду, забыўся, як гэтае сказанае ім слова выгаварваецца. Сказаць жа гэта проста, звычайнымі словамі, ён не хацеў, каб не паказацца простым чалавекам, і, ужо не думачы, ён паўтарыў: “У сельсавеце павінен **дамонаваць** пралетарскі элемент”. А потым яшчэ раз уздумаў паўтарыць і сказаць яшчэ лепш: “**дамінаць**”.

Да кампазіцыйных прыёмаў суб’ектывацыі аўтарскага аповеду адносяць прыёмы ўяўлення, выяўленчы і мантажны.

Для ўяўленчага прыёму характэрна перамяшчэнне пункту гледжання ў святдомасць пэўнага персанажа, і таму прадметы і з’явы навакольнага свету падаюцца менавіта праз суб’ектыўнае ўспрыманне. Сэнсавы рух ад невядомага да вядомага, уласцівы прыёму ўяўлення, выражаецца няпэўнымі займеннікамі **нешта, штосьці** і інш.:

Сцяпан ідзе за павець у будку, дзе ўсе кухонныя прылады, посуд, прадукты, адтуль з вядром падаецца да рэчкі на ваду, бо варыць булён усё ж трэба яму, яго чарга. Прынёшы ваду, налівае ў каструлю і садзіцца да скрыні з бульбаю. Дзве бульбіны ачысціўшы, заўважае, як воддаль нешта чорнае скача ў траве, нібы падбітая птушка, варона ці галка, матляе чорнымі крыламі. Калі тое чорнае набліжаецца, Сцяпан пазнае, што гэта ніякая не птушка, а сабака, той Цырлеў кабель скача, матляе вялікімі чорнымі вушамі. (В.Карамзаў. “Гарадскія”)

Рух ад невядомага да вядомага выяўляецца ў ланцужку **нешта** (падобнае на птушку) – **сабака** – **Цырлеў кабель**.

Яшчэ прыклад – з рамана І.Чыгрынава “Плач перапёлкі”:

Было такое адчуванне, быццам з-за павароту, які пачынаўся за мостам каля валатовак, вось-вось выпаўзе нешта жахлівае і заслоніць сабой увесь прасцяг наперадзе. Паступова гэтае адчуванне набыло ў думках пэўную форму, і Чубару як не бачыўся ўжо імклівы рух па гравійнай дарозе варожых танкаў.

Няпэўны займеннік **нешта** паступова трансфармуецца ў “**пэўную форму**”, якая затым набывае выгляд “**варожых танкаў**”.

Для прыёму ўяўлення характэрна і ўжыванне пабочных слоў, якія таксама актуалізуюць пункт гледжання персанажа. Звернемся да прыкладаў з аповесці Я.Брыля “На Быстранцы”:

1. Цемнавата было, ды і не так яшчэ добра Толя ведаў тады Максіма, каб на вачах пазнаць, што ён думае. **Відаць**, злаваў на старога за гэтую дарэмную трывогу.

2. У гэты ціхі ранак, з марозікам пасля адлігі, з яснай, румянай зарой усходу, з чырвонымі, **здаецца**, нават цёплымі снегірамі на срэбраным голлі, з хрустам снегу і стракатаннем сарок – усё для Толі было напоўнена новым, яшчэ не зведаным, радасным зместам.

3. Два хваляванні былі дагэтуль у Ліды: яе любоў да Толі, надзея, няўпэўненасць і туга, і другое – думкі пра школу, пра пачатак настаўніцкай працы, да якой яна рыхтавалася яшчэ з дзевятага класа, пра якую яна думала, **можжа**, не менш, чым пра яго – свайго хлопца, чый вобраз даўно ўжо стаў неразлучны з жаданнем вялікага шчасця, вялікай любві.

Да ўяўленчага прыёму вельмі блізкі выяўленчы, які характарызуецца ўжываннем разнастайных сродкаў мастацкай выразнасці. У той жа аповесці Я.Брыля “На Быстранцы” чытач бачыць вясковы побыт вачыма аднаго з персанажаў – Толі:

Дзверы ў сенцы яшчэ не адчынены, ды каля парога, на траве, стракаціць ужо і настойліва кланяецца хаце вечна галодная, нахабная арава качак. Яны то лісліва бурляць, як мелкі, шырока разліты на каменні ручай, вось-вось гатовыя ўбачыць на парозе гаспадыню з рэшатам ці з вядром, то нецярпліва дзяруцца са злосным, абураным крыкам.

Больш памяркоўна трымаюцца куры. Певень дык той наогул перабраўся на астравок сярод двух рукавоў ракі і пахаджае там у таварыстве трох чубатак, відаць, найбольш адданных і смелых.

Асаблівасць светаўспрымання Толі выражаецца ў параўнанні бурлення качак з ручаём, у азначных словах **нахабная, адданыя, смелыя**. Перад чытачом паўстае непаўторная карціна жыцця птушак, у якіх ужо даўно ўсталяваліся пэўныя адносіны і кожнаму вызначана сваё месца. Для Толі “курыны гаспадар – чырвона-сіне-залацісты гарладзёр, з тых дружных і геройскіх пеўняў, якія ў казках сябруюць з катамі і выручаюць з бяды пакрыўджаных зайцаў”. Вобразнае асэнсаванне пеўня надае мастацкаму тэксту асаблівую выразнасць. Пабочнае слова **відаць** сведчыць пра пэўны пункт гледжання персанажа. Як бачым, уяўленчы і выяўленчы прыёмы цесна звязаны паміж сабой і, ужытыя разам, не толькі ствараюць адпаведныя вобразы, але і ўзмацняюць эстэтычную функцыю мастацкага стылю.

Мантажны прыём як адзін з кампазіцыйных прыёмаў суб’ектывацыі аўтарскага аповеду заснаваны на руху і пэўнага аб’екта рэчаіснасці, і самога персанажа, пункт гледжання якога перамяшчаецца ў прсторы. Мантажны прыём можа адлюстроўваць агульны, сярэдні, буйны планы апісання:

Скрозь густую імжу, якая ў лесе нагадвала ўжо звычайныя пацёмкі, Чубар неўзабаве ўбачыў на дарозе чалавечую постаць. Дзіва, але Чубар нават не ўзрадаваўся сустрэчы, якая мелася адбыцца. Па дарозе тупаў мужчына. Гэта адразу кідалася ў вочы па хадзе. І чым хутчэй яны набліжаліся адзін да аднаго, тым выразней становілася, што чалавек меў сялянскі выгляд – ужо нават па тым, што быў дужа рухавы і насіў армяк з накінутым на галаву баішыком. (І.Чыгрынаў. “Плач перапёлкі”)

Спачатку падаецца агульны план адлюстравання – чалавечая постаць, затым сярэдні – мужчына. Пры набліжэнні Чубар заўважае асаблівасці адзення, па якой можна меркаваць пра сялянскі выгляд, -- адбываецца пераход да буйнога плана апісання.

Такім чынам, славесныя і кампазіцыйныя прыёмы суб’ектывацыі аўтарскага аповеду дазваляюць пачуць “голас” персанажа і зразумець ягоны пункт гледжання.

ЛІТАРАТУРА

1. Алісіевіч С.А. Перыяд у сучаснай беларускай літаратурнай мове: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. – Мінск, 2005.
2. Асновы культуры маўлення і стылістыкі: вучэб. дапам. / Пад рэд. У.В.Анічэнкі. -- Мінск, 1992.
3. Базиля Н.А. Семасиологический анализ бинарных метафорических словосочетаний. – Тбилиси, 1971.
4. Беларуская мова ў другой палове ХХ стагоддзя: матэрыялы Міжнар. навук. канф. / Бел. дзярж. ун-т; НАН Беларусі. – Мінск, 1998.
5. Валгина Н.С. Теория текста. – М., 2003.
6. Виноградов В.В. Литературный язык и язык художественной литературы // Вопросы языкознания. – 1955. -- №4.
7. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. – М., 1980.
8. Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. – М., 1981.
9. Гаўрош Н. Перыяд – асобая сінтаксічная канструкцыя // Роднае слова. – 2002. -- №6.
10. Гаўрош Н.В. Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы. – Мінск, 1991.
11. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. М., 1997
12. Горшков А.И. Русская стилистика. – М., 2001.
13. Ефимов А. Образная речь художественного произведения // Вопросы литературы. – 1959. -- №8.

14. Жирмунский В.М. Национальный язык и социальные диалекты. – Л., 1936.
15. Залевская А.А. Некоторые проблемы теории понимания текста // Вопросы языкознания. – 2002. --№3. – С. 62 – 73.
16. Зарубина Н.Д. К вопросу о лингвистических единицах текста // Синтаксис текста. – М., 1979.
17. Зразікава В.А. Семантычная і словаўтваральная структура індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў (на матэрыяле беларускіх мастацкіх твораў першай палавіны XX ст.): аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. – Мінск, 2006.
18. Іўчанкаў В.І. Дыскурс беларускіх СМІ. Арганізацыя публіцыстычнага тэксту. – Мінск, 2003.
19. Клышка М.К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / Пад рэд. Л.А.Антанюк. 2-е выд., выпр. і дап. – Мінск, 1993.
20. Ключаў Р. “...Ад ранней да вячэрняе зары” // Польша. – 1975. -- №6.
21. Кніга прарока Ісаі // Біблія / пер. В.Сёмухі. – Мінск, 2002.
22. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М., 1983.
23. Крапіва К. Збор твораў: У 2 т. – Мінск, 1956. Т.2.
24. Красней В.П. Грані слова. – Мінск, 1992.
25. Красней В.П., Лазоўскі У.М., Шчарбакова І.М. Сучасная беларуская мова: Лексікалогія. Фразеалогія. – Мінск, 1984. – С. 137 – 138; С. 142 – 155.
26. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.Я.Баханькова. – Мінск, 1994.
27. Лепешаў І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. – Мінск, 2008.
28. Лепешаў І.Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы. – Мінск, 1998.
29. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
30. Лопатин В.В. Рождение слова: Неологизмы и окказиональные образования. – М., 1973.
31. Лукин В.А. Художественный текст: Основы лингвистической теории. – М., 2005.
32. Малажай Г.М. Беларуская перыфраза. – Мінск, 1980.
33. Мечковская Н.Б. Язык и религия. – М., 1998.
34. Мова сучаснай беларускай мастацкай літаратуры: манаграфія / М.В.Абабурка і інш. – Магілёў, 2005.
35. Нататкі пра беларускую літаратурную мову // Літаратура і мастацтва. – 1950. – 1 красавіка.
36. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М., 1982.
37. Очерки по стилистике художественной речи. – М., 1979.
38. Падгайскі Л.П. Словазлучэнне ў беларускай мове. – Мінск, 1977.
39. Плещенко Т.П. и др. Основы стилистики и культуры речи. – Минск, 1999.
40. Рагойша В.П. Паэтычны слоўнік. – Мінск, 1987.
41. Рамза Т.Р. Безасабовыя сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. – Мінск, 1996.
42. Ревзина О.Г. Лингвистические основы интертекстуальности // Текст. Интертекст. Культура: материалы Междунар. научн. конф. – М., 2001. – С. 60 – 63.
43. Розенталь Д.Э., Голуб И.Б. Секреты стилистики. – М., 1999.
44. Русецкий В.Ф. Культура речи учителя: Практикум. – Минск, 1999.
45. Сильман Т.И. Проблемы синтаксической стилистики. – Л., 1967.
46. Сіўковіч В.М. Беларуская мова ў пытаннях, адказах і практыкаваннях. – Мінск, 2004.
47. Скворцов Л.И. Аргю // Русский язык: энциклопедия. – М., 1979.
48. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика (Сложное синтаксическое целое). – М., 1991.

49. Солганик Г.Я. Стилистика текста. – М., 2002.
50. Стилистический энциклопедический словарь русского языка. – М., 2003.
51. Сучасная беларуская літаратурная мова / Пад агульн. рэд. праф. М.С.Яўневіча. – Мінск, 1997.
52. Сцяцко П.У. Культура мовы. – Мінск, 2002.
53. Трыпуціна Т.М. Мова мастацкага твора. – Мінск, 2004. – С. 48 – 53; С. 126 – 143.
54. Фатеева Н.С. Контрапункт интертекстуальности, или интертекст в мире текстов. – М., 2000.
55. Філосаф В.М. Мадыфікацыя фразеалагізмаў у газетнай мове Беларусі // Надзённыя пытанні лінгвістыкі (да 75-годдзя прафесара П.У.Сцяцко): матэрыялы Міжнар. навук. канф. – Гродна, 2005. – С. 289 – 291.
56. Цікоцкі М.Я. Стылістыка беларускай мовы. – Мінск, 1995.
57. Цікоцкі М.Я. Стылістыка тэксту. – Мінск, 2002.
58. Шабовіч М.В. Аказіянальныя словы ў беларускіх мастацкіх тэкстах 20-х гг. ХХ ст.: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. – Мінск, 2004.
59. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. – Мінск, 1987.
60. Юрэвіч А.К. Стылістыка беларускай мовы. – Мінск, 1992.
61. Юрэвіч У. Слова жывое, роднае, гаваркое... – Мінск, 1992.
62. Юрэвіч У. Слова і вобраз. – Мінск, 1961.
63. Яскевич А.С. Библия и национальный язык // Нёман. – 1999. -- №10.
64. Яўневіч М.С. Сінтаксічная сінаніміка ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. – Мінск, 1977.

ПРАКТЫЧНЫ БЛОК

1. Выпішыце з прыведзеных словазлучэнняў канцылярызмы.

У мэтах забеспячэння, гарачы снег, адзначаны наступныя недахопы, любімыя мелодыі, рэальная рэчаіснасць, аказанне дапамогі, зацікаўленая размова, наглядныя факты, салодкі погляд, доўгачаканае спатканне, вывесці са складу, афармленне прыёму, аўтабіяграфія жыцця, змяніць сістэму аплаты кватэр, радасны боль, рознакаляровая восень, віртуальнае знаёмства, баланс інтарэсаў, служба харчавання, гуманітарная дапамога, на сённяшні дзень.

2. Выпраўце стылістычныя памылкі ў тэксце даверанасці.

Я, студэнтка 502 групы Войцік Ірына, давяраю маёй найлепшай сяброўцы Максімовіч С. атрымаць мае грошы за жнівень месяц 2007 года.

3. Выпраўце лексічныя і стылістычныя памылкі ў тэксце характарыстыкі. Якімі яшчэ звесткамі можна яе дапоўніць?

Алена Сяргеёўна Якімовіч на працягу ўсёй вучобы ў школе праявіла сябе здольнай і дысцыплінаванай вучаніцай. Асабліва ўдаваліся ёй дакладныя навукі, што пацвярджаецца актыўным удзелам Алены ва ўсіх алімпіядах па матэматыцы і фізіцы, на якіх яна часта перамагала, бо шмат працавала дадаткова і наведвала факультатывы, дзе таксама была адной з першых.

З аднакласнікамі ў Алены заўсёды складваліся добрыя адносіны. Належны адукаваны ўзровень, чулівасць і шчырасць дазвалялі дзяўчыне хутка знаходзіць кантакт з аднакласнікамі і настаўнікамі. Яна ніколі не адмаўляла ў дапамозе.

4. Напішыце аб'яву пра вечарыну паэзіі, выкарыстоўваючы моўныя сродкі афіцыйнага стылю, і тэматычна такую ж аб'яву, але гумарыстычную.

5. У сваім артыкуле “Чары слова” Ян Скрыган прыводзіць прыклады сказаў мастацкага і публіцыстычнага стыляў з немагчымым ужываннем канцылярызмаў. Выпраўце стылістычныя памылкі ў гэтых сказах, запішыце свае варыянты, а пасля параўнайце з праўкамі Яна Скрыгана.

Ён перажываў, таму што сярод партызан доўга яму не было даверу. Яго правяралі доўга, ужывалі для гэтага розныя метады.

Многія з іх трымаюць намер паступіць у школу.

Жанчына павярнула на сцежку, відаць, мела намер прайсці нацянькі.

Калі немцам удалася хоць трошкі наблізіцца, адыход Мікалая стане зусім немагчымым.

“Знаёмцеся, наш сын”, -- прадставіў яго Сцяпан Раманавіч.

Праўкі Яна Скрыгана:

Ён перажываў, бо партызаны яму доўга не верылі... Яго правяралі ўсякімі спосабамі, як толькі маглі.

Многія з іх збіраюцца паступіць у школу.

Жанчына павярнула на сцежку, відаць, збіралася прайсці нацянькі.

Калі немцам удалася хоць трошкі наблізіцца, Мікалай аніяк не здолее (або не зможа) адступіць.

“Знаёмцеся, наш сын”, -- адрэкамендаваў яго Сцяпан Раманавіч.

6. Параўнайце і прааналізуйце два тэксты, у якіх ужыты канцылярызмы.

У паліклініцы.

-- Здарова, Зойка, што ты тут робиш?

-- Я – на пытанню зубоў.

Гэта не жартам: дзяўчына на кіруючай рабоце (Я.Брыль).

Яўген Мітрафанавіч снедае. Жонка бядуе:

-- У Эдзіка двойкі на матэматыцы і сачыненні. Позна ўвечары прыходзіць дамоў, бадзяецца недзе.

-- Гм... Патрэбны захады.

-- Якія ж?

-- Складзі мерапрыемствы на ўзмацненні выхаваўчай работы ў сям'і.

Мар'я Пятроўна ўздыхае:

-- У ванне цячэ.

-- Значыць, патрэбны мерапрыемствы на рамонце, -- кажа ён, пазвоньваючы лыжачкай у ішляныцы.

-- Ды проста тут: пакліч слесара.

Змоўчаў, выйшаў з кухні, апранае паліто. Незадаволенна зірнуў на жонку:

-- Гузік ледзь трымаецца. Калі ж прышыеш?

-- А ты наконт гэтага, -- усміхнулася яна, -- яшчэ не склаў мерапрыемства?

Скасавурыўся, падаўся на вуліцу.

Сняжок рыпіць пад нагамі. Мароз, здаецца, падхоплівае пад пахі, нясе. Настрой паэтычны стварае зімачка-зіма.

Яўген Мітрафанавіч на момант прыпыніўся, крэкнуў. Цюкнула ў галаву: "Хораша вакол, а мерапрыемстваў на падрыхтоўцы да зімы няма. Зараз жа вазьмуся...", і ён пакрочыў хутчэй.

У кабінёце на паўсяцяны – папкі са справамі аб ахове прыроды. Дастаў з паліцы адну: "Як папярэдзіць забруджванне навакольнага асяроддзя". Пагартаў акуратна падшытыя і пранумараваныя паперы, зірнуў у акно. А над заводскай трубой матляецца вялізны чорны хвост... Паклаў на месца папку. Сеў за стол. У галаве ўжо роіліся мерапрыемствы. Засталося толькі запісаць на парадку: "Узняць пытанне... завастрыць... паставіць рубам..." На нейкую хвілю заплюшчыў вочы і ўявіў: робіцца ўсё – нібы на шчупаковым загадзе.

Пашкроб за вухам самапіскай і пачаў корпацца ў паперах (Р.Бохан).

(Пры аналізе мініяцюры Я.Брыля неабходна адзначыць стылістычны кантраст у маўленні размоўцаў. Пытанне ўключае моўныя формы гутарковага стылю (здарова, Зойка), а ў адказе нематывавана выкарыстаны канцылярызм на пытанню. Стылістычна апраўданым будзе, напрыклад, такі адказ: "Лячу зубы". У гумарэсцы Р.Бохана "Мерапрыемствы" выкарыстанне канцылярызмаў стварае адпаведны вобраз "чалавека пры пасадзе", які нават у размоўна-бытавым маўленні не забывае звыклыя для яго выразы *скласці мерапрыемствы на ўзмацненні выхаваўчай работы, патрэбны мерапрыемствы на рамонце і інш.* На іх фоне вылучаюцца размоўныя адзінкі *крэкнуў, цюкнула, пашкроб, корпацца*, ужытыя для ўзмацнення сатырычнага вобраза).

7. Выпішыце лінгвістычныя і літаратуразнаўчыя тэрміны, растлумачце іх значэнні.

Гукааператар, эмпірызм, варварызм, базальт, антытэза, ген, інфінітыў, гідрометр, мерыдыян, акорд, дзейнік, лагарыфм, полісіндэтон, барый, плеаназм, сімвалізм, дэдукцыя, страфа, трылогія, вектар, градацыя, генератар, эпітэт, выпраменьванне, рэтардацыя, нацюрморт, трыялет, аорта, літота, готыка.

8. Вызначце стыль тэкстаў на тэму “Белавежская пушча” і прааналізуйце іх моўныя асаблівасці.

Сімвалам нашай Беларусі з’яўляецца Белавежская пушча – бадай, самы вялікі і стары лясны абшар у цэнтральнай Еўропе, дзе зберагліся і высокія, аж да аблокаў, бары, і магутныя векавыя дубровы, і светлыя бярозавыя гаі, і змрочныя нават у сонечныя дні яловыя нетры.

Восем стагоддзяў таму ў глухіх навакольных мясцінах гаспадарыла ваяўнічае непакорнае племя яцвягаў. Яцвягі былі спрактыкаваныя паляўнічыя, збіралі з борцяў пчаліны мёд. Але яны не выстаялі перад націскам галіцка-валынскіх, кіеўскіх ды полацкіх князёў, рассяліся сярод іншых народаў. І Белавежу пачалі называць зубрынай Краінаю, надзвычай багатаю птушкамі і звярамі.

...Не, недарэмна хуткаплынны час у Белавежскай пушчы спыніўся, каб сівая мінуўшчына сустрэлася з днём сённяшнім і заўтрашнім. Тут наяве трапляеш у казку, легенду, паданне. Тут святлееш душою, дабрэеш сэрцам, зноў пачынаеш верыць у неспакойны чалавечы розум. Нам пад сілу зберагчы гэты чудоўны разнастайны свет для будучых пакаленняў людзей (У.Ягоўдзік. «Нацыянальны парк “Белавежская пушча”»).

Белавежская пушча, дзяржаўны нац. парк у Беларусі. Размешчаны на тэр. буйнога ляснога масіву Белавежская пушча (Камянецкі і Пружанскі р-ны Брэсцкай і Свіслацкі р-н Гродзенскай вобл.). Створаны ў мэтах захавання эталонных і унікальных прыродных комплексаў і аб’ектаў прыроды, правядзення навук. даследаванняў, распрацоўкі і ўкаранення навук. метадаў аховы прыроды і прыродакарыстання, арганізацыі экалагічнай асветы і рэкрэацыйнай дзейнасці, вядзення комплекснай гаспадаркі на аснове традыц. метадаў і дасягненняў прыродакарыстання. Пушча – былая паляўнічая гаспадарка польскіх каралёў (з 15 ст.) і рус. цароў (18 – пач. 20 ст.). У 1939 абвешчана дзярж. запаведнікам, у 1957 – 91 дзярж. запаведна-паляўнічая гаспадарка, з 1991 дзярж. нац. парк. У 1992 уключана ЮНЕСКА у спіс аб’ектаў сусв. культурнай і прыроднай спадчыны, з 1993 біясферны запаведнік. Пл. каля 51 тыс. га (1994), у т.л. абсалютна запаведнай ч. 15,7 тыс. га. Адм.-гасп. і навук. цэнтр у в.Камянюкі Камянецкага р-на (“Беларуская энцыклапедыя”).

9. Вызначце падстыль тэкстаў Міхася Лібінтава. Ахарактарызуйце моўныя сродкі гэтых урыўкаў.

Цікава, а ці можна змерыць тэмпературу за адно імгненне?.. А ці можна змерыць яе, не дакранаючыся да цела, -- бескантактна, на адлегласці?.. А ці можна... убачыць тэмпературу?

Пачаліся творчыя даследаванні нашых вучоных. А за аснову ўзялі факт, даўно вядомы навуцы і кожнаму школьніку: любое цела з тэмпературай, вышэйшай за тэмпературу наваколля, выпраменьвае цеплыню ў гэтае наваколле. Цеплыня перадаецца на адлегласць у выглядзе цеплавых хваль – так званых інфрачырвоных промняў. Даўжыня гэтых хваль большая за даўжыню хваль бачнага спектра і меншая за даўжыню радыёхваль. Дыстанцыйнае ўлоўліванне такіх інфрачырвоных промняў і ляжыць у аснове цеплабачання.

Дык што гэта такое – марожанае? Гаворачы навуковымі тэрмінамі, гэта замарожаная салодкая і вадкая сумесь малочных і яечных прадуктаў, цукрозы і стабілізатараў, спецыяльных рэчываў для водару і смаку. Прычым сумесь тая ўзбітая – гэта значыць насычаная бурбалкамі паветра...Акрамя таго, што марожанае незвычайна прыемнае на смак, яно яшчэ і вельмі карыснае. Марожанае лёгка засвойваецца нашым арганізмам. Яно мае высокую пажыўнасць: утрымлівае малочны тлушч (самы каштоўны з харчовых тлушчаў), бялкі, вугляводы, цукар, мінеральныя рэчывы і цэлае сузор’е розных вітамінаў.

Лазеры. Перш за ўсё давайце высветлім, што гэта такое. Лазеры – гэта квантавыя генератары аптычнага дыяпазону, ці прасцей – генератары святла. У аснову іх работы пакладзена з’ява ўзмацнення электрамагнітных хістанняў пры дапамозе вымушанага выпраменьвання атамаў і малекул. Само слова “лазер” азначае ўзмацненне святла. Гэту навуковую ідэю прадказаў яшчэ ў 1917 годзе выдатны фізік і філосаф Альберт Эйнштэйн. З таго часу, бадай, і пачынаецца гісторыя стварэння лазераў.

10. Прачытайце слоўнікавы артыкул з выдання Арашонкавай Г.У., Лемцюговай В.П. “Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы”, Мн., 2005, с. 171. Вызначце стыль артыкула і абгрунтуйце сваю думку.

ЗАРАНКА, ДМ –нцы – ЗАРНИЦА, Р мн. –ніц – (паэт.)

ЗАРАНИЦА, Р мн. –ніц. Супадаюць у знач.: 1. Ранішня або вячэрняя зорка; зорка наогул. *Згас касцёр перад світанкам, І табе глядзіць у вочы Пільна першая заранка* (А.Зарышкі). *Вячэрняя гаснуць зарніцы* (В.Каваленка). *У тваіх вачах... Я чытаю шлях... У прастор, дзе гараць зарніцы* (Я.Колас). *А там надыйдзе касавіца – уставай, чуць гляне зараніца...* (Я.Колас). 2. Водбліск агнёў; сполахі. *Спіць стомлена ўрочышча ў водсветах заводскіх зараніц* (Х.Чэрня). *Далёка наперадзе над дарогай успыхвалі густыя, чырвоныя заранкі* (І.Пташнікаў). *Тамаш нібы бачыў перад вачыма чырвоную, бы кроў, зарніцу пажару* (З.Бядуля).

Зараніца, заранка ўжыв. яшчэ ў знач. ‘зара’. *На ўсходзе займалася зараніца* (А.Якімовіч). *На ранку, на зараніцы, Гучыць наш звонка горн* (К.Кірэнка).

Зарніца ўжыв. яшчэ ў знач. ‘водбліск далёкай навальніцы’. *Следам за першым гукам бліснула зарніца* (Я.Колас)

11. Складзіце два тэксты – навукова-папулярнага падстылю і мастацкага стылю – на тэму “Зараніца”.

12. Прааналізуйце лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці навуковага тэксту.

Даволі эфектыўным і распаўсюджаным сродкам пры стварэнні грамадска-палітычных тэрміналагічных адзінак з’яўляецца звужэнне значэння слова. Сутнасць гэтага тыпу тэрмінаўтварэння заключаецца ў тым, што слова з даволі шырокай семантычнай структурай у сферы спецыяльнай камунікацыі абмяжоўвае сваю семантыку і пачынае выкарыстоўвацца для абазначэння вузкага навуковага паняцця. Напрыклад, слова **асіміляцыя** ў агульналітаратурнай мове мае значэнне ‘прыпадобніць сабе’; ‘ператварыць адно ў другое, падобнае да яго’. Пры выкарыстанні гэтага слова ў якасці тэрміна яго семантыка абмяжоўваецца, канкрэтызуецца пад уздзеяннем той тэорыі, у межах якой яно пачынае функцыянаваць. Так, у метасістэме мовазнаўства тэрмін **асіміляцыя** стаў абазначаць ‘фанетычны працэс прыпадабнення аднаго гука да другога ў артыкуляцыйных і акустычных адносінах’; у метасістэме біялогіі – ‘утварэнне ў арганізме складаных рэчываў з больш простых’; у грамадска-палітычнай метасістэме – ‘зліццё аднаго народа (або яго часткі) з другім шляхам засваення яго мовы, культуры і нацыянальнай самасвядомасці’; у медыцынскай метасістэме – ‘ператварэнне рэчываў наваколля ў рэчыва самога жывога арганізма’ (А.Дзячэня. “Звужэнне значэння слова як сродак тэрмінаўтварэння”).

13. Выпішыце з прыведзеных словазлучэнняў моўныя штампы.

Далейшае ўдасканаленне, разрадка напружанасці, раўнавага сіл, пальма першынства, празрыстыя карункі, прапісныя ісіцыны, сродкі масавай інфармацыі, атрымаць пуцёўку ў жыццё, газетны тэкст, моўная сістэма, сябраваць з кнігай, чорнае золата,

свабодная вакансія, асвоіць выпуск, мова газетнай паласы, перыяд часу, інтэлектуальная эвалюцыя, сюжэтная канва, стылістычны кантэкст, сацыялінгвістычная з’ява, журналісцкая творчасць.

14. Прааналізуйце ўрывак з артыкула Т.М.Трыпуцінай “Мова газетных загаловаў” (Культура мовы і грамадства: Матэрыялы Міжнар. навуц.-практ. канф. – Мінск: БДПУ, 2002. – С. 234 – 235).

*Непажаданую стылістычную афарбоўку надаюць загаловам так званыя канцылярызмы і штампі. Звернемся да загалова “Інфармаванне аб стане навакольнага асяроддзя – важнейшая задача айчынных метэаролагаў”, які можна прапанаваць студэнтам-журналістам для аналізу на занятках па тэме “Як не трэба пісаць”. Назоўнік **інфармаванне** ўтварыўся ад дзеяслова **інфармаваць** (такія аддзеяслоўныя назоўнікі – прэрагатыва афіцыйна-справавога стылю). У беларускай мове ёсць назоўнік **інфармацыя**, які мае некалькі значэнняў. Сэнсавае адрозненне паміж прыгаданымі назоўнікамі настолькі неістотнае, што, мабыць, не было патрэбы ўжываць у загаловах аддзеяслоўны назоўнік, які, хутчэй за ўсё, з’явіўся ў выніку перакладу з рускай мовы слова **информирование**.*

*Замест прыназоўніка **аб**, які найчасцей ужываецца ў афіцыйна-справавым стылі (прыгадаем: Закон аб адукацыі, Дэкларацыя аб дзяржаўным суверэнітэце, Указ аб памілаванні), варта было б ужыць прыназоўнік **пра**, што больш адпавядае ладу беларускай мовы. Прымем пад увагу і тую акалічнасць, што ў прыгаданым загаловах на стыку слоў (аб стане) узнікае спалучэнне трох зычных гукаў, цяжкіх для вымаўлення і нехарактэрных для беларускай мовы.*

*Назоўнік **задача**, як і назоўнікі **работа, увага, пытанне, склад, якасць, уздым** і пад., належыць да так званых універсальных назоўнікаў, з дапамогай якіх журналісты могуць пісаць на любыя тэмы. Лексічнае значэнне гэтых слоў відавочна аслабляецца, у мове газет яны набываюць вельмі няпэўнае, прыблізнае значэнне.*

*Пра адрозненне простых формаў вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання прыметнікаў ведаюць вучні сярэдняй школы. Але журналісты ігнаруюць правілы граматыкі і замест найвышэйшай формы (**найважнейшая** задача) ужываюць вышэйшую.*

Прамернай здаецца і колькасць слоў у загаловах – спецыяльныя даследаванні паказваюць, што колькасць лексічных адзінак у загаловах не павінна перавышаць 5 – 6.

15. Напішыце нататку (тэматыка: паездка на завод, экскурсія па вядомых мясцінах Беларусі і інш.), выкарыстоўваючы стылістычна нейтральныя моўныя сродкі, і тэматычна такую ж нататку, але са стылістычна афарбаванымі сродкамі. Прыдумайце і запішыце загаловакі тэкстаў.

16. Напішыце тэксты – публіцыстычнага, мастацкага і навуковага стыляў – на тэму “Верасень”.

17. Уявіце, што вам неабходна расказаць замежным гасцям пра Беларусь. Падрыхтуйце тэкст выступлення публіцыстычнага стылю на тэму “Мая Беларусь”.

18. Прааналізуйце лексічныя і граматычныя асаблівасці публіцыстычнага тэксту.

Мы – беларусы! Як горда, як пашанотна павінны гучаць два гэтыя словы ў сэрцы кожнага з нас! Мы – нашчадкі слаўтага старажытнага славянскага роду, дзеці зямлі, што, нягледзячы на ўсе навалы, войны і катастрофы, якое ўжо стагоддзе корміць-поіць нас, і мы абавязаны памятаць пра гэта. Абавязаны – і перад продкамі, што не далі вынішчыць ні зямлі,

ні мовы сваёй, і перад нашчадкамі, што ўзжадаюць і чыстае крынічнае вады, і чыстага, спеўнага слова беларускага, бо і ім, як нам, не жыць без гэтага.

Усё – і ва ўласным дабрабыце, і ў дабрабыце нашай краіны – залежыць ад нас. Ад нашай адданасці сям’і, справе, Айчыне. Ад нашай упэўненасці ў сваёй сіле, у сваёй праваце. Ад нашай перакананасці ў сваім праве гучна, горда заявіць усяму свету: мы – беларусы. (“ЛіМ”)

19. Вызначце стыльваю прыналежнасць тэкстаў на тэму “Камень”. Абгрунтуйце сваю думку.

Камень-горка, геалагічны помнік прыроды на Беларусі (з 1983). За 300 м на Пн ад в. Укропенка Смаргонскага р-на Гродзенскай вобл. Валун буйназярністага граніту рапаківі. Даўж. 3,7 м, шыр. 3,5 м, выш. 2,7 м, маса каля 48 т. Прынесены ледавіком каля 200 – 120 тыс. г. назад з Выбаргскага масіву (Паводле “Беларускай энцыклапедыі”).

На былым балоце на ўсходзе сталіцы ва Уруччы на шасці з паловай гектарах плошчы пад адкрытым небам сабраны з усіх рэгіёнаў Беларусі і прывезены ў Мінск аж 2134 ледавіковыя валуны. Самаму старэйшаму з іх – 2 мільярды гадоў.

Сама ідэя стварэння такога музея і яе ажыццяўленне належыць выдатнаму беларускаму вучонаму, доктару геалага-мінэралагічных навук, акадэміку Гаўрылу Гарэцкаму. Ён, убачыўшы, што унікальных, гістарычных камянёў на нашай зямлі становіцца ўсё меней, -- меліяратары мелі нават інструкцыі па іх знішчэнні – прыклаў шмат намаганняў, каб захаваць тое, што пакуль засталася.

Музей-парк прыняў першых наведвальнікаў у 1985 годзе. Ён быў спланаваны на мясцовасці як карта Беларусі: насыпныя пагоркі – нашы грады і ўзвышшы, пешаходныя дарожкі – нашы рэкі, штучныя вадаёмы – нашы азёры. І кожны камень ляжыць на тым месцы спланаванай на зямлі карце, адкуль яго сюды прывезлі (Я. Сіпакоў. “Нашы камяні”).

*Час. У яго ёсць пісьмовыя звесткі:
Шмат летапісных каштоўных лістоў.
Ёсць у дарогі маўклівыя сведкі –
Свет старажытных сівых валуноў.
Камень урос у зямлю між калосся,
Колькі ляжыць тут – няможна злічыць.
Пэўна, і часу калісь давялося
Тут пры дарозе на ім адпачыць.
Час камяні тыя з месца парушыў,
Замкі-муры збудаваў на зямлі.
Час дараваў ім легенды, як душы
Продкаў, што ў вечны нябыт адышлі
(А. Маеўская. “Балада пра камяні”).*

20. Ахарактарызуйце стылістычныя асаблівасці сінтаксісу тэкстаў на тэму “Прырода”.

Александрына заглядзелася на кацянят, стаяла доўга і моўчкі сачыла за імі, думачы пра нешта сваё. Кацяняты ўжо звыкліся з ёю і, нягледзячы на тое, што былі, яна ведала, нейкія дзікія -- уцякалі нават ад новай гаспадыні, – зараз не звярталі на яе аніякай увагі, займаліся сваім клопатам, быццам побач стаіць не чалавек, а так сабе нейкі слуп ці якое ўсохлае, без галін, дрэва. Таму яна і здзівілася, калі кацяняты нечакана падхапіліся і дружна шухнулі ва ўсе бакі і ўжо, разбегшыся, уважліва і спалохана пазіралі хто адкуль: адно

цікаўна, як дзіця, глядзела з-за шула, другое – з-пад сянец, вочы трэцяга насцярожана блішчэлі з бур’яну... (Я. Сіпакоў. “Стафета”).

Машына – “газiк”. У кабіне – стараваты шафёр і дзве дзяўчыны. У кузаве – мяхі з бульбай, растрэсенае, упэцканае ў гразь капуснае лісце і навязанае на вяровачку шчання. Месяцы тры яму. Вымакла – як аблезлае. Калоціцца, бы з вялікага страху. Вочы сумныя, палахлівыя, просяць, аж плачуць. Мордачка кругленькая, носік беленькі, як той гузік на чорным рукаўчыку ў дзіцяці. Прыгожы, бедны пупсік... Нешта пішчыць цененька-цененька, бы ў саломінку... (І. Пташнікаў. “Чакай у далёкіх Грынях”).

21. Прачытайце мініяцюры Алеся Разанава. Якія моўныя сродкі выяўляюць выразную спецыфіку індывідуальна-аўтарскага стылю гэтага творцы?

Акрыла наўколле шэрань:
кветкі паніклі,
камень зацвіў
 (“Акрыла наўколле шэрань...”).

Бярэзіна ўсохла,
а ў вершаліне
красуе зялёная амяла:
пераможца лёсу?!
 (“Бярэзіна ўсохла...”)

Абудзіўся сярод суровых
зімовых палеткаў:
куды пацячэш,
ручай?!
 (“Абудзіўся сярод суровых...”)

Зіма ў лістападзе!..
У скутай рацэ
плаваюць качкі.
 (“Зіма ў лістападзе!...”)

22. Прачытайце мініяцюру Міколы Шабовіча “Доўга біўся над мовай дрэў...”. Вызначце ключавы вобраз твора, які дазваляе дэкадаваць сэнс.

Доўга біўся над мовай дрэў,
Пакуль не зразумеў,
Што яна таксама беларуская.

23. Прааналізуйце вобразную сістэму верша.

Хмары веснія цяжкія, як кентаўры,
Песня шчасця пад імі ўзахлёб звiніць.
Ах, гэта жаўранак,
Жаўранак,
Жаўранак,
Срэбная,
Срэбная,
Срэбная ніць.
Над ракою, тваім зайздросцячы лаўрам,

*Вадзяны бугай трубіць, як грубіць.
Не звяртай увагі,
Жаўранак,
Жаўранак,
Не парві сваю тонкую,
Тонкую ніць.
Зноў дымеюць разоры і сытая пара
На курганы былога майго бяжыць.
Працягні з майго сэрца,
Жаўранак,
Жаўранак,
Аж да самага неба
Звонкую ніць
(У. Караткевіч. “Жаўранак – звонкая ніць”).*

24. Прачытайце і прааналізуйце ўрывак з кнігі А.А.Каўруса “Мова народа, мова пісьменніка” (Мінск: Маст. літ., 1989, с. 237 – 238).

Звяртаючы ўвагу на словы, якія толькі нараджаюцца, гаворачы пра пошук пісьменнікам, журналістам новых слоў, мы, вядома, не забываемся, што галоўнае пры стварэнні выказвання, тэксту – як мага лепей скарыстаць наяўныя, апрабаваныя масавай маўленчай практыкай лексічныя запасы мовы... У друку не раз крытыкаваліся выразы *разбіць палатку, разбіць сквер*, звярталася ўвага на іх двухсэнсавасць. Вось чаму так прыемна напаткаць больш натуральнае словазлучэнне *разаннуць палатку: На невялікай палянцы ля ўскраю лесу стаяць ужо разаннутыя палаткі. Гарыць вогнішча* (А. Траяноўскі).

25. Вызначце размоўныя фраземы.

Выводзіць у свет, на свой капыл, валіцца ў адну кучу, альфа і амега, вочы на лоб лезуць, вока на вока, глядзець у корань, лясы тачыць, здаваць у архіў, вушы вянуць, сесці на шыю, месца пад сонцам, фількава грамата, абняць неабдымнае, у агонь і ваду, як мыла з’еўшы, пасля дожджыку ў чацвер, зачараванае кола, купляць ката ў мяшку, усёй душой.

26. Прачытайце пачатак апавядання Кандрата Крапівы “Клас” (1925г.). Элементы якога стылю выяўляюцца ў маўленні апавядальніка?

Праўду людзі кажуць, што стараецся-вучыцца, а дурнем паміраеш. Вось і я – ужо ж не маладзенькі. Ёсць стварэнні, якія і татам завуць. Як маладзейшы быў, дык сякія-такія й класы праходзіў, а вось наце ж вам: у першым класе зрэзаўся. Так-такі начыстую зрэзаўся.

А было гэта вось як.

Паехаў я раз у Магілёў.

Чаго?

А вам не ўсё роўна? Патрэба была. Вядома, без патрэбы не паехаў бы, бо ў мяне нават лішняй грыўні няма, каб на концы праехаць, а не тое што ў Магілёў без патрэбы.

Дык вось і паехаў я цераз Воршу. А Ворша ж, як вам вядома, не пад носам.

Але нашто ж бы была машына?

Як сеў я вечарам у Мінску на “транзіцельны”, дык за суткі ў Воршу – як перуном спаліў.

Увайшоў я ў вакзал: направа – зал і налева – зал. Тут – першы клас, а там трэці.

27. Прачытайце дыялог Лены Лазы і Колі Лецечкі з аповесці Віктара Казько “Суд у Слабадзе”. Вызначце прыметы размоўнага стылю.

-- Я, ведаеш, Лецечка, інстытут яшчэ не выбрала, -- прызнавалася яна Лецечку. – А гэта ж самае галоўнае – абраць такі інстытут, каб жыць потым без турбот. Які гэта інстытут, па-твойму, Лецечка?

-- Пэўна, эканамічны.

-- Ну, Лецечка, ты і скажаш, эканамічны. Што я, па-твойму, лічыльнікі буду грызці? Не, Лецечка, не ведаеш ты жыцця. Лецечка, выдатнікі, яны ўсе такія.

-- Ты вось што, вось што, Лена... – Колька спыніўся і ўхапіў Лену за руку. – Ты помні, помні мяне, Лена, ладна?..

28. Знайдзіце прыклады чатырох кампазіцыйных тыпаў мастацкіх тэкстаў па суадносінах “вобраз аўтара – вобраз апавядальніка”. Прааналізуйце спосабы выражэння вобраза апавядальніка.

29. Параўнайце мастацкі і публіцыстычны тэкст на тэму “Янка Купала”:

Кожны дзень Высоцкі чытае па шэсць гадзін. Прадмет спецкурса – паэзія Купалы, і ўсе чатыры дні студэнты будуць слухаць, думаць толькі пра Купалу.

У аўдыторыі цяпер – інтымная абстаноўка.

Высоцкі гаворыць, чытае на памяць вершы, пакуль не заўважыць на тварах слухачоў першыя прыкметы стомленасці. Робіць перапынак, прахаджваецца па доўгім калідоры, затым – зноў у аўдыторыю. Увесь дзень перад студэнткамі адзін ён. Не, не адзін – разам з Купалам. Так будзе заўтра, паслязаўтра. Трэба, каб маладыя калегі зразумелі, які магутны талент – Купала, лёгка і вольна ўвайшлі ў створаны ім паэтычны свет (*І.Навуменка. “Замяць жаўталісця”*).

Да якога кампазіцыйнага тыпу можна аднесці гэты ўрывак?

Свята паэта. Свята паэзіі. Свята культуры. І, урэшце, свята народа.

Бо Янка Купала не толькі выдатны паэт – лірык і эпik, шаноўны майстар роднай паэзіі, зычлівец і спагаднік роднай мовы.

Купала – гэта яшчэ непаўторны нацыянальны тэатр, дзе ёсць і “Паўлінка”, і “Прымакі”, і “Раскіданае гняздо”.

Купала – гэта яшчэ своеасаблівая школа перакладу з яе цудоўнай вяршыняй – “Словам аб палку Ігаравым”.

Купала – гэта яшчэ і сімвал дружбы народаў, і ўзор шчырай павагі і любові да ўсіх сумленных людзей Зямлі.

Ён – наш сучаснік, ён і сёння з намі, ён пільна і ўважліва сочыць за тым, што робім, чым жывём, і радуецца нашым поспехам, засмучаецца нашымі творчымі ды і грамадзянскімі пралікамі (*Я.Сіпакоў. “Пашана”*).

Дакажыце, што гэты тэкст адносіцца да публіцыстычнага стылю. Якая стылістычная фігура стварае экспрэсіўнасць сінтаксісу? Якія выразныя прыметы індывідуальна-аўтарскага стылю Я.Сіпакова выяўляюцца ў гэтым урыўку?

30. Прааналізуйце апавяданні Т.Хадкевіча “Неспакой” і “Сад у квецені”. Ад якой асобы яны напісаны? Да якіх кампазіцыйных тыпаў мастацкіх тэкстаў адносяцца?

31. Складзіце ад 1-й асобы два тэксты-фрагменты публіцыстычнага і мастацкага стыляў на тэму “Любімая кніга”. У мастацкім тэксце акрэсліце апавядальніка кніжнымі сродкамі (словамі кніжнай лексікі). Параўнайце “я” публіцыстычнага тэксту і мастацкага.

32. Параўнайце мастацкія тэксты, тэма якіх звязана з дарогай. Да якіх кампазіцыйных тыпаў яны адносяцца?

Ірына любіла дарогу. З гадамі любіла ўсё мацней. Праўда, апошнім часам пачала пабойвацца лятаць на самалётах, хоць у школьныя і студэнцкія гады падарожжа на самалёце было для яе шчасцем, нават марыла стаць сцюардэсай, шкадавала, што паступіла ў медыцынскі інстытут. Калі здавала ўступныя экзамены, дужа не хвалявалася, бо ў глыбіні душы жыла думка: не прайду ў інстытут – стану сцюардэсай (*Л.Левановіч. “Восемдзесят восем”*).

На лясных мастках, якіх была безліч на бальшаку, пад коламі машыны гралі, адбівалі такт цымбалы-маснічыны. Праязджалі мы праз розныя лясныя зоны: то бярэзнік, то асіннік, то граб. Кінулася ў вочы дубовая дача: маладыя дубкі, здаецца, адзін з адным перамаўляліся прыемным пошумам лісця. Потым выскачылі ў баравіну: сосны тут былі высокія, гонкія. Здаецца, некаторыя вершалінамі з небам гаманілі. І машына наша тут засаплася, як дыхавічны конь (*Р.Сабаленка. “Падарожжа ў Рослікі”*).

Дык вось я і раскажу табе пра першыя нашы два спатканні, а цяпер уяві, што еду я ў лягас са справаздачаю і трэці раз. Без Загорцава. Ехаў і пасмейваўся з ягонага «шаршэ ля фам», бо мне ўжо не трэба было яе шукаць, трэці раз ехаў я да яе, можна сказаць, па праторанай дарозе. Канечне, я ўлічыў яе крытыку. Надзеў цёмна-сіні, шавётавы касцюм, пачапіў гальштук. Быў ён у мяне такі, знаеш, блішчасты, а на ім яшчэ і карабель з ветразем. Праўда, гальштук мой трохі зашмальцаваўся, але я памыў яго з мылам і адпрасаваў. Крыху падсмаліў, але нічога: парудзеў, затое блішчэць стаў яшчэ мацней (*М.Кусянкоў. “Явар з калінаю”*).

У тэксце Міколы Кусянкова займеннік “я” адносіцца да Івана Гаркушы, якому апавядальнік перадае слова. Як называецца такая кампазіцыйная форма твора, калі маўленне апавядальніка пераходзіць да іншага персанажа?

33. Прааналізуйце ўрыўкі з твораў Генрыха Далідовіча. Вызначце структурныя тыпы гэтых адзінак. Абгрунтуйце сваю думку. Ахарактарызуйце спецыфіку вобраза аўтара і вобраза апавядальніка ў іх. Вызначце прыёмы суб’ектывацый аўтарскага апаведу.

Зубрэй крочыў і, здаецца, нічога не бачыў, без ніякага інтарэсу пазіраў на каляіны, на абабітае карэнне да на абадраныя і засмаленыя сасновыя камлі, на шматкі сена, што нядаўна вырвалі з высокіх вазоў густыя асінавыя і бярозавыя галіны і што цяпер, зусім зрыжэлае, усё яшчэ вісела на дрэвах – адным словам, не ўзіраўся на лес, а вось раптам, калі быў ужо ля гары, ля Ям, дзе некалі, у вайну, вяскоўцы хаваліся самі і хавалі бульбу ды жыта, запыніўся і душою адчуў: чагосьці не хапае ў гэтым вялікім лесе (*“Старая сасна”*).

Рэгіна ішла-ішла, а пасля міжволі зірнула ўверх: за белыя, што гурбы снегу, толькі па краях падсіненныя воблакі заплыло невялікае няяркае сонца і раптоўна ўзвіўся налётны дзьмухавей. Здаецца, прамчаўся, гонячы замець, па доле, ударыўся аб сцяну, падскочыў угору, засвістаў пад страхою, а пасля выскачыў на дах і змёў з яго сухі снег (*“І свае, і чужыя”*).

Логвін зірнуў у акно: за цёмнымі асеннімі хмарами ружова заірдылася сонца, а пасля выслізнула на сінюю прагаліну, паплыло, гайданулася, бы на хвалях, ярка высвеціла хмурнае неба, і стала відаць, што не сонца плыве, а ўцякаюць кудысьці, расейваюцца, як зімою з комінаў дым, цёмныя, цяжкія хмары -- і нечакана пабольшалі, разгарнуліся аблогі, вышэйшым, чуйным здалася неба (*“Чуйнае неба”*).

Сам сабе (*Ігнат Карлавіч. – Т.С.*) падумаў: будзе здароўе, хоць год, хоць два, дык сёлета не пойдзе на пенсію, папрацуе яшчэ. Будзе па-ранейшаму рана ўставаць, хадзіць у школу, вучыць дзяцей з настаўнікамі-калегамі, вяртацца дахаты, правяраць вучнёўскія сшыткі і памагаць жонцы па гаспадарцы, чытаць да позняй ночы – жыць так, як і жыў

дагэтуль шмат гадоў, не зважаючы ні на ацяжэласць, ні на стому, ні на сардэчныя болі. Якое іначай будзе яму жыццё без школы, без дзяцей і настаўнікаў?! Як ён выседзіць седзьма дома?! Хай іншыя думаюць, што можна падбіцца ў такія гады, нічога ўжо не змагчы зрабіць добрага, быць лежабокам і спажыўцом сваёй пенсіі, а ён так не думае! Ён і далей хоча быць малады, працавіты, баявы! Не адстане яшчэ ад маладога Логвіна! За тым – мадалосць, свежасць, націск і прага да работы, а за ім – сталасць і, хай можна будзе так сказаць, мудрасць у настаўніцкай працы, веданне дзіцячай душы (*“Пенсіянер”*).

Боль не паслабеў – наадварот, узмацняўся. Але Сямён болей не прыслухоўваўся да яго, падняўся і патупаў з хаты. На ганку запыніўся, акінуў позіркам наваколле. Здаецца, усё на дварэ такое, якое было і ўсе гэтыя дні: стары плот, грады, тоўстая разлапістая яблыня і гонкая маладая груша за ім, пахілены, накрыты яшчэ саломая хлеў. Але ж не, ёсць і такія-сякія змены: відавочна парудзелі ўжо грады, пабольшала на дрэвах жоўтага лісця, а неба ўжо не лёгкае, не вясёлае, як улетку, а цяжкаватае ад павільгатнелых ды пацямнелых воблакаў, няяркага сонца, патужэлага паветра – увысі і тут, на зямлі, пачала ўбірацца ў сілу ранняя восень (*“Сямён”*).

Цёпла, утульна ў асенняе лета, але ўжо вока журботна заўважае жоўта-рудаватае лісце, чырвані ў якім большае з кожным днём, бачыць апусцелыя сухабелыя палі, пацукравелыя яблыкі ў садах і самотную пажаўцеласць на дварэ, якая надта відаць, наганяе незразумелы сум, калі сонца прыхаваецца за хмару і свеціць адтуль, свеціць, здаецца, ярка, але неяк па-жоўтаму самотна. Журбота і смутак прыходзяць, мусіць, ад трывогі за цяпло, зеляніну і кветкі, ад трывогі перад блізкімі халадамі і нізкімі сібернымі дажджамі (*“Асенняе лета”*).

Валокся нехта цяжка, ломячы галінкі і парыпваючы, тупаючы; а пасля, калі гэтыя шаргавітыя крокі пачуліся зусім блізка, хтосьці, рассякаючы паветра, лёгка шуснуў сюды, да ягонай схованкі – пад густы лазовы куст, -- і ласяня, адплюшчыўшы вочы, са страхам убачыла праз папаратныя камлі амаль такога ж невысокага, толькі другога колеру – не рыжаватага, а чорна-белага – звера, які нядаўна разарваў яго сцягно (*“Губаты”*).

Адразу за прысадамі, калі яны скончыліся і пачаўся лапінамі зялёны, а мясцінамі жоўты ад пяску выган, паказалася вёска з сухімі, аж белымі, стрэхамі і сценамі хат, светлымі платамі, кінуліся ў вочы зялёныя, крыху прыпыленыя сады, на якіх сярод густога лісця ледзь-ледзь бачылася маленькая крамяная завязь. Хутка Васіль убачыў хату, дзе ён кватараваў. У шчыце хаты зырка блішчала акенца, сляпіла вочы (*“Адлюблю за ўсю маладосць...”*).

Хтосьці незнаёмы затупаў на дварэ, мільгануўся ля акон, доўга, не ведаючы, лэпаў па дзвярах, шукаў клямку. Юля не паспела заўважыць, хто гэта, здалося толькі, што ішла жанчына. Калі адчыніліся дзверы, так і было: зайшла высакаватая поўная кабета. Апанута яна была не па-тутэйшаму, па-гарадскому: у тоўстым варсістым футры, бліскучых высокіх ботах, высокай, ці не бабровай, шапцы, з моднай невялікай сумачкай. Гэтая салідная дама была яе сяброўка, Анька (*“Юля”*).

34. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып. Дайце заглавак тэксту. Чаму, на ваш погляд, яго можна разглядаць як праявітую страфу? Дакажыце, што ў ёй спалучаюцца ўяўленчы і выяўленчы кампазіцыйныя прыёмы. Якімі моўнымі сродкамі яны выражаюцца? (Прыём уяўлення можа выражацца не толькі сэнсавым рухам ад невядомага да вядомага. Дзеяслоў здалося таксама ўказвае на перамяшчэнне пункту гледжання ў сферу ўяўлення персанажаў. У творы гэта хлопчыкі Костусь і Алесь. Выяўленчы прыём тэксту характарызуецца сродкамі мастацкай выразнасці – словамі з эмацыянальна-экспрэсіўнай канатацыяй (афарбоўкай) горлейка, маленькі, званочак, чарачка, гарошынкi, дзюбка і інш., адметнымі параўнаннямі, матываванымі дзіцячым успрыманням).

Салавей нібыта прапаласкаў халоднаю вадою горлейка, і так хараша забулькацелі ў ім празрыстыя кроплі. Потым пазваніў у маленькі срэбны званочак, сціх, паслухаў і як быццам чокнуў чарачкай аб чарачку. Пачакаўшы крыху, ён пачаў званіць аж у дзесяць званочкаў і чокаць у безліч крышталёвых чарачак. Нацешыўшыся гэтым, закінуў галаву, хутка апусціў яе, і здалося, на звонкі медзяны ліст пасыпаліся тысячы шкляных гарошынак. Скончыўшы перасыпанне, салавей нібы крануў дзюбкай басовую струну на скрыпцы вясковага музыкі Тамаша, прабегаў лапкамі па высокіх галасах гармоніка і, незадаволены, падзьмуў у дудачку: перш паволі, а далей – усё мацней, спрытна перахватваючы лады. Нарэшце ён пачаў стукцаць па малюпасенькім кавадлечку доўгім тонкім малаточкам, асцярожна і далікатна, акурат майстар гадзіннікаў, пры будцы якога Костусь стаяў, развіўшы рот і не выпускаючы дзядзькавай рукі, на стаўбцоўскім кірмашы (М.Лужанін. “Салавей”).

35. Вызначце, якія кампазіцыйныя прыёмы выкарыстоўваюць пісьменнікі пры апісанні жанчыны. Ахарактарызуйце моўныя сродкі іх выражэння.

Цягнік, нарэшце, расчухаўся і пайшоў. У вагоне патроху стала аціхаць і цяплець. Толя <...> усё глядзеў на Люду. <...> Яна была прыгожая. А як пасталела! І сапраўды, вось ужо студэнтка першага курса. Дальбог жа, не верыцца! Карычневы шалік з нейкай какетлівай вясёлкай на махрыстых канцах атуляў яе твар, ужо румяны ад цеплыні. Тонкія, чорныя бровы – свае, вядома, яшчэ не сапсаваныя модай. Чорныя вочы глядзяць адкрыта, на той харашай мяжы яшчэ ўсё ледзь не дзіцячай шчырасці і першай дзівочай хітрынкі. Вясёлыя, румяныя сваім румянцам губы па-свойму прыгожа разводзіць шчырая ўсмешка. І зубы... беленькія, нібы знарок дабраныя, якія так і хочацца называць толькі пяшчотным словам. Вось яна, Людучка! (Я.Брыль. “На Быстранцы”).

У самым канцы вуліцы Высоцкі бачыць Галю. Яна падымаецца ўверх і, заўважыўшы Высоцкага, яшчэ больш прыбаўляе кроку. Задыханая, не тоячы радасці, нарэшце падыходзіць. Яе твар проста выпраменьвае гэтую радасць. На ёй белая з карункавым каўнерыкам блузка, сіні, у дробныя клетачкі сарафанчык, белыя туфлі, штосьці новае з прычоскай – светла-русыя валасы суцэльнай хваляй спускаюцца на плечы. Высоцкі ніколі не разбіраўся ў жаночых уборах, не ўмеў іх адрозніваць у розных жанчын, але бачыць цяпер, што Галя ўмее апранацца з густам. Яна, як маладая таполя, -- высокая, стройная, з адкрытым, трохі прадаўгаватым тварам, вельмі выразным сваімі правільнымі вытанчанымі лініямі (І.Навуменка. “Замяць жаўталісця”).

36. З улікам кампазіцыйных прыёмаў суб’ектывацыі аўтарскага апаведу па-свойму дапішыце тэксты.

Прыём уяўлення

Вайцех увесь падаўся ўперад і стаў падымацца. Хутка з-за свайго мэдліка ён убачыў, як недалёка ад лесу **штосьці** чорнае бесперапынку калашмаціла сноп. Вайцех выпрастаўся і здрыгануўся: там... (І.Пташнікаў. “Не на дарозе”).

Мантажны прыём

За вокнамі яшчэ як след не развіднела. На **дварэ** – проста снежная кругаверць! Гуляе вецер, мяцеліца намятае сумёты ўздоўж вуліц, сыпле жменямі снег ва ўсе куткі, куды можа дапасці. Снег сыплецца нават на падаконнікі ад двара – палавіна шыв знізу ўжо закрытыя.

А тут, у светлым, прасторным, цёплым ад батарэй **класе** так здорава!.. (А.Федарэнка. “Афганская шкатулка”).

Вяўленчы прыём

Цямнелася хутка. У небе запаліліся зоркі, нейкія **дрыготкія-дрыготкія** і – **зялёныя**... (І.Пташнікаў. “Алені”).

37. Ахарактарызуйце слоўныя прыёмы суб'ектывацыі аўтарскага аповеду ў гэтым тэксце. Чаму сэрца Андрэя заходзілася шчымлівым болем? Раскажыце пра свае адносіны да мамы.

Заўсёды, калі Андрэй успамінаў маці, сэрца заходзілася шчымлівым болем.

“Як яна там, бедная, адна?”

Далекавата жыла ад горада, дзе займеў сабе прытулак Андрэй, яго маці. Аж чатырыста кіламетраў з гакам. І не заўсёды знаходзіў ён час, каб з'ездзіць да маці, пераведацца. Заміналі розныя клопаты. А месяц адпачынку, то не ведаеш, як яго скарыстаць. Адпачыць хочацца, на моры пабыць, пагрэцца. Дый дарога ж да вёскі няблізкая. Ехаць на цягніку ці аўтобусам – і нязручна, і цяжкавата. А на службовай машыне... Таксама ж... Не падтрымліваецца гэта, наадварот, караецца... І Андрэй рэдка бываў у маці. Раз-два на год. І то – прыедзе, пераначуе – і назад (*Б.Сачанка. “Сон у руку”*).

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

КАНТРОЛЬНЫ БЛОК

Пытанні да экзамену

1. Стылістыка як лінгвістычная дысцыпліна, яе змест і задачы. Месца курса “Стылістыка беларускай мовы” ў сістэме лінгвістычных і нелінгвістычных дысцыплін. Стылістыка і культура маўлення, іх падабенства і адрозненне.

2. З гісторыі станаўлення стылістыкі як самастойнай лінгвістычнай дысцыпліны. Вывучэнне стылістыкі ў беларускай філалогіі.

3. Асноўныя напрамкі сучаснай стылістыкі. Стылістыка мовы, стылістыка маўлення, стылістыка мастацкай літаратуры. Стылістыка тэксту.

4. Стылістыка дэкадавання. Прыёмы вылучэння сэнсавых момантаў твора ў стылістыцы дэкадавання (канвергенцыя, счапленне, эфект падманутага чакання).

5. Метады і прыёмы стылістычнага аналізу (семантыка-стылістычны, параўнальны, статыстычны; аналіз па слоўнікавых паметах, аналіз слова ў кантэксце, стылістычны эксперымент).

6. Асноўныя паняцці стылістыкі (стыль, стылістычная сістэма, стылістычная норма, стылістычная афарбоўка і інш.).

7. Стылістычныя памылкі, іх адрозненне ад памылак сэнсавых, лексічных, граматычных. Разнавіднасці стылістычных памылак.

8. Паняцце функцыянальнага стылю. Прынцыпы вылучэння стыляў (сацыяльны, жанравы, функцыянальны і інш.). Тэорыя “трох стыляў”. Стылістычная сістэма мовы.

9. Паняцці стылю, падстылю і жанру. Функцыянальны стыль як незамкнёная сістэма моўных сродкаў.

10. Афіцыйна-справавы стыль. З гісторыі развіцця афіцыйна-справавога стылю. Падстылі і жанры афіцыйна-справавога стылю. Асаблівасці тэкстаў афіцыйна-справавога стылю на лексічным, марфалагічным, сінтаксічным узроўнях.

11. Навуковы стыль. З гісторыі развіцця навуковага стылю. Падстылі і жанры навуковага стылю. Асаблівасці тэкстаў навуковага стылю на лексічным, марфалагічным, сінтаксічным узроўнях.

12. Публіцыстычны стыль. З гісторыі развіцця публіцыстычнага стылю. Падстылі і жанры публіцыстычнага стылю. Асаблівасці тэкстаў публіцыстычнага стылю на лексічным, марфалагічным, сінтаксічным узроўнях.

13. Мастацкі стыль. З гісторыі развіцця мастацкага стылю. Пытанне пра стылявы статус мастацкага стылю ў лінгвістыцы. Падстылі і жанры мастацкага стылю. Уплыў мастацкага стылю на іншыя функцыянальныя стылі.

14. Роля тропаў (метафар, метаніміі, сінекдах, эпітэтаў, параўнанняў, гіпербал, літот і інш.) у фармаванні мастацкага вобраза. Трыяда мастацкага вобраза (вобраз-індыкатар, вобраз-троп, вобраз-сімвал).

15. Сродкі стварэння вобразнасці (сінонімы, антонімы, адметнае спалучэнне моўных адзінак і інш.). Трансфармацыя моўных адзінак у кантэксце мастацкага твора. Камбінаторнае прырашчэнне сэнсу.

16. Празаічная і паэтычная арганізацыя мастацкага тэксту. Класічная і арнаментальная проза. Празаізацыя вершаванага тэксту і сродкі яе выражэння (дыялагізацыя, словы бытавога зместу і інш.). Паэтызацыя прозаічнага тэксту і сродкі яе выражэння (індывидуальна-аўтарскія вобразы, стылістычна афарбаваныя словы і інш.).

17. Асаблівасці сінтаксічнай арганізацыі аўтарскага маўлення і маўлення персанажаў. Сродкі паэтычнага сінтаксісу (анафара, эпіфара, кальцо, паралелізм, градацыя і інш.).

18. Праблема індывідуальнага стылю пісьменніка.

19. Канфесійны стыль. З гісторыі развіцця канфесійнага стылю. Жанры кананічнай, царкоўна-рэлігійнай, рэлігійна-бытавой літаратуры (псалмы, прадмовы, пасляслоўі, акафісты і інш.). Моўныя асаблівасці тэкстаў канфесійнага стылю.

20. Размоўны (гутарковы) стыль. Месца размоўнага стылю ў сістэме функцыяльных стыляў. Жанры размоўнага стылю. Асаблівасці тэкстаў размоўнага стылю на лексічным, марфалагічным, сінтаксічным узроўнях.

21. Лексічнае значэнне слова ў стылістычным аспекце. Словы нейтральныя і стылістычна афарбаваныя. Стылістычныя паметы ў “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” і ў “Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы”. Патэнцыяльная вобразнасць слова.

22. Стылістычная канатацыя лексічных адзінак і яе віды. Словы з эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай, іх разнавіднасці.

23. Словы з функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай, іх разнавіднасці.

24. Стылістычнае выкарыстанне з’явы полісеміі (метафара, метанімія, сінекдаха).

25. Стылістычная роля агульнанародных і аўтарскіх параўнанняў.

26. Стылістычная сінаніміка як сістэмна арганізаваная частка слоўніка сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Кантэкстуальныя сінонімы.

27. Стылістычная роля перыфразы як вобразнай адзінкі маўлення. Традыцыйныя і аўтарскія перыфразы.

28. Стылістычнае выкарыстанне антонімаў.

29. Стылістычнае выкарыстанне амонімаў, паронімаў, іх вобразна-выяўленчыя якасці. Каламбур.

30. Лексіка абмежаванага ўжытку (дыялектная, спецыяльная, жаргонная) і яе стылістычнае выкарыстанне.

31. Устарэлая лексіка (гістарызмы і архаізмы) і яе стылістычнае выкарыстанне.

32. Неалагізмы агульнамоўныя і індывідуальна-аўтарскія, іх стылістычная характарыстыка.

33. Стылістычныя рэсурсы фразеалогіі. Тыпы фразеалагічных адзінак паводле стылістычнай афарбоўкі.

34. Выкарыстанне стылістычна афарбаваных фразеалагічных адзінак у розных функцыянальных стылях. Змяненне і абнаўленне фразеалагізмаў у мастацкай літаратуры і публіцыстыцы.

35. Стылістычныя рэсурсы назоўніка.

36. Стылістычныя рэсурсы прыметніка.

37. Стылістычныя рэсурсы займенніка. Тыповыя памылкі ў выкарыстанні займеннікаў.

38. Стылістычныя рэсурсы лічэбніка. Стылістычная дыферэнцыяцыя лічэбнікаў розных разрадаў.

39. Стылістычныя рэсурсы дзеяслова і яго формаў.

40. Стылістычныя рэсурсы службовых часцін мовы. Сінанімія прыназоўнікаў.

41. Стылістыка словазлучэнняў. Спалучальнасць моўных адзінак. Сінанімія прыназоўнікавых і беспрыназоўнікавых канструкцый.

42. Стылістыка простага сказа. Стылістычная роля прамога і адваротнага парадку слоў. Памылкі пры інверсійным ужыванні членаў сказа.

43. Стылістыка аднаасаўных сказаў.

44. Стылістыка складанага сказа. Сінанімія злучнікавых і бяззлучнікавых складаных сказаў. Стылістыка спалучальных і падпарадкавальных злучнікаў (і злучальных слоў) у складаных сказах.

45. Паралельныя сінтаксічныя канструкцыі. Сінанімія дзеепрыметных і дзеепрыслоўных словазлучэнняў і даданых частак складанага сказа.

46. Стылістычнае выкарыстанне аднародных членаў сказа, адасобленых слоў і выказаў, устаўных і пабочных канструкцый.
47. Стылістычныя прыёмы сінтаксічнай арганізацыі маўлення.
48. Стылістыка тэксту як адзін з напрамкаў функцыянальнай стылістыкі. Паняцце структуры тэксту ў лінгвістычных даследаваннях.
49. Структурныя адзінкі тэксту. Празаічная страфа і фрагмент – асноўныя адзінкі тэксту.
50. Звязнасць і цэласнасць тэксту, моўныя сродкі іх выражэння. План зместу і план выражэння.
51. Паняцці ідэі і тэмы. Роля супастаўляльна-стылістычнага метаду аналізу пры характарыстыцы тэмы.
52. Рэалізацыя зместу ў тыпах інфармацыі (фактычнай, канцэптуальнай, падтэкставай).
53. Інтэртэкстуальнасць.
54. Формы славеснага выражэння (вусная і пісьмовая, дыялагічная і маналагічная).
55. Тыпы тэкстаў маналагічнай формы (апавяданне, апісанне, разважанне, азначэнне, тлумачэнне, інструктаванне).
56. Разнавіднасці славеснасці (мастацкая і немастацкая, народная і кніжная).
57. Паняцце моўнай кампазіцыі тэксту. Архітэктоніка. Сюжэт. Фабула.
58. Роля славесных радоў у моўнай кампазіцыі тэксту.
59. Вобраз аўтара. Тыпізацыя вобраза аўтара.
60. Вобраз апавядальніка.
61. Тыпы мастацкіх тэкстаў па суадносінах “вобраз аўтара – вобраз апавядальніка”.
62. Моўныя і кампазіцыйныя прыёмы суб’ектывацыі аўтарскага апавядання.

СУПРАВАДЖАЛЬНЫ БЛОК

Спіс выданняў па дысцыпліне “Стылістыка беларускай мовы”, рэкамендуемых студэнтам

1. Абабурка, М.В. Асновы лінгвістыкі літаратурна-мастацкага тэксту: матэрыялы да спецкурса / М.В.Абабурка. – Магілёў: МДП імя А.А.Куляшова, 1997. – 69 с.
2. Абабурка, М.В., Ячмянёва, І.М. Ад гутарковай мовы да літаратурна-мастацкага тэксту. На матэрыяле твораў М.Зарэцкага: дапаможнік / М.В. Абабурка, І.М.Ячмянёва. – Магілёў: МДУ, 2005. – С. 84 – 106.
3. Алісіевіч, С.А. Перыяд у сучаснай беларускай літаратурнай мове: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / С.А.Алісіевіч; Нацыянальная акадэмія навук Беларусі; Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск, 2005. – 19 с.
4. Андраюк, С.А. Творчасць як працяг біяграфіі / С.А.Андраюк // Палымя. – 2009. -- №4. – С.133 – 144.
5. Арнольд, И.В. Стилистика современного английского языка: (Стилистика декодирования) / И.В.Арнольд. – М.: Просвещение, 1990. – 300 с.
6. Арнольд, И.В. Стилистика. Современный английский язык / И.В.Арнольд. – 8-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 384 с.
7. Асновы культуры маўлення і стылістыкі / Пад рэд. У.В.Анічэнкі. – Мінск: Універсітэцкае, 1992. – 254 с.
8. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества / М.М.Бахтин. – 2-е изд. – М.: Искусство, 1986. – 445 с.
9. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э.Бенвенист; пер. с фр. – 2-е изд., стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – С. 167 – 328.
10. Бобырёва, Е.В. Религиозный дискурс: ценности, жанры, стратегии (на материале православного вероучения): монография / Е.В.Бобырёва. – Волгоград: Изд-во ВГПУ “Перемена”, 2007. – С. 224 – 299.
11. Бойка, Н.Ю. Усечаныя лексічныя адзінкі ў беларускім Інтэрнэт-маўленні (на прыкладзе тэкстаў Інтэрнэт-дзённікаў livejournal.com) / Н.Ю.Бойка // Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння: зб. навук. арт. / адк. рэд. Д.В.Дзятко. – Мінск: БДПУ, 2009. – С. 29 – 30.
12. Важнік, С.А. Тры стыхіі Байнэта, або Праява нацыянальнай моўнай самаідэнтыфікацыі / С.А.Важнік. – Мінск: Права і эканоміка, 2007. – 54 с.
13. Валгина, Н.С. Теория текста / Н.С.Валгина. – М.: Логос, 2003. – 278 с.
14. Виноградов, В.В. Стилль “Пиково́й дамы” // О языке художественной прозы / В.В.Виноградов. – М.: Наука, 1980. – С. 176 – 239.
15. Горшков, А.И. Русская стилистика / А.И.Горшков. – М.: ООО “Изд-во Астрель”; ООО “Изд-во АСТ”, 2001. – 367 с.
16. Дейк ван, Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / Т.А. ван Дейк; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
17. Диброва, Е.И. Поэтические структуры антонимии / Е.И.Диброва, Н.Ю.Донченко. – М.: С.Принт, 2000. – 183 с.
18. Жаўняровіч, П.П. Публіцыстычны дыскурс Уладзіміра Караткевіча: манаграфія / П.П.Жаўняровіч. – Мінск: РІВШ, 2011. – 244 с.
19. Ильченко, А.В. Библия как образец текста, построенного по принципу контраста: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19; 10.02.04 / А.В.Ильченко; Педагогический институт ФГОУ ВПО “Южный федеральный университет”. – Ростов-на-Дону, 2008. – 24 с.
20. Іўчанкаў, В.І. Дыскурс беларускіх СМІ. Арганізацыя публіцыстычнага тэксту: манаграфія / В.І.Іўчанкаў. – Мінск: БДУ, 2003. – 257 с.

21. Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И.Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – С. 266 – 276.
22. Каўрус, А.А. Дакумент па-беларуску / А.А.Каўрус. – Мінск: Беларусь, 1994. – 160 с.
23. Каўрус, А.А. Мова народа, мова пісьменніка / А.А.Каўрус. – Мінск: Маст. літ., 1989. – 247 с.
24. Каўрус, А.А. Стылістыка беларускай мовы. – 3-е выд., дапрац. і дап. / А.А.Каўрус. – Мінск: Нар. асвета, 1992. – 207 с.
25. Кот, С.О. Дискурсивный анализ проповеди как морально-духовного жанра словесности (на материале православной Рождвяной проповеди): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / С.О.Кот; Национальный педагогический университет им. М.П.Драгоманова. – Київ, 2006. – 20 с.
26. Кристева, Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики / Ю.Кристева; пер. с фр. – М.: РОССПЭН, 2004. – 656 с.
27. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.Я.Баханькова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – С. 324 – 334; 407 – 427.
28. Лепешаў, І.Я. Лінгвістычны аналіз тэксту: вучэб. дапам. / І.Я.Лепешаў. – Мінск: Выш. шк., 2009. – 287 с.
29. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я.Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 2004. – С.125.
30. Лукин, В.А. Художественный текст: Основы лингвистической теории. Аналитический минимум / В.А.Лукин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во “Ось -- 89”, 2005. – 560 с.
31. Мова сучаснай беларускай мастацкай літаратуры: манаграфія / М.В.Абабурка, Т.А.Казімірская, В.М.Саўчанка, Т.І.Тарасенка. – Магілёў: МДУ, 2005. – 248 с.
32. Падаляк, Т.У. Жанры журналістыкі: Традыцыі і наватарства / Т.У.Падаляк // Роднае слова. – 2006. -- №3. – С. 71 – 73.
33. Плеханова, Т.Ф. Дискурс-анализ текста: пособие для студентов вузов / Т.Ф.Плеханова. – Минск: ТетраСистемс, 2011. – 368 с.
34. Плеханова, Т.Ф. Стилистика и дискурс-анализ художественного текста / Т.Ф.Плеханова // Постклассическая стилистика и дискурсивный анализ текста: мат-лы межвузовского круглого стола (кафедра стилистики английского языка). – Минск: МГЛУ, 2010. – Вып.2. – С. 17 – 22.
35. Ревуцкий, О.И. Филологический анализ художественного текста / О.И.Ревуцкий. – Минск: РИВШ, 2006. – 320 с.
36. Розенталь, Д.Э. Справочник по русскому языку. Практическая стилистика / Д.Э.Розенталь. – М.: ООО “Издательство Оникс”: ООО «Издательство “Мир и Образование”», 2006. – 384 с.
37. Савин, Г.А. Коммуникативные стратегии и тактики в речевом жанре современной православной проповеди: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Г.А.Савин; Российский университет дружбы народов. – М., 2009. – 26 с.
38. Савина, М.М. Синтаксис проповедей русских священников XVIII – XIX веков: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / М.М.Савина; Рязанский государственный университет. – Тамбов, 2008. – 23 с.
39. Солганик, Г.Я. Стилистика текста / Г.Я.Солганик. – М.: Флинта: Наука, 2002. – 252 с.
40. Старасценка, Т.Я. Стылістыка тэксту / Т.Я.Старасценка. – Мінск: БДПУ, 2007. – 60 с.
41. Стилистика и литературное редактирование / Под ред. проф. В.И.Максимова. – М.: Гардарики, 2004. – 651 с.

42. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М.Н.Кожинной. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 696 с.
43. Тичер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа текста и дискурса / С.Тичер, М.Мейер, Р.Водак, Е.Веттер; пер. с англ. – Харьков: Изд-во Гуманитарный Центр, 2009. – 356 с.
44. Торосян, М.С. Феномен контраста в аспекте концептуальной организации художественного текста (на материале языка послевоенной прозы): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / М.С.Торосян; Ставропольский государственный университет. – Ставрополь, 2005. – 24 с.
45. Трыпуціна, Т.М. Мова мастацкага твора: Вучэб-метаад. дапам. / Т.М.Трыпуціна. – Мінск: БДПУ, 2004. – 170 с.
46. Фуко, М. Археология знания / М.Фуко; пер. с фр. – СПб: ИЦ “Гуманитарная академия”; Университетская книга, 2004. – 416 с.
47. Цікоцкі, М.Я. Стылістыка беларускай мовы / М.Я.Цікоцкі. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск: Універсітэцкае, 1995. – 294 с.
48. Цікоцкі, М.Я. Стылістыка тэксту / М.Я.Цікоцкі. – Мінск: Бел. навука, 2002. – 223 с.
49. Цікоцкі, М.Я. Сугучнасць слоў жывых...: Нататкі па стылістыцы мастацкай літаратуры / М.Я.Цікоцкі. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1981. – С. 62 – 116.
50. Чернухина, И.Я. Общие особенности поэтического текста (лирика) / И.Я.Чернухина. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. – 158 с.
51. Ширяева, Т.А. Когнитивная модель делового дискурса: монография / Т.А.Ширяева. – Пятигорск: ПГЛУ, 2006. – 256 с.
52. Шумчык, Ф.С. Функцыянальная стылістыка беларускай мовы: Вучэб.-метаад. дапам. / Ф.С.Шумчык. – Мінск: БДПУ, 2004. – 35 с.
53. Эпштейн, М.Н. Природа, мир, тайник вселенной...: Система пейзажных образов в русской поэзии / М.Н.Эпштейн. – М.: Высш.шк., 1990. – 303 с.
54. Юрэвіч, А.К. Стылістыка беларускай мовы: Вучэб. дапам. / А.К.Юрэвіч. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск: Выш. шк., 1992. – 288 с.
55. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М.Янкоўскі. – Мінск: Выш. школа, 1989. – С. 146 – 147.
56. Яўневіч, М.С., Сцяцко, П.У. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М.С.Яўневіч, П.У.Сцяцко. – Мінск: Аверсэв, 2006. – С. 165 – 168.
57. Chafe, W. Discourse, Consciousness, and Tune. The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing [Text] / W.Chafe Chicago: University of Chicago Press, 1994.
58. Halliday, M.A.K. Cohesion in English [Text] / M.A.K.Halliday, R.Hasan. – L., 1976.